

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA SUV
XO`JALIGI VAZIRLIGI**

**TOSHKENT IRRIGATSIYA VA MELIORATSIYA
INSTITUTINING BUXORO FILIALI**

Ijtimoiy-gumanitar fanlar, tillar va jismoniy tarbiya
kafedrası

O`zbekiston tarixi fanidan
(bakalavr yo`nalishi uchun)

Ma`ruzalar matni

Buxoro – 2013

**1-mavzu: O'ZBEKISTON TARIXI FANI PREDMETI, NAZARIY-
METODOLOGIK ASOSLARI
MARKAZIY OSIYO JAHON SIVILIZATSIYASINING AJRALMAS QISMI.**

Reja:

1. O'zbekiston tarixining fan sifatidagi o'rni. Uning predmet, o'rganish ob'ekti va nazariy-metodologik asoslari va usullari.
2. Sivilizatsiya tushunchasi. Vatan tarixining davrlashtirilishi, manbalari va o'qitishning ahamiyati.
3. Ibtidoiy jamoa tuzumi va uning davrlari Markaziy Osiyoda ibtidoiy jamoa tuzumi davri yodgorliklari.
4. "Avesto" – Markaziy Osiyo tarixiga oid muhim manba.

Tarix fani turli dunyo xalqlari qanday yashaganligi, ularning hayotida qanday voqealar sodir bo'lganligi, odamlar hayoti qanday va nima uchun o'zgarib, hozirgiday bo'lib qolganligini o'rgansa, O'zbekiston tarixi esa uning ajralmas qismi bo'lib, shu tarixiy-madaniy jarayonlarga mos holda Ona zaminimizda o'tmishda yashagan xalqlarning hayoti va ularning rivojlanishi davomida sodir bo'lgan o'zgarishlar, voqea-hodisalar, ularning turmush tarzi, iqtisodi, ijtimoiy munosabatlari, davlatchiligi, madaniyati va shu kabilarni to'laligicha o'rganadigan fandir.

YUrtboshimizning shu haqdagi fikrlari katta ahamiyatga egadir: «Hozir O'zbekiston deb ataluvchi hudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat SHarq, balki umumjahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganligini butun jahon tan olmoqda. Bu qadimiy va tabarruk tuproqdan allomalar, fozilu fuqarolar, olimu ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar yetishib chiqqan. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari ana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan. Eramizgacha va undan keyin qurilgan suv inshootlari, shu kungacha fayzini, mahobatini yo'qotmagan osori-atiqalarimiz qadim-qadimdan yurtimizda dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati, me'morchilik va shaharsozlik san'ati yuksak bo'lganidan dalolat beradi».

O'zbekiston tarixi faqat turli bilimlar tarzidagi fan emas, balki bir necha asrlar davomida to'planib kelgan o'zaro ichki qonuniyatlar bilan chambarchas bog'langan bilimlar tizimi sifatidagi o'zining o'rganish ob'ekti va predmetiga ega bo'lgan mustaqil fandir.

O'zbekiston tarixi fanining dolzarb muammolari, yechimini kutayotgan va aniqlik kiritilishi lozim bo'lgan masalalar talaygina. Xususan, Vatanimiz hududida eng qadimgi davrlardan boshlab yashayotgan aholi va ularning joylashuvi; bu aholining qo'shni qabilalar va elatlar bilan turli munosabatlari; Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida yashagan qadimgi mahalliy aholini bizning ajdodlarimiz ekanligini ta'kidlash va tadqiq etish shular jumlasidandir.

SHuningdek, dastlabki o'zbek davlatchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishi ham muhim masaladir. Ayniqsa, mahalliy qadimgi aholi o'troq yashaganligi dehqonchilik xo'jaligini rivojlantirganligi, dastlabki aholi manzilgohlarining paydo bo'lganligi; dastlabki manzilgohlar rivojlanib ilk shaharlarga aylanganligi; dastlabki shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma'muriy markazlar sifatida

rivojlanganligi va nihoyat, ushbu jarayonlarga asos bo'lgan omillar nihoyatda muhimdir.

Respublikamiz hududlaridagi dastlabki davlat uyushmalarining o'zaro va qo'shni davlatlar bilan turli aloqalari, ularning tarixiy-geografik hududi va chegaralari ham ancha munozarali mavzu hisoblanadi. Hozirgi kunga qadar o'lkamiz hududlari va bu yerdan chetda bitilgan o'rta asrlarga oid yozma manbalarni o'rganish bo'yicha talaygina ishlar amalga oshirilgan bo'lishiga qaramay, bu yo'nalishda yanada qadimgiroq davrlarga oid qilinadigan ishlar nihoyatda ko'p.

O'zbekiston tarixini o'rganishda manbalarning ahamiyati beqiyos bo'lib, bular moddiy va yozma manbalardir. Tariximizning eng qadimgi, ya'ni yozuvsiz zamonlarga oid davrini o'rganishda arxeologik, antropologik va etnografik manbalar yordamga keladi. Bu manbalar turli-tuman bo'lib, ularga qadimgi manzilgohlar va shaharlar xarobalari, mozor-qo'rQonlar qoldiqlari, turmush va xo'jalikda ishlatiladigan buyumlar, mehnat va jangovar qurollar, turli-tuman ashyolar kiradi. YOzma manbalar esa, eng qadimgi yozuvlar, bitiklar va kitoblardan iboratdir. Moddiy va yozma manbalar ma'lumotlarini solishtirib, qiyoslab tarixni talqin etish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston tarixini yoritishning nazariy-metodologik asoslari: Vatan tarixini yoritishda nazariy-metodologik asoslarni bilish katta ahamiyatga ega. Ilmiylik, xolislik, tarixiylik metodlari tarixni yoritishning asosiy kaliti hisoblanadi.

Birinchidan, yaratilgan o'zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixi konsepsiyasi asosida tarixni davrlarga bo'lish va ularni chuqur tahlil qilish lozim. Eng asosiy vazifalardan yana biri – mustaqillik davrida yaratilgan yangi tadqiqotlar asosida ob'ektiv tarixni o'rgatishni tashkil qilishdir.

Ilmiylik bilan bir qatorda xolislik turadi. Bunda tahlil qilinayotgan har bir tarixiy voqea-hodisalarni xolis, haqqoniy ravishda o'rganish yoki tarixnavisning xohish-irodasidan tashqarida, voqea-hodisalar qanday sodir bo'lgan bo'lsa, shundaligicha yoritish ko'zda tutiladi. Har bir tarix yozuvchi kishi shaxs sifatida o'zining fikri-mulohazalari, idroki va boshqa his-tuyg'ular orqali atrofni o'rab turuvchi muhit bilan uzviy ravishda bog'liq. Bu bog'liqlik unga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Xolislik talab qiladigan qoidalar shundan iboratki, ushbu yo'nalishda tarixiy-madaniy taraqqiyotni (tarixning turli davrlarida) o'rganish jarayonida bo'lib o'tgan yoki shu taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan jamiki voqea-hodisalarni hech bir o'zgarishlarsiz, qanday bo'lib o'tgan bo'lsa, o'sha holatda talqin va tahlil etish, tekshirish va xulosalar chiqarib yaxlit holga keltirish o'ta muhimdir. Bu holatda aniq manbaviy asoslarga tayanish, tarixiy jarayonlarning o'zaro chambarchas bog'liqligini asoslash lozim bo'ladi. Bu jarayonda hududlar o'rtasidagi rivojlanish jarayonlarini o'zaro solishtirish, qiyoslash va taqqoslash faqat ijobiy natijalar berishi tabiiy holdir.

O'zbekiston tarixini o'rganishning uslubiy asoslaridan yana biri bu voqea va hodisalarni dialektik tarzda o'rganishdir. Dialektika olam yagona va yaxlit, unda sodir bo'ladigan hodisalar, voqealar umumiy va o'zaro bog'lanishda, uzluksiz harakatda, ziddiyatli taraqqiyotda bo'ladi, deb ta'lim beradi.

Bu uslub O'zbekiston tarixini o'zlashtirishda uni to'laligicha, voqea-hodisalarni bir-biri bilan bog'liqlikda, ayrim tarixiy voqelikni o'rgatuvchi fanlarni ham bir

butunlikda, uning bo'laklarini ajratib olmaslik va voqea-hodisalarni doimo o'zgarishda, rivojlanishda o'rganishni taqozo qiladi. Biror bir davr haqida fikr-mulohaza yuritilayotgan bo'lsa, ana shu davrning o'ziga xos xususiyatlarini anglab olib, uni ko'rsatishni talab qiladi. Dialektik uslubga asoslanib, tarixiy jarayonni umumiylik va alohidalik qoidalardan kelib chiqqan holda tushunish lozim.

Dialektik uslub O'zbekiston tarixini avvalo O'rta Osiyo, qolaversa, jahon xalqlari tarixi bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi. Chunki mavjud bo'lgan har bir xalq, millat yoki elat tarixi faqat o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib tursa-da, butun insoniyat taraqqiyoti tarixi bilan umumiy bog'lanishdadir.

Haqiqatdan ham, o'zbek xalqining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishi jahon tarixi taraqqiyotining ajralmas qismidir. Eng qadimgi davrlardan boshlab yaqin o'tmishga qadar O'rta Osiyo, SHarqiy Turkiston, yettisuv, Eron, Afg'oniston, SHimoliy Hindiston kabi hududlar o'rtasida yagona iqtisodiy va madaniy makon mavjud edi.

O'zbekiston tarixini o'rganishda tarixiylik uslubi ham alohida o'rin egallaydi. Bu uslub tarix jarayonida sodir bo'lgan voqea-hodisalarni o'rganishda ketma-ketlikni talab qiladi. Bir voqea-hodisa bilan boshqasini sabab-oqibatli bog'lanishi ham ko'rsatiladi. Tarixiylik voqea-hodisalarni qay tarzda sodir bo'lganligini, jamiyat rivojlanishida ayrim shaxslar va ularning roli to'g'risida to'g'ri, haqqoniy fikr yuritishga o'rgatadi.

Tarixiylik uslubi xalqning o'tmishiga, hozirgi zamoni va kelajagiga yagona tarixiy jarayon sifatida o'tmish hozirgi zamoni tayyorlaydi, hozirgi zamon kelajakni yaratadi, degan taraqqiyot qonuni asosida qarashni talab qiladi. Bo'lib o'tgan tarixiy-madaniy jarayonlarni, ajdodlarimiz qoldirgan ulkan merosni qanchalik chuqur va har tomonlama o'rgansak, anglab yetsak hamda keng targ'ib etsak, hozirgi zamoni shunchalik mukammal tushunib, kelajakni yorqin tasavvur etamiz.

Komil insonni tarbiyalashda tarixning roli: «Ma'naviyatini tiklashi, tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga, albatta tarixiy xotira kerak. Tarixiy xotirasi bor inson-irodali inson. Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday insonlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi». Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov qalamiga mansub ushbu so'zlar komil insonni tarbiyalashda O'zbekiston tarixini xolisona va haqqoniy o'rganish naqadar muhim ekanligining dalilidir.

Har tomonlama yetuk, komil insonni tarbiyalashda O'zbekiston tarixining o'rni kattadir. Komil inson tushunchasiga YUrtboshimiz yana shunday ta'rif beradilar: «Komil inson deganda biz avvalo ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo'lmaydi, u har bir narsani aql-mantiq tarozisiga solib ko'radi, o'z fikr-o'yi, xulosasini mantiq asosida ko'rgan kishi yetuk odam bo'ladi».

Bugungi kunda xalqning, ayniqsa, yoshlarning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish borasidagi ishlar davlatning oldida turgan muhim vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Ma'naviyat, ma'naviy barkamollik shundaygina kishi ruhiga

kirib qolmaydi. Unga har kuni va har soatda tinmay sabr-bardosh bilan mehnat qilish orqali yetishish mumkin. Bu xayrli ishda O'zbekiston tarixini o'rganishning o'rnini beqiyosdir.

O'tmish shunday boy tarixiy tajriba manbaidirki, odamlar unda o'rganadilar, tajribaga ega bo'ladilar va undan ilhom oladilar. Hozirgi kunda tarixni bilish kundalik nazariy va amaliy vazifalar yechimini topishda zaruriy vosita hisoblanadi.

O'zbekiston hududlari eng qadimgi davrlardan boshlab jahon sivilizatsiyasining o'choqlaridan biri ekanligiga ilmiy jihatdan hech qanday shubha yo'q. O'zbekiston va O'rta Osiyo hududlarida olib borilayotgan keng miqyosdagi tadqiqot ishlarining natijalari ham Vatanimizning jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rnini tasdiqlaydi.

Dunyoning turli burchaklarida yashaydigan xalqlarning turli davrlarda, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarda erishgan yutug'lari hamda taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishini sivilizatsiya tushunchasi o'zida aks ettiradi. Bu taraqqiyot bosqichi insoniyatning paydo bo'lishi va rivojlanishi, jamiyatning rivojlanish darajasi, moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksalishi, qabilalar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bilan izohlanadi.

O'rta Osiyo sivilizatsiyasi turli hududlarda turli davrlarda paydo bo'ldi va rivojlandi. Misol uchun, janubiy hududlarda yashagan qadimgi qabilalar miloddan avvalgi VI ming yillikdayoq dehqonchilikka o'tib, unumdor xo'jalikni rivojlantirgan bo'lsalar, bu davrda shimoliy hududlardagi qabilalar asosan ovchilik, baliqchilik va chorvachilikning ilk shakllari bilan shug'ullanganlar. Bu notekislik jarayonini tabiiy geografik sharoitlar va o'zaro munosabatlar bilan izohlash mumkin. Bu o'rinda O'rta Osiyoning cho'l va dasht hududlari hamda tog'oldi va daryo vohalari hududlarining rivojlanish darajasidagi madaniy notekislikni taqqoslab ko'rish (Kopetdog', Hisor, Zarafshon tog'oldi hududlari hamda Qizilqum, Qoraqum, Qashqadaryo va Zarafshon vohasining dasht hududlari) muhimdir.

Undan tashqari, O'rta Osiyoda turli-tuman madaniyat yaratgan qadimgi aholining neolit davridayoq, ya'ni miloddan avvalgi VI-IV ming yilliklardagi o'zaro munosabatlari va bu aholining SHarqdagi, dastavval Old Osiyodagi boshqa qadimgi sivilizatsiya o'choqlari bilan uzviy aloqada bo'lishi ham mahalliy sivilizatsiyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

O'rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi. Antropogenez jarayonlari: Ibtidoiy jamoa tuzumi kishilik jamiyati taraqqiyotidagi eng uzoq davom etgan va eng qadimgi davridir. Bu davrni yozma manbalar asosida o'rganib bo'lmaydi. SHuning uchun ham bu davrni chuqur o'rganishda arxeologiya, etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ahamiyati beqiyosdir. Qadimgi odamlar o'z faoliyati davrida atrof-muhitga ta'sir ko'rsatib, kundalik hayotda o'ziga zarur bo'ladigan mehnat qurollari yasagan, yashash uchun makonlar tanlagan, keyinchalik esa boshpanalar qurganlar. O'z navbatida bu jarayonlar inson faoliyatiga ta'sir ko'rsatgan.

Hozirgi paytda O'rta Osiyo hududida ibtidoiy jamiyat rivojlanishining alohida bosqichlari quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Paleolit («palayos»-qadimgi, «litos»-tosh) davri; bundan taxminan 800 ming yil ilgari boshlanib, 15-12 ming yil ilgari tugaydi; o'z navbatida bu davr uchga bo'linadi;

a) ilk paleolit-Ashel davri, 800-100 ming yilni o'z ichiga oladi;

b) o'rta paleolit-Muste davri, miloddan avvalgi 100-40 ming yilliklar;

v) so'nggi paleolit-miloddan avvalgi 40-12 ming yillik.

2. Mezolit («mezos»-o'rta, «litos»-tosh) miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklar.

3. Neolit («neos»-yangi tosh)-miloddan avvalgi 6-4 ming yilliklar.

4. Eneolit (mis-tosh davri)-miloddan avvalgi 4 ming yillikning oxiri-3 ming yillikning boshi.

5. Bronza davri-miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklar.

6. Temir davri-miloddan avvalgi 1-ming yillikning boshlaridan.

O'zbekiston hududlaridagi eng qadimgi odamlarning manzilgohlari Farg'ona vodiysidagi Selung'ur, Toshkent viloyatidagi Ko'lbuloq, Buxorodagi Uchtut makonlaridan topilgan. Bu davr odamlari toshlardan qo'pol qurollar (chopperlar) yasab, termachilik va jamoa bo'lib ov qilish bilan shug'ullanishgan. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqliy jihatdan ham hozirgi odamlardan farq qilishgan. Ular tabiat oldida ojiz bo'lib, unda tayyor bo'lgan mahsulotlarni o'zlashtirganlar. Ular na diniy tushunchani, na dehqonchilikni va na chorvachilikni bilganlar.

O'rta paleolit davri makonlari Toshkent vohasidagi Obirahmat, Xo'jakent, Samarqanddagi Omonqo'ton, Boysun tog'laridagi Teshiktosh kabi ko'pgina makonlardan aniqlangan bo'lib, ulardan shu davrga oid ko'pgina turli-tuman toshdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Obirahmat makoni yoysimon shaklda bo'lib, bu yerda 10 m qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan. Topilmalar orasida nukleuslar, parrakchalar, o'tkir uchli sixchalar, qirg'ichlar uchraydi, shuningdek, turli hayvonlar suyaklari ham ko'pchilikni tashkil etadi. Yana bir mashhur yodgorlik Teshiktosh g'or makoni bo'lib, bu yerdan turli-tuman qurollar va hayvon suyaklaridan tashqari, 9-10 yashar bolaning qabri qazib ochildi. Qabrdagi murdaning yoniga turli tosh qurollar va arxar shoxi qadab qo'yilgan.

O'rta paleolit davriga kelib ibtidoiy jamiyat odamlarining mehnat qurollari takomillashib, turmushida yangi unsurlar paydo bo'la boshlaydi. Eng muhimi, ibtidoiy to'dadan urug'chilik jamoasiga o'tish boshlanadi. SHimoldan ulkan muzlik siljib kelishi natijasida olov kashf etiladi. Odamlar o'choqlar atroflarida to'lanib, ibtidoiy turar-joylarga asos soldilar. Jamoa bo'lib ov qilish paydo bo'ldi.

So'nggi paleolit qadimgi tosh asrining so'nggi bosqichidir. Bu davrga oid makonlar Ohangarondagi Ko'lbuloq, Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv 1 hamda Samarqand shahridan topilgan. Ulardan topilgan topilmalar orasida qirg'ichlar, kesgichlar, sixchalar, pichoqlar, boltalar kabi qurollar bor. Bu davrga kelib odamlar faqat tog'li hududlarga emas, tekisliklarga ham tarqala boshlaydilar. Bu davrning eng katta yutug'i urug'chilik tuzumiga (matriarxat) o'tilishidir.

Paleolit davriga xulosa yasab shuni aytish mumkinki, bu davrda ibtidoiy odamlar xo'jalik yuritishning eng oddiy yo'llaridan (terib-termachlab) murakkabroq ko'rinishlariga (ovchilik, baliqchilik) ga o'tdilar. Olov kashf etildi. Ibtidoiy turar-

joylar o'zlashtirildi. Insoniyat ibtidoiy poda davridan urug'chilik tuzumiga o'tdi. Mehnat qurollari takomillashib, turlari ko'paya bordi. SHuningdek, bu davr ibtidoiy odamlari orasida dastlabki diniy qarashlar paydo bo'ldi.

Mezolit davri yodgorliklari Surxondaryodagi Machoy g'or makonidan, Markaziy Farg'onaning ko'pgina yodgorliklaridan topib o'rganilgan. Bu davrga kelib muzlik yana shimolga qaytadi. Hayvonot va o'simlik dunyosida katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Insoniyat o'z tarixidagi dastlabki murakkab moslama-o'q-yoyni kashf etadi.

Mezolit davri qurollari paleolitga nisbatan ixchamligi va sifatligi bilan farq qiladi. Mezolit davri qabilalari asosan ovchilik va termachilik xo'jaligi yuritganlar. Bu davrning oxirlariga kelib, dastlabki uy chorvachiligi yoki hayvonlarni xonakilashtirish boshlanadi.

Neolit davriga kelib, qadimgi qabilalar hayotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davr odamlari aksariyat hollarda daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko'llar bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqib, baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik va chorvachilik hamda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Eng katta yutug'lardan biri kulolchilikning paydo bo'lishidir. SHuningdek, bu davrga kelib to'qimachilik va qayiqsozlik ham paydo bo'ladi. Neolit davri qabilalari xo'jalik shakllariga qarab quyidagi madaniyatlariga bo'linadi: Joytun madaniyati, Kaltaminor madaniyati, Hisor madaniyati.

Joytun madaniyati. Janubiy Turkmaniston hududidagi mil.avv. VI-V ming yilliklarga oid madaniyat. Bu yerdan O'rta Osiyodagi birinchi paxsa uylar qoldiqlari, sopol idishlar namunalari aniqlangan. Aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik va qisman ovchilik bilan shug'ullangan.

Kaltaminor madaniyati. Qadimgi Xorazm hududidan topilgan bo'lib, mil. avv. V-IV ming yilliklarga oiddir. Topilmalar Kaltaminor qabilalarining baliqchilik, ovchilik va qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganligidan dalolat beradi.

Hisor madaniyati. Asosan, Hisor-Pomir tog'laridan topilgan. Miloddan avvalgi V-IV ming yilliklarga oid. Hisorliklar sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik, qisman termachilik bilan shug'ullanganlar.

Eneolit davri makonlari Xitoydan Dunaygacha bo'lgan katta hududda tarqalgan bo'lib, hamma joyda ijtimoiy taraqqiyotning bir xil bosqichi kuzatiladi. O'rta Osiyoda quyidagi yangi tarixiy-madaniy jarayonlar eneolit davri bilan bog'liq:

1. Xo'jalikning boshqa hamma turlariga qaraganda haydama dehqonchilikning ustunlik qilishi;
2. Toshidan ishlangan qurollar ko'p bo'lgan holda mis qurollarning paydo bo'lishi;
3. Katta-katta ibtidoiy jamoalarning paxsadan va xom g'ishtdan tiklangan katta-katta uylari;
4. Kulolchilikda muhim texnika yutug'i-xumdonlarning ishlatilishi.
5. Turli hayvonlarning loydan yasalgan va ona urug'i (matriarxat) ga xos haykalchalari;
6. Rangdor, turli tasvirlar bilan bezatilgan sopol buyumlar mavjudligi.

Eneolit-mis-tosh davrida odamlar dastlabki metall bilan tanishdilar. Bu davrga kelib mis qurollar ancha takomillashgan bo'lsa-da, undan og'ir mehnat qurollari

yasashning imkoni yo'q edi. Misdan asosan uy-ro'zg'or buyumlari, taqinchoqlar va harbiy qurollar yasalgan. Eneolit davri yodgorliklari Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq, Uchtut (mis koni) mavzalaridan, Panjikent atroflaridan (Sarazm madaniyati) topib tekshirilgan. Bu davrga kelib, dehqonchilik O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy hududlariga ham yoyiladi.

Hozirgi kunda ibtidoiy jamoa tuzumining turli bahslarga sabab bo'layotgan muammolaridan biri antropogenez-odamning paydo bo'lishi va rivojlanishidir. Turli hududlarda qadim zamonlarda yashagan ilg'or mutafakkirlar odamning paydo bo'lishi haqida ilmiy ta'rifga yaqin fikrlarni bayon etganlar. Ular asosan insoniyat hayvonot olamidani ajralib chiqqan degan fikrni bildiradilar. Insonning paydo bo'lishi millionlab yillar davom etgan rivojlanish jarayonining natijasidir. Eng qadimgi qazilma odam qoldiqlari SHarqiy Afrikadan (Olduvay, zinjantrop), Indoneziyadan (Yava, pitekantrop), Xitoydan (sinatrop), Germaniyadan (Geydelberg) topib tekshirilgan. Keyingi topilmalar, ya'ni, zamonaviy odamga ancha yaqin bo'lgan odam qoldiqlari dastlab Neandertal (Germaniya) vodiysidan topilgan (O'zbekistondagi Teshiktosh).

O'rta tosh davrida, birinchi navbatda mehnat jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi natijasida neandertal qiyofasidagi odamlar hozirgi qiyofadagi odamlarga aylana boshladilar. Ular jismoniy jihatdan kamol topib, hozirgi qiyofadagi kishilar vujudga keldi va shu bilan antropogenez jarayoni tugadi (kromanon ko'rinishidagi odamlar). Bu jarayonning tugashi insoniyat tarixidagi muhim voqea bo'lib, inson dastlab toshdan oddiy to'qmoq yasagan bo'lsa, uzluksiz mehnat, intilish hamda ongining rivojlanishi natijasida yuksak madaniyat yaratish darajasiga yetib keldi. Janubiy Qozog'istonning tog' va tog'oldi tumanlaridan, Qirg'izistonning tog' vodiylaridan, Janubiy Turkmanistonda, Qizilqum va Qoraqum ichkarisidagi qadimgi ko'llar atrofida, O'zbekistondagi Ohangaron, CHirchiq daryolari vodiylarida, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo vohalari, Farg'ona vodiysi va uning tog'li hududlaridan ibtidoiy jamoa tuzumining barcha davrlariga oid yodgorliklar topilgan. Bu topilmalar O'rta Osiyoni antropogenez jarayoni sodir bo'lgan hududlar sarasiga qo'shish imkonini beradi. Hozirgi davrda olimlarning katta guruhi odamzodning dastlabki vatani Afrika degan fikrni ilgari sursa, yana bir guruh olimlar yevropa deydilar. Boshqa bir guruh olimlar esa odam ilk marta Osiyoning janubida paydo bo'lgan degan g'oyani ilgari suradilar. Umuman olganda, odamzodning dastlabki vatani haqida olimlar orasida yagona fikr hozircha yo'q. Ibtidoiy tasviriy san'at: Dunyo tarixida ibtidoiy tasviriy san'at, xususan, qorlarning devorlariga turli tasvirlar chizish so'nggi paleolit davriga oiddir (Ispaniya, Altamir g'ori). O'rta Osiyoda ungurlar va qoyatoshlarga ishlangan rasmlar mezolit davrida paydo bo'ladi. Neolit davriga kelib esa rivojlangan bosqichga ko'tariladi. Kaltaminor, Hisor, ayniqsa Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'atning turli namunalari topilgan. O'rta Osiyoning tog'lik hududlarida keng tarqalgan qoyatosh rasmlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xil. Bir xillari bo'yoq (oxra) bilan, ikkinchi xillari esa urib-o'yib ishqalash, chizish usuli bilan ishlangan (petrogliflar) rasmlardir. O'zbekistondagi qoyatosh rasmlarning eng nodir namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Ko'ksaroy, Takatosh, Teraklisoy kabilar bo'lib, ular yuzdan ziyoddir. Bu yerdagi qoyatoshlarda

O'zbekistonning qadimgi va hozirgi hayvonot olami vakillarining rasmlarini kuzatish mumkin. Ular ibtidoiy buqalar, sherlar va yo'lbarslar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayron kabilardir. Rasmlar orasida o'q-yoy, uzun qilich, xanjar, dubulg'a, qopqon kabi narsalar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Eng qadimgi rasmlar Zarautsoy (Surxondaryo) bo'lib, bu rasmlar mezolit-neolit, ya'ni mil avv. VIII-IV ming yilliklarga oiddir. Qoyatosh rasmlari orqali o'sha davr odamlarining ov, mehnat va jangovar qurollarini bilib olishimiz mumkin. SHuningdek, qoyatosh rasmlar qadimgi avlodlarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. SHuni ta'kidlash joizki, ibtidoiy san'atning eng rivojlangan bosqichi neolit davriga oiddir. Bu davr Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlariga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'atning juda ko'plab namunalari topilgan. Neolit davri odamlari idishlarga har xil rangdagi bo'yoq bilan turli naqshlar, odam va hayvon tasvirlarini ifoda etganlar. SHu bilan birga loydan yasaliq, pishirilgan ayol haykalchalari neolit davri san'atining nodir namunalari hisoblanadi. Bronza davri yutug'lari: Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda bronzaning vatani Kichik Osiyo va Mesopotamiya bo'lgan. Mil. avv. III ming yillikka kelib, O'rta Osiyo hududlarida bronza qurollar keng tarqaladi. O'zbekiston hududlarida bronza davri yodgorliklari ko'plab uchraydi. Bu davrga mansub madaniyat izlari dastlab Xorazm, keyinroq esa Zarafshon va Qashqadaryo hamda Farg'ona vodiylaridan topilgan.

Ulardan eng yiriklari Sopollitepa, Jarqo'ton, Tozabog'yob, Zamonbobo, CHust, Amirobod yodgorliklaridir. Bu yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bronza davrida kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aholi xo'jalik yuritishning muayyan ko'rinishlariga, ya'ni vohalarda, ko'llar, daryolar va soylar bo'ylarida dehqonchilikka, dasht va tog'oldi hududlarida chorvachilikka (mehnatning dastlabki yirik taqsimoti) o'tib oldi. Bu davrga kelib, O'rta Osiyoning ijtimoiy tuzumida ham o'zgarish jarayonlari bo'lib o'tdi. Urug'chilik tuzumi bronza davridayam davom etgan bo'lsa-da, ona urug'ining mavqei yo'qolib bordi. Metall eritish va xo'jalikning rivojlanishi natijasida jamiyatda erkaklar mehnat va mavqei birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lib bordi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bronza davri jamiyat taraqqiyotida, dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va hunarmandchilikning rivojlanishida erkaklar yetakchilik qilganlar. Ayollar erkaklar ishlab chiqargan narsalarni iste'mol qilishda ishtirok etsalar ham, unga egalik qilishdan mahrum bo'ladilar. Ishlab chiqarishda hukmronlik qilish shu tariqa erkaklar qo'liga o'tadi va ona urug'i tuzumi o'rnini ota urug'i (patriarxat) tuzumi egallaydi. Bronza davriga kelib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi, mehnat unumdorligining oshishi natijasida kishilik jamiyati tarixiy-madaniy taraqqiyotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu jarayonlarda bronzaning ahamiyati katta bo'ldi. Aholi xo'jalik yuritishning ma'lum ko'rinishlariga, ya'ni vohalarda, ko'llar va soylar bo'ylarida dehqonchilikka dasht va tog'oldi hududlarida esa chorvachilikka o'tib oldi. Bu davrda jamiyat hayotidagi sodir bo'lgan turli taraqqiyot jarayonlari-kishilik tarixida muhim bosqich bo'lgan davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun ulkan ahamiyat kasb etdi.

Tayanch tushunchalar

Sivilizatsiya, rivojlanishdagi notekislik, antropogenez jarayonlari, paleolit, mezolit, neolit, eneolit, Ashel, Muste, Teshiktosh, Joytun, Hisor, Kaltaminor, Sarazm, Zamonbobo, Sopolli, Neandertal, Kromonon, Zarautsoy, matriarxat, patriarxat.

Mustaqil ish mavzulari

- 1. Antropogenez – insonning paydo bo'lishi va rivojlanishi.**
- 2. Ibtidoiy jamoa tuzumining davrlarga bo'linishi va uning xususiyatlari.**
- 3. Metall ishlatilishga o'tilishi. Jamiyat taraqqiyotida metallning ahamiyati.**

Adabiyotlar:

1. Arxeologlar hikoya qiladi. To'plam. Toshkent, 1974.
2. Arxivovskiy A. Arxeologiya asoslari. Toshkent, 1970.
3. Askarov A., Albaum L. Poseleniye Kuchuktepa. Tashkent, 1970.
4. Borisovskiy A.I. Drevneysheye proshloye chelovechestva. Moskva. Nauka, 1980.
5. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. Toshkent, 1990.
6. Muhammadjonov A. Qadimgi Buxoro. Toshkent, 1991.
7. Okladnikov A.P. Paleolit i mezolit Sredney Azii. V kn. Srednyaya Aziya v epoxu kamnya i bronzy. M. — L., 1966.
8. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent, 1964.
9. Taylor E.B. Pervobytnaya kultura. Per. s angl. D. A. Koropchevskogo. M., 1989.
10. Cheboksarov N.N., Cheboksarova I. A. Народы, расы, культуры. M.: Nauka, 1985.
11. O'zbekiston tarixi. Sagdullayev A., Eshov B. tahriri ostida. Toshkent. Universitet, 1997, 2-nashri, 1999.

2-mavzu. O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.

Reja:

1. Davlatchilik tushunchasi. O'lkamiz hududida dastlabki davlatlarning tashkil topishi.
2. "Katta Xorazm", Qadimgi Baqtriya o'zbek davlatchiligining qadimgi poydevori.
3. So'g'diyina, Davan, Qang' davlatlarining mustaqil davlat sifatida paydo bo'lishi.
4. Kushonlar saltanatining o'zbek davlatchiligi tarixida tutgan o'rni va roli.
5. Qadimiy yozuvlarning paydo bo'lishi, Buyuk ipak yo'li tarixiy rivojlanishining bosqichlari.

Nafaqat O'zbekiston, balki dunyo tarixida ilk davlatchilikning paydo bo'lishi masalalari hozirgi kunda tadqiqotchilar orasida eng dolzarb bo'lib turgan muammolardan biri hisoblanadi. Masalani o'rganib, unga aniqlik kiritishdan oldin davlatchilikning ildizlari va paydo bo'lish shart-sharoitlariga diqqat-e'tiborni qaratmog'imiz lozim.

Yangi tosh asriga (neolit) kelib O'rta Osiyo hududlarida dehqonchilikning paydo bo'lishi jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot jarayonlarini yanada

tezlashtirdi. Bronza davriga kelib esa dehqonchilikdan chorvachilikning ajralib chiqishi, ixtisoslashgan hunarmandchilik xo'jaliklarining rivojlanishi natijasida ishlab chiqarish hajmi ko'payib, mehnat qurollari yanada takomillashib bordi. Jamiyatda ishlab chiqaruvchi xo'jalikning paydo bo'lishi va jadallik bilan rivojlanishi o'z navbatida ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik O'rta Osiyo xo'jaligining asosi hisoblanib, bu jarayon janubiy Turkmaniston, Tojikiston va O'zbekistonning janubida bronza (mil. avv. III-II yilliklar) davrida, Toshkent vohasi va uning atroflarida esa ilk temir (VIII-IV asrlar) davrida shakllanib rivojlandi. O'rta Osiyoda ilk davlat uyushmalari sun'iy sug'orish birmuncha qulay bo'lgan Amudaryo (yuqori, quyi, o'rta) oqimlari bo'ylarida, Murg'ob vohasida, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida shakllanib rivojlanadi. Bunday holatni dunyo tarixidagi dastlabki davlatlar-Misr (Nil) va Mesopotamiya (Dajla va Frot) misolida ham kuzatish mumkin. Hozirgi kunga kelib, O'rta Osiyoning juda ko'plab bronza va ilk temir davriga oid yodgorliklaridan (Sopolli, Jarqo'ton, Anov, Qiziltepa, Ko'zaliqir, Afrosiyob, CHust, Dalvarzin, Daratepa va boshq.) ishlab chiqaruvchi xo'jalik bilan bevosita bog'liq bo'lgan metall qurollar topib o'rganilgan. Metall qurollarining mehnat qurollari sifatida jamiyat hayotiga keng yoyilishi mehnat unumdorligining yanada yuksalishi uchun ulkan imkoniyatlar yaratib, bu jarayon davlatchilik paydo bo'lishini yanada tezlashtirdi. So'nggi bronza davriga kelib kulolchilik charxining ishlatila boshlanishi natijasida Sopolli, Oltintepa, Gonur, Jarqo'ton kabilarda kulolchilik mahallalari paydo bo'ladi. SHuningdek, hunarmandchilikning toshga, metallga, yog'ochga, suyakka ishlov berish turlari ham keng tarqaladi. O'unarmandchi-likning ixtisoslashuvi, alohida xo'jalik tarmog'i sifatida shakllanib rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, davlatchilik paydo bo'lishi uchun muhim bo'lgan qo'shimcha mahsulot ko'payishiga turtki bo'ldi. O'rta Osiyo hududlarida yashagan aholi qadimgi davrlardan boshlab o'zaro munosabatlarni rivojlantirib kelganlar. Bronza davriga kelib shimoldagi ko'chmanchi chorvador qabilalar va janubdagi o'troq dehqonchilik aholisi o'rtasida o'zaro mol ayirboshlash va madaniy aloqalar yanada jadallashdi. Bu o'rinda o'sha davrda shakllanib keyinchalik yanada rivojlangan qadimgi yo'llarning ahamiyati beqiyos bo'ldi. Bu yo'llar orqali O'rta Osiyo qadimgi aholisi mintaqadan tashqari qo'shni davlatlar Mesopotamiya, Misr, Hindiston, Eron, Afg'oniston kabilar bilan turli aloqalarni rivojlantirganlar. Xullas, Bronza davriga kelib aholi ishlab chiqarishning ma'lum bir sohalariga dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi va ularning bir yerga to'planishi uchun zamin yaratdi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi o'z navbatida mahsulot hajmining o'sib, qo'shimcha mahsulot paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Demak, qadimgi xo'jaliklarning ixtisoslashuvi, suqorma dehqonchilikning rivojlanishi, metallning hayotga jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda turli tarmoqlarning rivojlanishi, o'zaro ayirboshlash va savdo-sotiq taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladi. Bu yuksalish ilk davlatchilikning asosiy poydevori hisoblanadi. Mil. avv. IV ming yillikka kelib

qadimgi Misr xo'jaligida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik katta yutug'larga erishadi. Ko'p tarmoqli bo'lgan hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqadi. Savdo-sotiq keng miqyosda rivojlanib boradi. Aynan mana shu davrda jamiyatning ijtimoiy hayotida ham tubdan o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Aholi orasida tabaqalanish ro'y berib, jamiyat uchta hukmron qatlam (qabila oqsoqollari, koinlar, boy jamoachilar), dehqonchilik jamoasi a'zolari (Qad. Misr jamiyatdagi moddiy ishlab chiqaruvchilar) va qullar qatlamlariga bo'linadi. Mil. avv. IV ming yillikning ikkinchi yarmida Qadimgi Misrda shahar markazi atrofidagi bir nechta qishloqlarni birlashtirgan unchalik katta bo'lmagan viloyatlar (nomlar) doirasida dastlabki davlatlar paydo bo'ladi. Markaziy shaharlar markazida hukmdor qarorgohi va bosh xudo ibodatxonasi joylashgan. Bu davrda Quyi Misrda 22 ta nom, YUqori Misrda 20 ta nom bo'lgani ma'lum. Mil. avv. IV ming yillik oxirlariga kelib barcha nomlar birlashtirilib Quyi va YUqori podsholiliklar tashkil topadi. Quyi Misr podsholigi poytaxti Enxab (Nexen) shahri, YUqori Misr podsholigi poytaxti esa Buto shahri edi. Qadimgi Misrning rivojlanishi O'rta, YAngi va So'nggi podsholiklar davrlariga bo'linadi. Mil. avv. V ming yillikka kelib, qadimgi Mesopotamiya aholisi hayotida Xalaf madaniyati (Tal-Xalaf qishlog'i nomidan) ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa-da, bu hududlarda jamiyatning tabaqalashuvi va davlatchilikning paydo bo'lishi hamda SHumer sivilizatsiyasining asoslari Uruk (IV ming yillikning ikkinchi yarmi) madaniyati bilan bog'liqdir. Bu davrda Mesopotamiya xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etardi. Asta-sekinlik bilan dehqonchilikdan hunarmandchilik xo'jaliklari ajralib chiqib, ular jamiyat rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlarga aylana boshlaydi. Ichki va tashqi almashinuv rivojlanadi. Qo'shni viloyatlardan mis, oltin, qurilish mollari, qimmatbaho toshlar keltirila boshlanadi. Manzilgohlar o'lchamlari kengayib, ular madaniy, ma'muriy, siyosiy va diniy markazlarga aylanib boradi. Mil. avv. IV ming yillikka kelib ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi natijasida ishlab chiqarish munosabatlari ham taraqqiy etadi. Natijada Mesopotamiya jamiyatda mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish ro'y beradi. Mil. avv. III yillikning boshlari Mesopotamiyaning (Tigr va yevfrat daryolari vodiysi) janubida SHumer, O'rta qismida esa Akkad kabi davlatlar Eredu, Ur, Larsa, Uruk, Umma, Lagas kabi bir nechta shahar-davlatlar mavjud edi. O'sha davr Mesopotamiya rivojlanishining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etardi. **O'lkamiz hududlarida dastlabki shaharsozlik madaniyati:** Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, ilk shaharlarning paydo bo'lishi dastlabki davlatchilik shakllanishida eng muhim va asosiy omil bo'lib, bu ikkala jarayon uzviy bog'liq holda kechgan.

Ma'lumki, mil. avv. II ming yillikka kelib qadimgi O'zbekistonning dehqonchilik vohalarida o'troq qabilalar rivojlanib, aholining alohida joylashuv tizimi shakllanadi. Aholining alohida joylashuv manzilgohlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar-o'troq dehqonchilikning rivojlanishi, aholi zichligining yuqori darajasi, hunarmandchilikning taraqqiy etishi, ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimining murakkablashib borishi, o'zaro almashinuv, savdo-sotiq va madaniy aloqalarining kuchayishi hamda harbiy-siyosiy vaziyat O'zbekiston hududlarida dastlabki shaharlarning paydo bo'lishida asosiy omillardan hisoblanadi. Jamiyat

hayotida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar mil. avv. III ming yillikning oxiri-II ming yillikning boshlariga kelib, O'rta Osiyo hududlarida dastlabki shaharlarning paydo bo'lishiga olib keladi. SHahar madaniyatining shakllanishi ham xuddi jamiyat taraqqiyotida bo'lgani kabi uzluksiz taraqqiyot yo'li bilan rivojlangan. Bu qonuniyatga ko'ra shaharsozlik madaniyatining shakllanishi, uzoq, bosqichma-bosqich davrlarni bosib o'tgan. Mil. avv. II ming yillikka oid O'rta Osiyodagi Jarqo'ton, Sopolli, Dashli, Gonur, Namozgoh, Oltintepa, Ulug'tepa kabilarda ilk shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi uchun quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega bo'ldi:

- aholining o'troq dehqonchilikka o'tishi va keng vohalar bo'ylab yoyilishi;
- hunarmandchilikning rivojlanishi va ayrim sohalarga ixtisoslashishi;
- qadimgi savdo yo'llarining rivojlanishi natijasida iqtisodiy va madaniy aloqalar hamda savdo-sotiqning taraqqiy etishi;
- tabiiy-geografik hamda harbiy-strategik shart-sharoitlar.

SHahar madaniyati dastavval O'zbekistonning janubida, Surxondaryo hududida shakllandi, so'ngra esa shimolga So'g'd (Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro), Xorazm, SHosh va Farg'ona hududlariga tarqaldi. Bu aynan yurtlar va xalqlar taraqqiyotidagi notekislik kabi tarixiy qonuniyatga zid emas. Ko'p sonli arxeologik topilmalarning dalolat berishicha, O'zbekistondagi ayrim ko'hna shaharlarning yoshi 2700-3000 yildan kam emas. Ularga Afrosiyob (Samarqand), Qiziltepa (Surxondaryo), Uzunqir, yerqo'rQon (Qashqadaryo) kabilar kiradi. Qadimgi shaharlar tarixiy rivojlanishdagi urbanistik jarayonda muhim ahamiyatga ega bo'lgan jamiyat taraqqiyotining ijtimoiy asosi hisoblanadi. Fikrimizcha, shaharlar tarixini o'rganish jarayonida dastavval, eng qadimgi shaharlar shakllanishi va rivojlanishi; aniq hududlar va viloyatlardagi tarixiy-madaniy shart-sharoitning ta'siri; ekologik-geografik, ijtimoiy, iqtisodiy va demografik muhitlarning darajasi va ta'sir doirasi; shaharlarning vazifasi; qadimgi shahar markazlarining tarixiy-madaniy jarayonlardagi o'rni va ahamiyati masalalariga keng e'tibor qaratish lozim. Eng qadimgi davlatlar. Ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot: O'tgan asrning oxirlaridan boshlab hozirgi kunga qadar «Avesto» ma'lumotlari (viloyatlarning Aryoshayona bo'yicha birlashishi) Gerodot va Gekatey asarlari («Katta Xorazm»), shuningdek, Ktesiyning qadimgi Baqtriya podsholigi haqidagi ma'lumotlari va nihoyat arxeologik tadqiqotlar natijalari O'rta Osiyoda ilk davlat uyushmalarining paydo bo'lishi muammolarini o'rganish uchun asos bo'lgan bo'lishiga qaramasdan, qadimgi davlatlar hududlari, shakllari, boshqaruv tizimi va sanasi bilan bog'liq bo'lgan mavzularning ayrim yo'nalishlari hamon ilmiy bahslarga sabab bo'lmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mil. avv. I ming yillikning boshlariga kelib, O'rta Osiyoning nisbatan rivojlangan hududlarida ilk davlat uyushmalari paydo bo'la boshlaydi. Mil. avv. IX-VIII asrlarga kelib, Baqtriya (Janubiy O'zbekiston, Janubiy Tojikiston, SHimoliy Afg'oniston) hududlarida harbiy ahamiyatga ega bo'lgan siyosiy birlashmalar tashkil topadi. O'sha davrda Marg'iyona va So'g'diyona qadimgi Baqtriyaning ayrim qismlari bo'lganligi haqida turli ma'lumotlar bor. Baqtriya SHarqdagi eng muhim harbiy va iqtisodiy markazlardan biri bo'lib, aholining, qudratli shaharlar va qal'alarning ko'pligi, tabiiy xom ashyoga boyligi, muhim markaziy savdo yo'llari chorrahasida

joylashganligi, hunarmandchilikning ravnaqi shundan dalolat beradi. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar «Katta Xorazm», «Qadimgi Xorazm» masalalariga birmuncha aniqliklar kiritdi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Xorazm tuproqida mil. avv. VIII-VII asrlarga oid paxsa yoki xom G'isht turar joylar aniqlanmagan (turar joylar yarim yerto'lalardan iborat). Qadimgi Xorazm davlati mil. avv. VI asrda Amudaryoning o'rta oqimi qismidan Orolga yaqin bo'lgan yerlarda vujudga kelgan. Baqtriya va Xorazm davlatining hududiy chegaralari O'rta Amudaryo oqimidagi yerlar orqali o'tgan. Xorazmning yirik sug'orish inshootlari mil. avv. VI-V asrlarga oiddir. O'lkada bu davrlarga oid ko'pgina shahar va qishloqlar xarobalari ochib o'rganilgan. Ulardagi topilmalar, manzilgohlar, xom G'isht va paxsadan qad ko'targan bo'lib, aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. SHaharlarda hunarmandchilik rivojlangan. Qadimgi So'g'diyona, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida joylashgan bo'lib, janubi-sharqda Baqtriya, shimoli-Qarbda Xorazm bilan chegaradosh bo'lgan. So'g'diyona haqida «Avesto», ahmoniylar davri, mixxat yozuvlari va yunon-rim tarixchilari ma'lumotlar beradilar. Qashqadaryodagi bir qator turar-joylar va uy-qo'rQonlar qoldiqlari mil. avv. IX-VIII asrlarga oiddir. So'g'diyonada Afrosiyob, yerqo'rg'on, Uzunqir kabi yirik shahar markazlari hamda qo'shni viloyatlar va davlatlar bilan o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanadi. O'zbekiston hududlaridagi eng qadimgi davlatlar haqida zardo'shtiylarning muqaddas diniy kitobi «Avesto», ahmoniylarning mixxat yozuvlari (Bexistun, Naqshi Rostam, Suza, Persepol) yunon-rim tarixchilarining (Gerodot, Gekatey, Kursiy Ruf, Arrian, Strabon va boshqalar) ma'lumotlar beradi. So'nggi yillarda qadimgi Baqtriya, So'g'diyona va Xorazm hududlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ko'p hollarda yozma manbalar ma'lumotlarini tasdiqlaydi. Mil. avv. 559 yilda Eronda podsho Kir II ahmoniylar davlatiga asos soladi. Mil. avv. 545-540 yillarga kelib ahmoniy podsholari O'rta Osiyodagi Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona kabi viloyatlar va ko'chmanchi qabilalar ustidan o'z hukmronliklarini o'rnatdilar. O'rta Osiyo xalqlari bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. Xususan, ko'chmanchi massaget qabilalari ahmoniylarning katta qo'shinlarini tor-mor etdilar (mil. avv. 530 yil). Bu jangda fors podshosi Kir II ham halok bo'ldi. SHuningdek, mil. avv. 522 va 519-518 yillarda Marg'iyonada hamda saklar o'lkasida forslarga qarshi qo'zg'olonlar ko'tariladi. Bu davrda qadimgi Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Qalaimir, Kuchuktepa, Qiziltepa, Qizilcha, Bandixon kabi mil. avv. VI-IV asr yodgorliklaridan ko'plab mehnat qurollari topilgan. Dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslangan. Bu hududlarda undan tashqari chorvachilik, kulolchilik, temirchilik va badiiy hunarmandchilik (Amudaryo xazinasini) ham rivojlanadi. Mil. avv. VI-IV asrlarda So'g'diyonada ko'plab shahar va qishloqlar bo'lib, ular fors podsholariga katta-katta soliqlar to'lab turganlar. Xususan, bu davrga oid Uzunqir, yerqo'rg'on, Afrosiyob, Lolazor, Xo'ja Bo'ston, Sangirtepa, CHordara, Qo'rg'oncha, Ko'ktepa kabi 50 dan ziyod yodgorliklar o'rganilgan. Bu hududlardan topilgan ko'pgina topilmalar aholining dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganidan dalolat beradi. SHuningdek, savdo-sotiq va o'zaro aloqalar ham ancha rivojlanadi. Bu

davrda Xorazm hududlarida ham yirik-yirik manzilgohlar mavjud edi. Qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda esa hunarmandchilik rivojlangan edi. Jonbosqal'a, Ko'zaliqir, Tuproqqal'a kabilar madaniy markazlar hisoblangan. O'zbekistondagi eng qadimgi mahalliy yozuv namunalari ham Xorazm hududlaridan (Tuproqqal'a, mil. avv.IV asr) topilgan. Mil. avv. 329 yilga kelib, makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga yurishlari boshlandi. Iskandar qo'shinlari So'g'diyona va Ustrushona yerlarida juda qattiq qarshilikka duch keldi. Janglarda Iskandarning o'zi ham bir necha marta yarador bo'ldi. Mil. avv. 329-327 yillar davomida mahalliy so'g'diy aholi Spitaman boshchiligida yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurash olib borib, ularga juda katta talafot yetkazdi. Iskandar qo'shinlari hech qachon So'g'diyonadagidek qarshilikka uchramagan edi. Mil. avv. 323 yilda makedoniyalik Iskandar vafot etganidan so'ng O'rta Osiyo yerlari Salavka hukmronligi ostiga o'tadi (mil. avv. 306 yil). Salavkiylardan bo'lgan Antiox I davrida (mil. avv. 280-261 yy.) O'rta Osiyo viloyatlarida tinch hayot boshlanib, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq anchagina rivojlanadi. O'rta Osiyo yerlari salavkiylar davlatining muhim qismi bo'lib, harbiy-strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega edi. O'rta Osiyo viloyatlarining salavkiylar davlati tarkibiga kirgan davri yunon-makedon yurishlari paytida vayron bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlarning va baqtriyaliklar, so'g'diyalar hamda pafiyaliklarning bosqinchilarga qarshi kurashda birlashuv davri bo'ldi. Mil. avv. III asrning o'rtalariga kelib, salavkiylar davlatida taxt uchun o'zaro kurashlar avj olib ketdi. Natijada dastlab Parfiya, keyin esa YUnon-Baqtriya davlatlari salavkiylardan ajralib chiqdi. Mil. avv. 250 yilda birinchi YUnon-Baqtriya podshosi Diodod o'zini hukmdor deb e'lon qildi va tangalar zarb etdi. Tangashunoslik ma'lumotlariga ko'ra, mil. avv. III asrning oxirigacha YUnon-Baqtriyada bir necha podsholar o'tganki, ular yozma manbalarda eslatilmaydi. Mil. avv. II asr boshlariga kelib Demetriy, yevkratid kabi podsholar YUnon-Baqtriya yerlarini janubga tomon kengaytirib boradilar. Mil. avv. II asrning ikkinchi yarmidan boshlab ko'chmanchi qabilalarning hujumlari va o'zaro kurashlari natijasida YUnon-Baqtriya podsholigi qulatiladi. Antik davr davlatlari va madaniyati: Mil. avv. III asrning o'rtalarida mustaqil davlat sifatida tashkil topgan Parfiya davlati hozirgi Turkmaniston va Eronning bir qismini o'z ichiga olgan. Bu davlatning birinchi hukmdori Arshak bo'lib, u mil. avv. 247 yili taxtga o'tiradi. Mil. avv. 235 yildan boshlab, Parfiya podsholari o'z yerlari hududlarini kengaytirib bordilar. Milodiy III asrning birinchi choragida sosoniylar arshakiylar hukmronligini tugatib, Parfiyada hokimiyatni qo'lga oldilar. Antik davr Parfiyaning qishloq xo'jaligida qullar mehnatidan keng foydalanilgan. Mil. avv. III asr o'rtalaridan boshlab Parfiya davlati hozirgi O'zbekiston hududlarida joylashgan qadimgi viloyatlar – Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona bilan siyosiy, madaniy va iqtisodiy munosabatlarni ayniqsa rivojlantirdi.

Undan tashqari, parfiyaliklar besh asr davomida Hindiston, O'rta Osiyo va Xitoyning Qarb mamlakatlari bilan qilgan savdo aloqalarida vositachilik qildilar. Parfiyaliklarning yozuvi oromiy (Niso hujjatlari) yozuvi bo'lib, zardo'shtiylik diniga e'tiqod qilishgan. Qadimgi Farg'ona turli davr manbalarida Dovon, Boxan, Polona, Parkana kabi nomlar bilan eslatib o'tiladi. Ma'lumotlarga qaraganda Ershi

(Marhamat) shahri Dovonning poytaxti edi. Antik davr Dovon aholisi dehqonchilik, uzumchilik, yilqichilik bilan shug'ullanishgan. Dovonning «samoviy otlari» o'lkadan tashqarida ham ma'lum va mashhur bo'lgan. Mil. avv. II asrning oxirlarida Xitoy hukmdorlari Dovon yerlarini bosib olishga harakat qildilar. Ammo qo'shni davlatlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan dovonliklar o'z mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldilar. Mil. avv. III asrlar boshlarida paydo bo'lgan Qang' davlatining hududlari Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlar edi. Mil. avv. II-I asrlarda Qang' davlati yerlari kengayib, Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlar va Xorazmni o'z ichiga oladi. Antik davrida Qang' davlati ancha rivojlangan davlat edi. O'troq aholi asosan vodiylarda yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelishgan. Qang' hukmdorlarining markaziy shaharlari ikkita edi. Ular yozni O'trorda (hoz. Aris va Turkiston oralig'ida), qishlovni esa Qang'a (hoz. Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumanida) shaharlarida o'tkazar edilar. Mil. avv. I asrga kelib, O'rta Osiyo hududlarida antik davrning eng qudratli davlatlaridan biri bo'lgan Kushon davlati tashkil topadi. Dastlabki hukmdorlar Kadfiz I va Kadfiz II lar davlat yerlarini kengaytirib, pul islohoti o'tkazadilar. Milodiy II asrga kelib Kushon davlati yerlari SHimoliy Hindiston, Afg'oniston, O'rta Osiyo, SHarqiy Turkistondan iborat edi. Kushon hukmdorlari, xususan Kanishka (II asr) davrida savdo-sotiq, ichki va tashqi savdo ayniqsa rivojlanadi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik ham ancha taraqqiy etadi. Bu jarayonda Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati nihoyatda katta bo'ldi. Kushon davlatida asosiy din buddaviylik bo'lib, yunon, zardo'shtiylik aqidalariga ham e'tiqod qilinar edi.

Antik davr O'rta Osiyo xalqlari moddiy va ma'naviy madaniyatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mil. avv. IV-II asrlar oromiy yozuvi asosida Xorazm, Parfiya va So'g'd yozuvlari paydo bo'ldi. Kushon davriga kelib yana bir yozuv-Kushon (Baqtriya) yozuvi shakllanadi. O'rta Osiyo va Afg'oniston hududidagi arxeologik tadqiqotlar antik davr madaniyatining gullab yashnaganidan dalolat beradi. Ayritom va Ko'hna Termizda Budda ibodatxonalarini ochilgan. Fayoztepa, Quva, Xolchayon, Dalvarzin kabi ko'hna shaharlarda ham saroylar, ibodatxonalar ochilib, ular yuksak madaniyatga ega ekanligi kuzatilgan. 1972 yilda Dalvarzintepadan (Surxondaryo) tilla buyumlar xazinasini (32 kg) topilgan. Bu xazina orasida antik davrga oid bilaguzuk, halqalar, to'g'alar, bo'yin taqinchoqlari kabi san'at buyumlari ham bor. Umuman, antik davr Qang', So'g'd, Farg'ona yerlarida mavjud bo'lgan madaniyat o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tariladi.

Tayanch tushunchalar

Mehnatning dastlabki yirik taqsimoti, ixtisoslashgan hunarmandchilik, sun'iy suqorma dehqonchilik, savdo va madaniy aloqalar, qadimgi Misr va undagi qatlamlar, Mesopotamiya, Uruk madaniyati, ilk shaharsozlik, Baqtriya, Suqdiyona, Xorazm, «Avesto», qadimgi Farg'ona, Qanq, Kushonlar.

Adabiyotlar

1. G'ulomov YA.G'. Xorazmning sug'orilish tarixi. Toshkent, 1959.

2. Dandamayev M.A. Politicheskaya istoriya Axemenidskoy derjavы. Moskva, 1985.
3. Isomiddinov M.I. Sopolga bitilgan tarix. Toshkent, 1993.
4. Zeymal ye.V. Amudarinskiy klad. Leningrad, 1979.
5. Masson V.M. Drevnezemledelcheskaya kultura Margianы. MIA, 1959, № 73.
6. Masson V.M. Strana tysyachi gorodov. Moskva, 1966.
7. Muhammadjonov A. R. Qadimgi Buxoro. Toshkent, 1991.
8. Pidayev SH.R. Sirli kushonlar saltanati. Toshkent, 1990.
9. Pugachenkova G.A., Rtveladze E.V. Severnaya Baktriya-Toxaristan. Tashkent, 1990.
10. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent, 1996.
11. Pugachenkova G.A. SHedevры Sredney Azii. Tashkent, 1986.
12. O'zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. A. Sagdullayev, B. Eshov tahriri ostida. Toshkent, 1997, ikkinchi nashri -1999.
13. Baqtriya-Toxariston qadimda va o'rta asrlarda. To'plam, Samarqand, 1993.
14. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent, 2000.

3-Mavzu: O'zbek xalqining etnik shakillanishi. (2 coar).

Peja:

1. Etnogenez va uni o'rganish masalalari.
2. O'lkamiz hududlaridagi qadimiy mahalliy aholi va o'zbek xalqining shakillanish bosqichlari.
3. O'rta asrlardagi etnik madaniy jarayonlar. "O'zbek " atamasi.

Tayanch iboralar:

1. Etnos - xalq.
2. Etnografiya - "etnos"- xalq, "grafiya" - yozish, xalqni ta'riflash, xalqshunoslik.
3. Etnonim - xalq nomi.
4. Saklar (shaklar) - Vatanimiz hududida yashagan qadimgi qabila nomi. Ular Orol dengizi bo'ylari Amudaryo va Sirdaryo quyi oqimi, Sirdaryoning o'rta oqimi va Pomir tog' etaklarida yashaganlar.
5. Massagetlar - Vatanimiz hududida shaklarga qo'shni bo'lib yashagan qadimgi qabilalar.
6. Elat - kishilarning til, hudud, iqtisodiy va madaniy jihatdan tarixan tarkib topgan birligi.
7. Millat - kishilarning yagona tilda so'zlashishi, yaxlit hududda istiqomat qilishi, mushtarak iqtisodiy hayot kechirishi, umumiy madaniyat va ruhiyatga ega bo'lishi asosida tarixan tashkil topgan barqaror birlik.

Har bir xalqning o'z kelib chiqish va rivojlanishi tarixi bor. O'zbek xalqining ham uzoq va voqeliklarga boy tarixi mavjud bo'lib, u xalq bo'lib shakllangunga qadar uzoq va murakkab etnik jarayonlarni boshidan kechirdi. Umuman olganda, hozirgi kunda xalqlarning kelib chiqishi-etnogeneziga e'tibor ayniqsa kuchaygan-ki, bu millatlar o'z-o'zini anglash jarayonining o'sganligi, o'z tarixi, o'tmishiga

qiziqishning oshganligi, yangi mustaqil davlatlar paydo bo'lishi bilan o'z ifodasini topadi. Mustaqillik sharofati ila o'tmishimiz, tariximizga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Tariximizni, boy o'tmishimizni ilmiy, xolisona tarzda bayon qilish zamon talabiga aylandi. Prezidentimiz I.A.Karimovning 1998 yil iyun oyida bir guruh olimlar bilan uchrashuvida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risidagi" 1998 yil 27 iyul qarorida va Prezidentimizning maxsus tarixiy o'tmishimizga bag'ishlangan "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida o'zbek xalqining tarixini ilmiy, haqqoniy tarzda bayon qilish, tarixiy tadqiqotlarga keng ko'lamda yo'l ochib berish, ko'plab muammolarni hal etish masalalari ko'rib chiqildi. Prezidentimiz "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida tarix xususida to'xtalib, jumladan shunday degan edi: "Tarixiy xotirasi bor inson-irodali inson. Takror aytaman, irodali insondir. Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni xushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi". Darhaqiqat, tarixning o'rni va roli, ayniqsa, hozirgi kunda, ya'ni davlatimizning ma'naviy hayotida tutgan o'rni beqiyosdir.

O'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi hozirgi kunda tariximizda kam yoritilgan va ilmiy asosda tamomila yangitdan ko'rib chiqishga mansub bo'lgan masalalardan biridir. Prezidentimiz ta'kidlaganidek "biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarixni tag-tomirigacha nazar tashlaymiz." Darhaqiqat, uch ming yillikdan ziyod davlatchilik tarixiga ega bo'lgan xalqimizning ildizlari asrlar qo'liga borib taqaladi. O'zbekiston O'rta Osiyoning qadimdan o'troq dehqonchilik madaniyati o'choqlari tarkib topgan hududda joylashgan. Diyorimiz shu bois arxeologik va me'morchilik yodgorliklariga boy. Fargona vodiysining Selung'ur g'oridan topilgan qadimgi tosh davriga oid topilma, Teshiktoshdan topilgan o'rta paleolit davriga oid odamzod qoldiqlari, bizning yurtimiz Afrika va Old Osiyo bilan bir qatorda insoniyat paydo bo'lgan hududlar tarkibiga kirganligi hozirgi kunda uzil-kesil isbotlandi. SHuningdek, mezolit davriga (o'rta tosh davri) oid Machay g'oridan topilgan yodgorliklar, neolit (yangi tosh) davriga oid ovchilik va baliqchilik madaniyatini o'zida jam qilgan Kaltaminor, janubdagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid bo'lgan Joytun, Hisor tog' madaniyati, bronza davriga oid bo'lgan xilma-xil ustaxonalar, Zamonbobo, Sopollitepa, Sarazm, Dalvarzintepa madaniyatlari o'lkamizda qadimgi ajdodlarimiz xo'jaligining jadallik bilan rivojlanganligini isbot qiladi. O'lkamiz qadimgi aholisini tosh va bronza davrlarida qanday nom bilan atalganliklari bizga noma'lum. Ilk bora O'rta Osiyo aholisi xususidagi ma'lumotlar Yaqin SHarq va antik davr yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilarining ma'lumotlariga qaraganda, Evroosiyodan Oltoygacha bo'lgan hududda yashovchi ko'chmanchi qabilalar umumiy "skiflar" nomi bilan ataladi. Grek tarixchisi Gerodot "bu xalqlar qadimiylikda misrliklardan qolishmaydi" deb yuqori baho bergan edi. Pliniy O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligi xususida o'z asarida eslab o'tadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi: Saklar va massagetlar xususida

ko'proq gap boradi. Ahmoniy mixxat yozuvlarida saklar uchta qismga bo'lib ko'rsatiladi. (xaumavarka, tigraxauda, saka-tiayara-darayya). Massagetlar xususida ham turlicha fikrlar mavjud bo'lib, ular ko'chmanchi chorvador-harbiy qabilalar bo'lganligi ta'kidlanadi. Ilk temir davridan boshlab (mil. avv. IX-YII asrlar) qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'sha yer nomlar bilan atala boshlaganlar. Bular So'g'diyonadagi sug'diylar, qadimgi Xorazmdagi - xorazmiylar, qadimgi Baqtriyadagi baqtarlar, qadimgi CHochdagi - chochliklar, Farg'onadagi-parkanalıklar shular jumlasidandir. Bu tarixiy nomlarni biz ilk yozma manbalarda xususan, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da, Ahmoniy hukmdorlarning mixxat yozuvlarida (Bexistun, Naqshi-rustam, Suza), yunon-rim tarixchilari asarlarida uchratamiz. Ular sharqiy Eron tillar guruxiga kiruvchi til va lahjalarda so'zlashganlar. SHuningdek, Qozog'iston hududlarida yashagan chorvador qabilalar bronza davridayoq ("Andronovo madaniyati") turkiy tilda so'zlashganlar degan asosli fikrlar ham mavjuddir. 1969 yili Olma-Ota yaqinidagi Issiqqo'rg'on makonidan topilgan yozuv-mil. avv. IY-II ga oid bo'lib, hozirgi kunda ilk turkiy tili yozuvi deb tan olinmoqda. Bundan xulosa chiqaradigan bo'lsak, demakki, mil. avv. IY-III asrlardayok O'rta Osiyoning shimoliy-sharqida turkiy tilli aholi - qabilalar mavjud bo'lib, ular xorazm, sug'd, baqtar yozuvlari kabi o'sha joy aholisi ichida ishlatilgan. Ettisuvdagi saklarning bir qismi ham turkiy tilda so'zlashgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O'rta Osiyoda qadimdanoq 2 xil: sharqiy eroniy tilda so'zlashuvchi o'troq va kuchmanchi turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar mavjud bo'lgan. O'zbek xalqining qadimgi aholisini xuddi shu ikki bo'lak tashkil etgan. Mil. avv. II-I asrlarda va eramizning boshlarida esa uzoq davom etgan etnik jarayon natijasida hozirgi zamon uzbek xalqiga xos bo'lgan "ikki daryo oralig'i tipi"dagi ilk kishilari yuzaga keldilar. Milodning IY asrlariga kelib bu tip kishilari hozirgi O'zbekiston xududining katta qismida uchray boshladilar. Eron ahmoniylarining O'rta Osiyoni bosib olishlari, so'ngra Makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari mahalliy aholi etnogeneziga sezilarli etgani yuk. Mil. avv. I asr va eramizning IY asriga qadar O'rta Osiyoga ko'chmanchi yuechjilar, xioniylar, eftalit qabilalarining kirib kelishi davri bo'ldi. Xuddi shu davr yangi feodal munosabatlarning ham shakllanish davri bo'ldi. Yuqoridagi qabilalar turkiy tildagi qabilalar bo'lib ularning kirib kelishi turkiylashuv jarayonini yanada kuchaytirdi. Eramizning 551 yilida Oltoyda yangi davlat ko'chmanchi turklarning Turk xoqonligi yuzaga keldi. Turk xoqonligi hukmdori Muqan xoqon (554-576 yy.) va uning amakisi Istami yabg'ularning O'rta Osiyoga yurishlari, YI asrning 50-yillari oxiri va 60-yillarida ayniqsa uchraydi. 568 yili O'rta Osiyo batamom ular qo'liga o'tdi. Turk xoqonligi davrida o'lkamizga turkiy xalqlarining kirib kelishi tezlashdi. Ular avval ko'proq uzlashtirilmagan yerlarga, so'ngra asta-sekin mahalliy aholi yashaydigan qishloqlarga yaqinlashib, yerli xalq madaniy-xo'jalik yutuqlari ta'sirida yarim o'troq va ko'p hollarda o'troq turmush kechirishga, ular bilan iqtisodiy va madaniy aloqani kuchaytirishga muyassar bo'ldilar. Natijada Xorazm, Farg'ona, Sug'dning katta qismida turkiylashish jarayoni kuchaydi. YI asrning 60-70 yillarida turkiy xalqlar Buxoro vohasi va hatto shimoliy Afg'oniston hududlariga

ham borib o'rnasha boshladilar. Buning natijasida mahalliy aholi bilan o'zaro yaqinlashuv va qon-qarindoshchilik aloqalarning rivojlanishi jarayoni sodir bo'ldi. VII asrdan boshlab esa turkiy xalqlarning yangi guruxlari ancha osoyishtalik bilan ichki rayonlarga borib o'rnasha boshladilar. Bu jarayonni to'xtatish uchun hech bir siyosiy kuch maydonga chiqmadi. Aksincha, mahalliy aslzodalar, ayniqsa, sug'd zodagonlari turk xoqonlari himoyasida o'z savdo-sotiq ishlarini rivojlantirib, undan katta daromad olar edilar. Turkiy aholi son jihatdan ko'payib, ularning mahalliy aholi o'rtasidagi etnik qatlami tobora qalinlashib bordi. Ayniqsa, turkiy qatlam VII- VIII asrlarda SHosh va Farg'onada ustun darajaga ega edi. Garchi G'arbiy Turk xoqonligi 659 yilga kelib parchalanib ketsa-da, turklarning ta'siri o'lkada saqlanib qoldi. VIII asr boshida arablarning Urta Osiyoga bostirib kirishi mahalliy aholi etnogeneziga deyarli ta'sir ko'rsatmadi. Arablar turklardan siyosiy hukmronlikni tortib olib, turkiy xalqlarning O'rta Osiyoga kirib kelish jarayoniga chek qo'ya boshladilar. Turklar mahalliy aholi bilan aralashib ketishi, ularning tobora o'troq hayot tarziga o'tishi holati yuz berdi. Turkiy til tobora keng tarqala boshladi. Arablar turkiy xalqlar ta'sirini sindirish maqsadida Movarounnaxrni eronliklarga yaqinlashtirish siyosatini tutdilar. SHy maqsadda O'rta Osiyoga VIII- IX asrlarda arablar va eroniy oilalarni ko'chirib keltirib joylashtirish siyosatini yurgizdilar. Turklar o'z ta'sirlarida Ettisuvni saqlab qoldilar xolos. O'zbek xalqi shakllanishining ikkinchi muhim davri IX -XII asrlar hisoblanadi. X asrning oxirlarida turkiy etnik qatlamning Movarounnaxrning barcha rayonlarida ustunligini ta'minlovchi tarixiy voqealar sodir bo'ldi. Argu, to'xsi, qarluq, chigil va yag'mo kabilalarning ittifoqidagi qoraxoniylar davlati yuzaga kelib, bu davlat 999 yili Movarounnaxrni o'z mulkiga kiritdi. Qoraxoniylar davlatida qarluq-chig'il turkiy til lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik shu til asosida adabiy turkiy til yuzaga kelib, uni Maxmud Qoshg'ariy "eng ochiq va ravon til" - deb atagan edi. Turkiy tilda IX-XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo'lib, Axmad Yugnakiyning (775-869) "Hibat-ul haqoyiq" (Haqiqatlar tuxfasi) dostoni, Yusuf Xos Xojib (XI asr)ning "Qutadg'u bilik" (Saodatga yo'llovchi bilim) asari, Maxmud Qoshg'ariyning mashhur "Devoni-lug'otit turk" asari, Axmad Yassaviyning (1041-1167) "Hikmatlar"i hamda "O'g'uznoma", "Alpomish", "Go'ro'gli kabi dostonlar shular jumlasidandir. Movarounnaxr va Xurosonning forsiy-dariy tilida so'zlashuvchi aholisi XI asrdan boshlab o'zini "tozi"-ya'ni "tojik" deb yurita boshlaydi. Qoraxoniylar (927-1213) dan tashqari hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, Gaznaviylar (997-1187), Saljukiylar (10 , Xorazmshox-anushteginiylar (1097-1231)ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqeiga ega bo'lganlar. Mug'ullar istilosi (1219-1222yy.) garchi aholi boshiga nihoyatda og'ir kulfatlar va yo'qotishlar olib kelgan bo'lsada, lekin o'zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta'siri bo'lmadi.

O'zbek xalqi shakllanishidagi uchinchi davr XY asr oxiriXYI asrga to'g'ri keladi va bu davr ko'chmanchi o'zbeklarning Dashti Qipchoqdan Movarounnaxr erlariga kirib kelishi davri bilan bog'liqdir. Movarounnaxr va Xorazmdan shimolda joylashgan viloyat larni, musulmon mualliflari Dashti Qipchoq - Qipchoq cho'li

deb atashgan. Qadimdan bu erlarda asosan turkiy xalqlar va turkiylashgan mug'ullar istiqomat qilar edilar. CHingizxon bosqinidan so'ng bu erlar katta o'g'il Jo'jining ilkiga tushgan edi. Keyinchalik bu hudud ikki qismga bo'linib ketdi. Jo'jjining o'g'li bo'lmish SHaybonning avlodidan bo'lgan Sulton Muxammad 13 yoshida (1312-1341) Oq O'rdaga hukmdor bo'ladi. Sulton Muxammadga O'zbekxon deb taxallus berilgan. O'zbekxon Dashti Qipchoqda yashaydigan qabila va elatlar ustidagi nazoratni saqlab va 30 yilga yaqin mamlakatni boshqargan. Uning qo'l ostidagi aholi ko'pchiligi o'zbeklar deb nom oladi. Ko'pchilik manbalarga qaraganda Dashti Qipchoq o'zbeklari shajarasi 92 tadan iborat deyiladi. O'zbek nomi bu vaqtda hali etnik ahamiyatga ega bo'lmay, balki turli qabilalarni birlashtiruvchi siyosiy atama edi. Dashti Qipchoqning sharqiy qismida tashkil topgan eng katta davlatning mashhur xonlaridan biri Abulxayrxon (1429-1468) bo'lgan edi. Uning davlatiga Dashti Qipchoqning katta qismi va Sirdaryo buyidagi erlar kirar edi. Abulxayrxonning nabirasi Muxammad SHoxbaxt SHayboniyxon (1451-1510) keyinchalik taxtga o'tirib 1499-1508 yillar mobaynida Movarounnaxr va Xurosonni bosib oladi va temuriylar saltanatiga chek qo'yadi. Dashti Qipchoq o'zbeklari Movarounnaxrga kelib o'rnasha boshlaydilar. "O'zbek" nomi ostidagi turkiy qabilalar O'zbekistonning Zarafshon, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida, Xorazm, Fargona vodiysiga ko'plab kelib o'rnashib, maxalliy turkiy aholi bilan aralashib keta boshlaydilar. Dashti Qipchoq ahli asosan yarim o'troq va ko'manchi qabilalardan iborat edi. XYI asrdayoq ko'chmanchi o'zbeklar va mahalliy turkiy aholining aralashuvi sodir bo'lib, "o'zbek" atamasi barcha turkiy aholiga nisbatan ishlatila boshlandi. Shunday qilib ko'chmanchi o'zbeklar O'rta Osiyoga "o'zbek" degan atamani olib kelib o'zbek xalqi shakllanishining so'nggi uchinchi bosqichini yakunladilar. "O'zbek" atamasi ilmiy jihatdan hali to'liq o'rganilmagan. Dastavval "o'zbek" atamasi arab muallifi Usam ibn Munkiz (XII asr oxiri) Eron tarixchisi Rashiddin (XIII asr oxiri- XIY asr boshi) asarlarida uchraydi. Xamidullox Kazviniy (1281-1350) Dashti Qipchoqni "mamlakati o'zbek" deb yozsa, Al-Kalkoshandiy (1418yil vafoti) ularning podshohlarini "maliki bilag o'zbek" ("o'zbeklar podshosi") deb ataydi.

Xullas, "o'zbek" degan atama bizga XYI asrda kirib kelib, tarqalib, bu nom xalqimizga nisbatan ishlatila boshladi. Zero, necha-necha bosqinlarni boshidan kechirgan xalqimiz "qoni", genetikasi deyarli o'zgargani yo'q. U xamisha o'zligini saqlab qoldi. Ikki ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo'shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o'zbek xalqining shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1. O'zbek xalqining etnik shakllanishi bosqichlari haqida gapiring?**
- 2. O'zbek xalqiga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqining shakllanishi haqilda nimalar bilasiz?**
- 3. O'zbek xalqi shakllanishidagi ikkinchi muhim davrning o'ziga xos xususiyatlari nima?**
- 4. "O'zbek" atamasining paydo bo'lishi haqida nimalar bilasiz?**

5. O'zbek xalqining shakllanishida ko'chmanchi o'zbeklar qanday rol o'ynagan?

Adabiyotlar:

- 1.I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., "O'zbekiston", 1998.
- 2.Abulg'oziy. SHajarai turk. T., "Cho'lpon", 1992.
- 3.Zaki Validiy, O'zbek urug'lari. T.-1992.
- 4.B.Axmedov. O'zbek ulusi. T., "Nur", 1992.
5. B. Axmedov, A.Asqarov. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. (dastlabki mulohazalar) "O'zbekiston ovozi", 1994. 20 yanvar.
- 6.I.Jabborov. O'zbek xalqining etnografiyasi. T., "O'zbekiston", 1994.
- 7.SHaniyazov K. O'zbeki-Qarluki (istorichesko-etnograficheskiy ocherk). T., Nauka, 1964.
- 8.K.SH.SHoniyozov. O'zbek xalqining etnogeneziga oid ba'zi nazariy masalalar. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 6-son, 1998.
- 9.Xasan Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi. T. "Cho'lpon", 1994.
- 10.Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. T. "Cho'lpon", 1995.

4-MAVZU: V-XII asrlarda O'zbek davlatchiligi va ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayot.

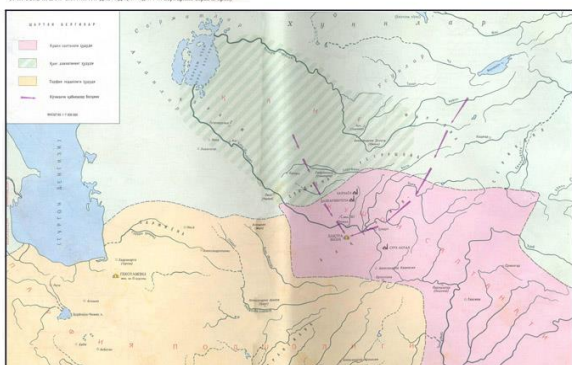
REJA:

1. Eftaliylar ,Turk xoqonligi.
2. Arablar istilosi va unga qarshi kurash.Islom dinining yoyilishi.
3. IX-XII asrlarda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hayot.
4. Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar davlatlari hukumronligi davrida Mavaraunnahr.
5. G'aznaviylar, Saljuqiylar,Xorazimshohlar davlatlarining tashkil topishi.

Tayanch tushunchalar.

Kidariylar, eftalilar, kadivar, kashovarz, Mazdak, Bumin Xaqon, budun, qora budun, tudun, najjorlik, yabg'u, badaviylar, Quron, juzya, xiroj, zakot, Qutayba ibn Muslum, Go'rak, Tarhun, Muqanna qo'zg'aloni, Abumuslum. Toxr ibn Xusayn, safforiylar, Ismoil Samoniy, iqto, koranda, eloqxon, yag'mo, jikil, bug'raxon, zarbxona, Otsiz, Takash, sadrlar.

BYLA O'ZBEK XALQININ QADIMGI YERLARI (Mavza 4-1)



1. Milodiy I-III asrlarda yuksalish davrini kechirgan Kushon podsholigi IV asr o'rtalariga kelib inqiroz davriga kirdi. Uning ayrim vohalarida mustaqil mulklar paydo bo'ldi. Bu mulklarning

podshochalari o'zlarini turli nom bilan atadilar: Buxoroda – buxorxudotlar, Chog'aniyonda – chog'anxudotlar, Vardanzida – vardanxudotlar, Chochda – to'dunlar, Samarqand va Farg'onada – ixshidlar, Osrushanda – afshinlar, Xorazmda – xorazmshohlar, Termizda – termizsho, Iloqda – dehqonlar kabi. Ularning harbiy kuchlari esa chokarlar deyilgan. Markaziy hokimiyat ana shu podshohlar va mulklar uyushmasidan tashkil topgan.

O'rta asrlar davrida mamlakatimiz xududida tashkil topgan dastlabki yirik davlat birlashmasi eftaliylar davlati bo'lgan. Eftaliylarning kelib chiqishlari to'g'risidagi ma'lumotlar Yunon, Xitoy hamda arab olimlari manbalarda uchraydi, ularda eftaliylar haqida turli qarashlar bildirilganlar: eftaliylar turklar bilan bog'liq; eftaliylarning asli kelib chiqishi xunlardandir; eftaliylar massagetlarning yettinchi qabilasi; milodiy IV asr o'rtalarida kushonlar va eftaliylarning boshqa qabilalar bilan birlashishgan yoxud ularni xioniylar va kidariylar deb atashgan; xioniylar kushonlarning aynan o'zi va hokazo.

Kidariylar nomi bilan atalgan qabila (bu nom qabila boshlig'i va podshosi Kidar nomi bilan bog'liq) esa V asrda massaget qabilalaridan ajralib chiqqan. Bunga 456 yilda kidariylarning sosoniylar bilan bo'lgan jangda yengilishi sabab bo'lgan. Jangda Halok bo'lgan Kidarning o'g'li Kungas boshchiligidagi kidariylar Shimoliy Hindistonga o'tib, Gupta podsholigini o'zlariga tobe etganlar va u bu yerda 75 yil hukmronlik qilganlar. Qisqasi, nima bo'lganda ham olimlar eftaliylarni asli O'rta Osiyoda ilgaridan yashab kelgan sak – massaget va xun qabilalarining birikmasidan kelib chiqqan deb hisoblaydilar. Bu qabilalar o'rtasidagi farq etnik xarakter emas, sulolaviy jihatdan bo'lishi mumkin. «Eftal» so'zi esa eftaliylar shohi Vaxshunvor Eftalon nomi bilan bog'liqdir. Vaxshunvor 457 yildan e'tiboran Chog'aniyon, Tohariston va Badaxshonni ham o'ziga bo'ysundirib O'rta Osiyoda yirik davlatga asos soladi. Bundan taxlikaga tushgan Eron shohi Peroz eftaliylarga qarshi uch marta harbiy yurish qilgan va ularda muvaffaqiyatsizlikga uchragan. Natijada, eftaliylar Marv, Qobul va Panjob vodiysi, Qarashar, Kuchu, Qashqar va Xo'tonni ham qo'lga kiritadilar. Eron uzoq davr eftaliylarga xiroj to'lab turgan.

Perozning o'g'li Kobod (hukmronligi 488-531 yillar), Kobodning o'g'li Xusrav Anushirvon I (hukmronligi 531-579 yillar) davrida ham Eron eftaliylarga soliqlar to'lab turgan. Zulm, adolatsizlik va tengsizlik ijtimoiy hayotning barcha sohalarida chidab bo'lmas darajasiga yetgan. Xalq ommasini bundan norozi bo'lib Mazdak Hamdadon (470-529) boshchiligida qo'zg'olon ko'targan. Qo'zg'olonning g'oyaviy asosini zardo'shtiylik mafkurasi tashkil etgan. Mazdak ilgari surgan g'oya bo'yicha barcha kishilar bu dunyo ne'matlaridan teng foydalanishlari lozim edi. Shu bois mazdakchilar «3» harfi bilan boshlanuvchi to'rt narsa aholi o'rtasidagi teng taqsimlansin, degan talabni ko'tarib chiqdilar. Bular quyidagilar: 1.Zamin (yer), 2.Zar (oltin), 3.Zo'rlik (hokimiyat), 4.Zan (xotin). Kobod shox dastlab qo'zg'olonchilar tomonida bo'ldi, so'ngra u 496 yilda zindondan qochib, eftaliylar yordamida o'z taxtini egalladi va qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirib, Mazdakni (529) qatl ettirdi.

Taxminiy fikrlarga ko'ra, Eftaliylar davlatining poytaxti Poykand yoki Balx shaharlari bo'lgan. Aholining asosiy qismi dehqonchilik bilan shug'ullangan,

qolganlari esa ko'chmanchi chorvachilik hayot tarzini o'z boshidan kechirgan. Eftaliylarning ko'pchiligi maxalliy aholi bilan aralashib, o'troq hayot tarziga o'tgan, yoki shaharliklarga xos yashashga moslashganlar. Eftaliylarning ko'chmanchi aholisi esa kigiz o'tovlarda, keng yaylovlar va suvga boy yerlarga ega bo'lishgan. Ko'rinadiki, ular dastlab ko'chmanchi chorvador bo'lishgan, keyinroq esa, shaharlarni ishg'ol qilib, uning doimiy axolisiga aylanishgan.

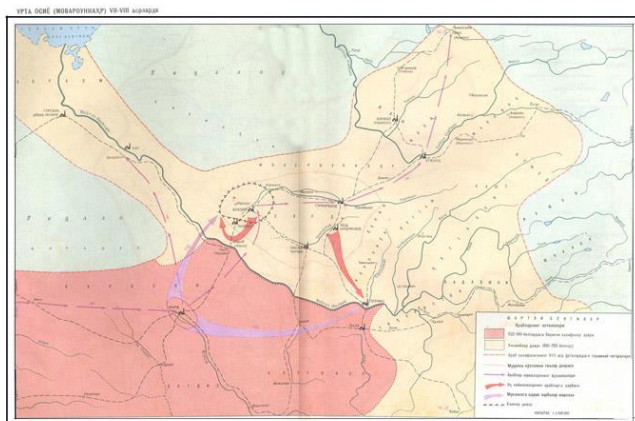
Muhimi shuki, eftaliylar davlatida yer egaligi munosabatlari shakllana boshlagan. Eski tartibdagi shaxarlar o'rnida yangi shahar-qal'alar qaror topgan. Eron, Vizantiya, Xitoy va Hindiston kabi davlatlar bilan savdo aloqalari olib borilgan. O'rta Osiyoda feodal munosabatlari – yer egaligi yuzaga kelishining o'ziga xos xususiyatlari shuki, bu yerda dehqon ko'proq mulkdor zamindorga emas, yerga bog'lanib qolar edi. Bu esa chorikorlik tartibini vujudga keltirdi.

Feodal munosabatlar yuzaga kelishini yana shundan sezish mumkin ediki, kushonlar podsholigi davrida dehqonchilik uchun yaroqli, sug'oriladigan yerlar asosan qishloq jamoalari ixtiyorida bo'lib, bu jamoa a'zolari «Kashovarlar» deb atalardi. Yer egasi bo'lib qolgan harbiy zodagonlar esa «dehqon» deb atalardi.

Bu davrlarda «dehqonlar» qishloqda ekin yerlari, ariq bo'ylariga joylashib, «Koshavarlar»ni bo'ysindirganlar va xom g'ishtdan kushk-qo'rg'onlar qurib yashaganlar. Jamoa yerlarini egallagan «dehqon»larning qullari, bog'-rog'lari, chorva mollari, xizmatkorlari va kanizaklari shaxarda savdo-sotiq bilan ham shug'ullanish uchun ularning savdo – do'konlari hamda hunarmandchilik bilan bog'liq dastgohlari mavjud edi. Bu davrda qator shaharlar paydo bo'lib, savdo-sotiq kengayadi. Tanga pullar zarb qilinadi. Shaharlarda yirik karvonsaroylar, shinam uy-joy binolari va ibodatxonalar bunyod qilinadi. V-VI

asrlarda dehqonchilik vohalarida kichik-kichik sug'orish kanallari ishga tushiriladi. Hozirgi vaqtda ham mavjud bo'lgan Zag'ariq, Bo'zsuv, Darg'om kanallari V asrda barpo etilgan. Shuningdek, tog' oldilariga suv olib borish uchun suv chiqarish asboblaridan keng foydalanilgan. Qalin mudofaali Qo'rg'onlar ilk o'rta asrning o'ziga xos me'morchilik namunalaridan bo'lib, Nahshab vohasidagi Zahoki-Moron qal'asi, Buxorodagi Shahri Vayron, Xorzamdagi Fir qal'asi shular jumlasidandir. Vohalarni tashqi dushmandan himoya qilish maqsadida bir necha chaqirim uzunlikdagi qalin devorlar barpo etilgan. Samarqand vohasidagi 12 ta darvozaga ega bo'lgan «Devori Qiyomat», Buxoro vohasidagi uzunligi 336 kilometrli «Kampirik», Toshkent vohasidagi «Kampirdevor» istehkom devorlari shular jumlasidandir. Bu davr me'morchiligida qasrlar qurilishi, ayniqsa, ahamiyatlidir. Qasrlar odatda 2 Qavatli, shipi tekis, gumbazsimon va ravoqsimon yopilgan bir necha xonadan iborat bo'lgan. Bu davrda qurilgan saroy va ibodatxonalar qurilishida paxsa va xom g'ishtdan tashqari pishiq g'isht ham ishlatila boshlangan. Bularga misol tariqasida Surxandaryodagi Bolaliktepa, Xorazmdagi Tuproqqal'a qasrlari xarobalarini ko'rsatish mumkin. Eftaliylar me'morchiligining ajoyib namunalaridan biri Buxoro yaqinidagi Varaxsha saroyidir. Bu qo'rg'on ulkan kvadrat shakldagi tepa ustiga qurilgan. Devorlari ganch qilinib, tasviriy suratlar bilan bezatilgan. Aytishlaricha, bu buxorxudotlarning VI-VII asrlardagi qarorgohi bo'lgan. Eftaliylarning diniy ta'limoti xilma-xil edi. Ular hukmronlik qilgan xududda zardo'shtiylik va buddizm

singari dinlar mavjud edi. Shaharlarda nestorianlar va yahudiylar jamoalari o'z dinlariga e'tiqod qilganlar. Eftaliylar buddizmga qisman e'tiqod qilsa-da, otashparastlikdagi ma'budlarga sig'inish ustunroq darajada bo'lgan. Har kuni tongda o'zlarining o'tovlaridan chiqib, quyoshga sig'inganlar. Eftaliylar davrida Navro'z bayrami keng nishonlanib, hatto Buxoro otashparastlari Siyovush qabri ustida ho'roz so'yib qurbonlik qilishgan. Bu bayram 3000 yillik tarihga egadir. Eftaliylarda kushon yozuvining rivoj topgan shaklini ko'rish mumkin. Bu yozuv boshqa yozuvlardan farq qiladi. Alifbosida harflar soni 25 ta bo'lib, chapdan o'ngga qarab o'qilgan. So'g'dda so'g'd yozuvi va so'g'd tili yetakchilik qilgan. Shunday qilib, V-VI asrlarda mamlakatimizda, umuman, mintaqada yuz yildan ortiq davr davomida eftaliylar sulolasi hukmronlik qildi. Davlatni boshqarishda ular o'tmishdagi dongdor sulolalaridan qolishmaganlar. So'nggi kushonlar zamonida boshboshdoqlik yo'lga kirgan mamlakatni qaytadan birlashtirib, siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlar va tashqi aloqalar taraqqiyotini an'anaviy yuksak darajada tutib turishiga bosh - qosh bo'lganlar. VI asr o'rtalariga kelib, Sharqiy Turkiston, Farg'ona, So'g'diyona, Xorazm, Baqtriya, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Eronni o'z ichiga olgan Eftaliylar davlati tanazzulga uchray boshlagan. Ayni davrda Oltoy, Yettisuv va Markaziy Osiyodagi turli qabilalar va xalqlar birlashib, yirik turk xoqonligi davlatini tashkil qildilar. Lekin bu turkiy xalqlarning davlatga uyushuvi VI asr o'rtalarigacha bo'lmagan degan xulosani bermaydi. Turkiyshunos olimlar fikricha, eng qadimgi turkiyzabon xalq Xitoy solnomalarida miloddan avvalgi 1756 yildan tilga olinadi. Lekin bu xalq «Turk» nomi bilan emas, balki «xun» deb atalgan. «Turk» so'zi etnik (xalq) nomi sifatida milodimizning V asridan boshlab uchraydi. Xunlar turkiy xalqlarning uzoq ajdodlari bo'lib, juda qadimiy tarixga egadirlar. Xunlar Markaziy Osiyo, Kaspiy dengizi bo'ylari hamda Shimoliy Kavkaz va G'arbiy Yevropa yerlarigacha cho'zilgan hududlarda yashaganlar. Miloddan avvalgi 207 yildan to milodning 216 yilgacha, ya'ni 423 yil hukmronlik qilgan Ulug' Xun saltanati sharqiy va g'arbiy qismga bo'linib idora qilingan. 374 yildan to 469 yilgacha Yevropoda Xunlar saltanati mavjud bo'lgan. Bu saltanatning asoschisi Balamir (374-400) hisoblanadi. U juda ko'p mamlakatlarni o'z qo'l ostida birlashtiradi. Sharqiy Rus, Ruminiya, Yugoslaviyaning shimoli, Mojariston (Vengriya), Avstriya, Chexoslovakiya, Sharqiy va O'rta Olmoniya mamlakatlari bu saltanatga kirgan. Xun Hukmdorlaridan Attila (434-453) nomi Yevropada hozirgacha ma'lum.



Ikkinchisi Oq Xun saltanatidir. Bu O'rta Sharq – Eftalit saltanati deb ham yuritiladi. Sulolaning asoschisi

Kun xon bo'lgan. Uning tarkibiga Hindistonning yarmi, Afg'oniston va Turkiston kirgan. Hindiston bu sulola tarkibida bo'lganligidan ko'k tangridan tashqari buddizm ham yetakchi din hisoblangan. Qayd qilinishicha, V asrning ikkinchi yarmida Xun davlati turli sabablarga ko'ra parchalanib ketgan. Xunlarning uncha katta bo'lmagan bir toifasi o'z atrofiga qisman mo'g'ul va xitoy muhojirlarini birlashtirib, hech qanday hokimiyatga va davlatga bo'ysunmasdan ko'chmanchilik qilib hayot kechirganlar. Ana shu toifani ya'ni ularga qo'shilgan mo'g'ullarni «Turk-utu», ya'ni «bo'ri urug'i» deb ataganlar. Bu degan so'z turklar bo'ridan tarqalgan ma'noni bildirmaydi. Balki barcha xalqlarning uzoq o'tmishida bo'lgani singari har bir qabilaga homiylik qilgan hayvon, daraxt va jismlar nomi bilan atalgan. VI asr boshlariga kelib, o'sha qabilalar uyushmasi son jihatidan osha borgan. Nomlanishdagi ikkinchi so'z tushib qolib, «Turk» deb atalavergan. Ana shu tariqa VI asr o'rtalariga kelib, Markaziy Osiyoda Turk xoqonligi tarkib topadi. Unga asos solgan kishi Ashin bo'lgan. 545 yilda Qo'zg'olon ko'targan jo'jonlarga Teles qabilalari zarba beradi va o'z navbatida turklar Teles qabilalarini tor-mor keltiradi. Shundan so'ng 545 yildan e'tiboran Turk xoqonligi Markaziy Osiyo, Mo'g'uliston, G'arbiy Sibir va Dashti Qipchoq yerlarida Hukmron davlatga aylanadi. Umuman, birinchi va ikkinchi turk xoqonligi 545 yilda to'liq mustaqillikka erishganlaridan so'ng o'z hukmronliklarini deyarlik ikki yuz yil davom ettirdilar. Turk xoqonlari nihoyatda katta xududlarga ega bo'lgan mamlakatlarini sakkizta tobe xonliklar asosida boshqardi. Sharqiy xoqonlik markazi Oltoyda, G'arbiy xoqonlik Yettisuvda bo'lgan. 563-567 yillarda Turk xoqonligi qo'shinlarining kuchli zarbalari ta'sirida O'rta Osiyodagi eftalitlar davlati barbod bo'ldi. Turk xoqonligi yerlari yanada kengayib, u Amudaryo va Kaspiy dengizi chegaralarigacha yetib bordi. Turk xoqonlari O'rta Osiyoda o'z hukmronligini o'rnatish bilan chegaralanmay, sosoniylar Eroni bilan ham vaqti-vaqtida urushlar olib bordilar. Shunisi e'tiborliki, turk xoqonlari, ularning zodagonlari va amaldorlari ishg'ol qilingan xududlarga kelib yashamadilar. Ular o'zlari ilgari istiqomat qilgan cho'l yerlarda qolib, ko'proq vassallik yerlaridan keltirilgan to'lovlar, o'lponlar, sovg'a-salomlar hisobiga hayot kechirishni afzal ko'rdilar. Bu esa mahalliy boy-zodagonlarga qo'l keldi. Ular mamlakatning iqtisodiy va siyosiy hayotini o'z tasarruflariga olib, uni o'zlari boshqardilar. Xoqonlik faqat maqalliy zodagonlar o'rtasida ichki ziddiyatlar va kelishmovchiliklar kelib chiqqandagina aralashar edi. VI asrning 60-70 - yillarida hozirgi O'zbekiston xududida bir nechta alohida mulklar bo'lib, ular rasmangina xoqonlikka bo'ysungan. Samarqand So'g'di Kan degan nomda edi. Uni mahalliy sulola vakili boshqarib turgan. Umuman, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo havzalarida to'qqizta alohida mulkiy hududlar mavjud bo'lib, ular Maymurx, Ishtixon, Kushaniya, Buxoro, Naxshab, Amul, Andxoy, Samarqand (Kan) deb nomlangan. Samarqand hokimi yuqoridagi 9 mulk orasida kattasi sanalgan. Boshqalari kuch-qudrat jihatidan yuksak sanalib, Samarqand hokimi bilan hisoblashib, muomalada bo'lgan. So'g'diyonaning mahalliy hokimlari Choch va Xorazmning mustaqil hukmdorlari bilan birlashgan edilar. Yirik siyosiy birliklar ma'lum muddatlarda shaharlardan birida o'z qurultoylarini o'tqazib turganlar. Xorazm boshqa mulklarga nisbatan ancha mustaqil edi. Mamlakatni

Afrig'iylar sulolasiga mansub podsholar bosh Qarib turgan. Sug'diyona qududiga o'sha vaqtda hozirgi Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan yerlar kirgan. Buxoro esa VIII asrda mustaqil mulklar ittifoqidan iborat alohida birlashma sifatida Samarqandga bo'ysunmay qolgan. Uning podshosi buxorxudot unvoni sohibi bo'lgan. Farg'ona Kan siyosiy ittifoqiga kirmay, u aloqida mustaqil davlat edi. Uni afshin boshqargan. Xoqonlikka birlashgan xalqlar taraqqiyotning qar xil bosqichida edi. Aholining bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa, shaharlarda yashovchi aholi kosibchilik, hunarmandchilik va savdo bilan band bo'lgan. Turk qabilalarining bir qismi VI - VIII asrlarda o'tovlarda yashaganlar, to'rt oyoqli g'ildirak aravalarda ko'chib yurganlar. Mehnatkash aholini «Budun» yoki «Qora budun» deb ataganlar. Urug'-Qabilalarning yirik vakillari «beklar» nomi bilan yuritilgan. Jamoani «xoqon» va zodagonlar kengashi – «Qurultoy» boshqargan. Xonni taxtga o'tqazishda maxsus marosim bo'lgan. Amaldorlar xonni oq kigizga o'tkazib, quyosh harakati bo'ylab 9 marta aylantirganlar va so'ngra otga mindirib bo'yniga ipak mato bog'laganlar. Xoqondan keyingi shaxs yabg'u (bahodir) bo'lgan. Patriarxal oilalarga oila boshlig'i katxudolar bosh bo'lganlar. Turk xaqonligida urig' aymoqchilik munosabatlari kuchli bo'lgan. Shu sababli bu davlat markazlashgan davlat emas edi. 603 yilda Turk xaqonligi ikkiga bo'linib ketadi. Buning sababi ichki nizolarning kuchyishidan edi. Bu davlatning biri Mo'g'ulistonda tashkil topgan Sharqiy turk davlati va Markaziy Osiyo, Jung'riya va Sharqiy Turkistonda tashkil topgan G'arbiy turk xaqonligi. G'arbiy turk xaqonligi aholisining katta qismi o'troq dexqonchilik bilan shug'ullanib, 7 asrning birinchi choragida nihoyatda kuchayadi. Xaqon Tunyabug'u(618-630) davrida ko'plab islohatlar o'tkaziladi.

V-VII asrlarda fiodal zulmining kuchayishi oqibatida yersiz aholi kadivarlarning axvoli yomonlashadi va bu davrda dexqonlar zulmiga qarshi Eronda Mazdak, Buxoroda Abro'y boshchiligida qo'zg'olonlar ko'tarilgan va ular shavqarsizlik bilan bostirilgan.

Turk xoqonligida konchilik faoliyati ham rivoj topgandi. Oltin, temir, kumush, mis va tuzning bir necha xili, qimmat baho toshlar va boshqa turli ma'danlar So'g'diyona, Shosh, Farg'ona, Qashqar, Tohariston kabi viloyatlarda Qazib olingan. Savdo aloqalari Eron, Xitoy, Hindiston, Vizantiya davlatlari bilan olib borilgan. O'sha davrdagi So'g'diyona, Xorazm va Farg'ona mulklarida bog'dorchilik, ayni Qsa, uzumchilik, paxta yetishtirish va uy chorvachiligi kabilarga alohida e'tibor berilgan. Arablar davrida bir qator rivojlangan sug'orish tizimi bo'lgan. Samarqand shahrini suv bilan ta'minlovchi alohida suv tarmog'i o'sha vaqtdayoq mavjud edi. Kushaniyaning Narpay, Buxoro vohasining esa Shopurkom, Samarqand atrofining Raboti Xoja degan joyida uchta suv tarmog'iga ajraluvchi kanallar suv bilan ta'minlangan. Dehqonchilik asosan sun'iy sug'orishga asoslangan bo'lib, lalmikor dehqonchilik ham rivojlangan. Chorvachilik sohasida qora mollar, qo'y va echki boqilgan. So'g'd va Farg'onaning zotdor otlariga Xitoyda talab katta bo'lgan. VI-VII asrlarda madaniy jarayonlar jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy voqyealar bilan o'zaro ta'sirda rivojlana borgan. Bu davrda turli xalqlarning til va yozuv turlari bir-birlariga ta'sir o'tkazdi. So'g'diylar tili va yozuvi o'ziga xos edi. Uning ayrim so'zlari va tushunchalari

hozirgi o'zbek tilida ham saqlanib qolgan. Arab yozuviga qadar turk-runiy (miloddan avval shakllangan), uyg'ur (taxminan VI asr), moniviy (milodiy III-VIII asrlar), so'g'd, braxma, suryoniy yozuvlari mavjud bo'lgan. Shimoliy Mo'g'ulistonning O'rxun va Selenga daryolari vohasida topilgan To'nyuquq, Qultigin, Bilga xoqon, Kulichur, Ungil bitigi singari yodgorliklar shular jumlasiga kiradi. Turkiy-run yozuvlarini turkiy xalqlar, turkiy tamg'a (belgi)lar negizida ixtiro qilganlar degan fikr mavjud. So'g'd yozuvlari keng xududda tarqalgan. Bu jarayon so'g'dlarning yangi yerlarni o'zlashtirish faoliyati va savdogarlarning «Buyuk ipak yo'li»dagi sa'y-harakatlari bilan bog'langan. Shuning uchun ham so'g'd tilidagi yozma yodgorliklar O'rta Osiyo, Qozog'iston, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Mo'g'uliston tuprog'ida topilib, tekshirilgan. So'g'd yozuvi oromiy alifbesi asosida shakllangan bo'lib, uning tarkibida 25 ta Harf bo'lgan va ular so'ldan o'ngga tomon yozib chiqilgan. So'g'd yozuvi ish yuritishda, savdo va madaniy aloqalarda katta ahamiyatga ega bo'lib, qadimgi uyg'ur, mo'g'ul va monjurlar yozuvlari paydo bo'lishiga asos bo'lgan. So'g'd hududida buddaviylik, xristianlik va moniylik adabiyoti namunalarining so'g'd tilida bayon qilinishi mazkur tilning ustunligidan dalolat beradi. O'sha davrda Xorazmda maHalliy yozuv ham keng tarqalgan va amalda bo'lgan. Tuproqqal'adan shoh arxivlarining topilishi buning isbotidir. Boy bezaklar, sopol va metal idishlar, devoriy suratlar, hatto kiyimlardagi tasvirlar bu yerda tasviriy san'atning yuksakligidan dalolat beradi. Diniy qarashlarda zardushtiylik yetakchi o'rinda tutgan. Axuramazda – samo va yerning asoschisiga qurbonliklar qilganlar. So'g'diylarning Yettisuvning ayrim yerlariga borib o'rnashishlari oqibatida zardushtiylik bilan o'sha yerga xos shamoniylar dinlarining bir-birlari bilan qo'shiluvi yuz bergan. Oltoydan So'g'dga ko'chib kelgan ayrim turkiy urug'-aymoqlar esa zardushtiylikni qabul qilgan edilar. Urug'-aymoqlarning otashparastlikni qabul qilishlari quyidagi misollarda o'z aksini topgan: ular bo'sh yotgan yerning atrofini to'siqlar bilan o'rab olib, u yerga kishilar jasadlarini tashlaydilar. Keyinroq jasaddan qolgan suyak qoldiqlarini yig'ishtirib olib, ularni ko'mib yuborganlar yoki maxsus sopol-tobutcha - astodonlarda saqlaganlar. Sirti turli naqshlar bilan bezatilgan. Bunday astodonlar qashqadaryo, Zarafshon vohalari va Xorazmda topilgan. Kushon davridan boshlab So'g'dda buddaviylik keng tarqalgan. Buddizmga xos yodgorliklar Samarqand, Tohariston va Xorazmda topilgan. Qisqasi, Har bir urug', qabila va xalqning o'z diniy e'tiqodi bo'lgan. Shu bois bu yerda ko'p xudolilik keng tarqalgan. VI-VIII asrlarda o'lka xalqlari orasida animizm, otashparastlik, buddizm, nasroniylik va boshqa diniy qarashlar mavjud bo'lgan.

2. VII asr boshida arab xalifaligi yuzaga kelishi arafasida yarim orolda mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasi bir xil emas edi. Yamanda quldorlik munosabatlari hukmronlik qilgan bir paytda mamlakatning shimoliy qismida quldorlik munosabatlari endigina kurtak otayotgan, chorvachilik bilan shug'ullanayotgan qabilalarda patriarxal urug'chilik tuzumi ilk yemirilish bosqichida edi. Aholining asosiy qismi ko'chmanchi chorvachilik bilan mashg'ul edi. Shaqarliklar esa hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan band bo'lgan. Ko'chmanchi aholi «badaviylar» nomi bilan atalgan. Tushunarliki, Arabiston yarim orolida yashovchi qabilalar o'zlariga qo'shni mamlakatlarga qaraganda

tarixiy taraqqiyotning quyi bosqichida edi. Ayni vaqtda Arabiston yarim orolining g'arbiy qismidagi qizil dengiz sohillarida geografik qulay hududda joylashgan hijoz tumanida iqtisodiy taraqqiyot ancha ilgari ketgandi. Bu hududning markazi bo'lgan Makka shahri diniy markaz sifatida ham o'rni ancha yuqori bo'lgan. Makkadagi Zam-zam Qudug'i qadimdan ko'chmanchi qabilalar va o'tkinchi savdogarlar e'tiborini qozongandi. Nihoyat, Makkada qurilgan birinchi bino-Ka'ba arablarning muqaddas joyiga aylangandi. Demak, Makka arab qabilalarini birlashtirishda muhim rol o'ynashi mumkin edi. Chunki V-VI asrlarda arab qabilalari ittifoqi mustahkam emas edi. Negaki, har bir qabila turla dinlarga sig'inardi. Ko'p xudolilik va ko'p payg'ambarlik negizida tez-tez kelib chiqadigan va sodir bo'ladigan qabilalar hamda urug'lar o'rtasidagi urushlar xalq ommasiga katta qiyinchiliklar tug'dirardi. Ko'p xudolikka asoslangan qabilaviy urushlar siyosiy porakandalikka olib kelib, bu mamlakatni yagona davlatga birlashtirishga asosiy g'ov bo'lmoqda edi. Ana shu zaruriy ehtiyoj oqibatida yakka xudolikni bosh bayroq qilib olgan, insonlarni to'g'ri va haq yo'lga boshlovchi islom dini vujudga keldi. «Islom» so'zi arabcha «xudoga o'zini topshirish», «itokat», «bo'ysinib» ma'nosini anglatadi. Shu bois bu dinga e'tiqod qiluvchilar «Muslim» («bo'yin eguvchi») deb ataladi. Islom dinining asoschisi Muhammad alayhissalom (570-632)dir. Uning otasi Abdulloh Kuraysh qabilasining boshlig'i Abutolibning o'g'li bo'lgan. Yana Abutolib Makkadagi Ka'ba maschiti kalitining saqlovchisi edi. Ota-onadan yosh yetim qolgan Muhammad dastlab bobosi, so'ng amakisining qo'lida tarbiyalanadi. U 25 yoshida amakining maslahatiga ko'ra badavlat, 40 yoshdagi ayol Xadichaga uylanadi va uning savdo ishlariga boshchilik qiladi. Muhammad payg'ambarlik faoliyatini 40 yoshida –610 yilda boshlaganlar. Birinchilar qatorida Xadicha, Abu Bakr, Ali, Zayd ibn Xorisa, Abu ur - RaHmon, Zubayr ibn Avom, Amir Hamza, Usmon ibn Afon va boshqalar islom dinini qabul qilganlar. Muhammad yakka xudolik mafkurasi asosida Yamandan Sino yarim oroligacha, qizil dengiz sohillaridan Markaziy qum sahrosigacha cho'zilgan hududlarni o'z ichiga olgan kuchli, qudratli davlatga asos soldi. 632 yil 8 iyunda Muhammad alayhissalom vafot etdi. Uning ishlarini noiblari yoki o'rinbosarlari (arabcha xalifalar) davom ettirdilar. Ana shu tariqa Arab xalifaligi paydo bo'ldi. Islom dunyosida asosan to'rtta xalifa alohida diqqatga loyiqdir: Abu Bakr (632-634), Umar (634-644), Usmon (644-656) va Hazrat Ali (656-661). Ulardan so'ng xalifalik 661-750 yillarda ummaviylar sulolasiga o'tgan. Bu sulolaga Muoviya bin Abu So'fyon (661-680) asos solgan. Ummaviylardan so'ng xalifalikni abbosiylar (750-1258) davom ettirdilar. Uning asoschisi Muhammad alayhissalomning amakilari avlodidan Abul Abbos as-Saffoq (749-754) edi. Islom dini bayrog'i ostida Arab xalifaligi VI-VIII asrlarda Shimoliy Afrika, Shom yurti, Falastin, Iroq, Eron va boshqa xududlarni bosib oldi va o'z hukumronligini o'rnatdi. O'rta Osiyoning qulay va go'zal tabiiy iqlimi hamda behisob boyliklari tarixan sahroyi elatlar bo'lgan arablarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan. Ular Amudaryo (Jayxun)dan shimolda Sirdaryo bo'ylariga joylashgan yerlarga «Movarounnahr», ya'ni daryoning ortidagi yerlar deb nom berganlar. Arablarning O'rta Osiyoga harbiy yurishlarini ikki davrga bo'lish mumkin. Birinchi davr 650-705 yillarni o'z ichiga olsa, ikkinchisi 705 yildan keyingi davrdir. Arablar O'rta Osiyoga dastlabki

yurishlarini 651 yilda Marvni ishg'ol etishdan boshlagan. 654 yilda ular Movarounnaxrning Maymurg' va So'g'd viloyatlariga hujum qildilar. Keyingi 35 yil davomida arablar Chag'oniyon, Romiton, Xo'jand va Termizga bir necha yurishlar uyushtirdi. Mazkur yurishlar bosqinchilik xususiyatiga ega bo'lib, ularning ayrimlari Xuroson noiblari Ubaydulloh ibn Ziyod, Said ibn Usmon, Salmo ibn Ziyod kabi shaxslar sa'y-harakati bilan amalga oshirilgan edi. Arablarning qariyb yarim asr davomidagi harbiy harakatlari ko'pincha talon-taroj qilish va chet yerlardan boyliklar yig'ish maqsadida olib borilgan edi. 705 yilda Qutayba ibn Muslim Xuroson noibi bo'lishi bilan Movarounnahrni to'liq bosib olish harakati boshlanib ketdi. 705 yilda Balx va Chog'aniyon ishg'ol qilinganidan keyin qutayba katta harbiy kuch bilan Poykand, so'ngra 708 yilda Buxoro atroflari va Romiton, 709 yilda Buxoro, 710 yilda Shuman, Nasaf va Kesh egallab olindi. Samarqand ixshidi Tarxun tovon to'lash majburiyatini olib, arablar bilan kelishuvga muvaffaq bo'lgan edi. 710-712 yillarda xuddi shunday kelishuv Qutayba bilan xorazmshoq Xurzol bilan ham yuzaga kelgandi. Samarqand aholisining tovon to'lashga qarshilik ko'rsatishi, Tarxunning o'limi va uning o'rniga vatanparvar G'urakning Samarqand hokimi bo'lishi arablarning bu shaharga hujum qilishi uchun baqona bo'ldi. Tarxun o'limi uchun qasd olish bahonasida Qutayba 712 yilda Samarqandga hujum uyushtirdi va uni bosib oldi. 712-713 yilgi So'g'd, Choch va Farg'onaning ittifoqchi qo'shinlari vaqtincha g'alabaga erishgan bo'lishiga qaramasdan Qutayba g'olib chiqdi. 714 yilda arablar yana Chochga hujum qilishadi va bu xududga yaqin Isfijobni egallab olishadi. 715 yilda Qutayba Farg'onaga ikkinchi martaba yurish uyushtiradi. Shu yili unga dushman bo'lgan xalifa Sulaymonga qarshi isyon ko'taradi va mag'lubiyatga uchrab o'ldiriladi. O'rta Osiyo bosib olinganidan keyin bu Hududlarni boshqarish markazi Marv shahri bo'lib qolgan edi. Bu yerda xalifaning noibi turgan va u Movarounnaxr Hamda Xurosonni idora qilgan. O'rta osiyoliklar arablarga Qarshi bir necha marotaba isyon va qo'zg'olonlar ko'targanlar. VIII asrning 20-yillaridan 30-yillar oxirigacha Farg'ona, Xuttaliyon, Tohariston va So'g'dda xalq bosh ko'targan edi. Biroq bu harakatlar katta kuchga ega arab qo'shinlari tomonidan bostirilgan. O'rta Osiyo xalqlari qariyb yarim asr davomida arab istilochilariga qattiq turib qarshilik ko'rsatganlar. Bunday qarshilikni arablar boshqa yerlarni bosib olishda uchratmagan edi. Katta kuchga ega markazlashgan xalifalik harbiy qo'shinlari qiyinchiliklariga qaramay O'rta Osiyoda o'z hukmronligini o'rnatadi. Arablar O'rta Osiyoning katta hududida zulm va zo'ravonlikni kuchaytirdilar. Endi yerli xalq ikki tomonlama zulm siyosati ostida qoldi. Arablar birinchi kundan boshlab arablashtirish siyosatini olib bordi. Ana shu maqsadda Movarounnahrda ming-minglab arablarni ko'chirib keltirdilar. Hali Ibn Ziyod davridayoq Kufa, Basra atroflaridan 50 mingdan ortiq aholi o'lkamizga ko'chirilib keltirilgan. Ularga mahalliy xalqlar uy-joylarining yarmini zo'rlik bilan bo'lib berganlar. Faqat Samarqand shahriga Quraysh qabilasidan 5 ming arab ko'chib kelib joylashgan. Arablashtirishda islom dinidan qurol sifatida foydalanildi. Arablar mahalliy xalq e'tiqod qilgan va ularning ma'naviy hayotida katta rol o'ynagan zardushtiylik, buddizm, moniylik kabi dinlarni soxta, xurofiy va yolg'on dinlar deb e'lon qildilar, ularni barcha yerlarda ta'qiqladilar, bu dinlarga oid

adabiyot va kitoblarni gulxanlarda yondirdilar. Istilochilar islomni qabul qilganlarni har tomonlama qo'llab-quvvatladilar va rag'batlantirdilar, imtiyozlardan foydalandilar. Jumladan, ular juz'ya solig'idan ozod qilinganlar. Islom dinini kiritishda zo'rlash va majburlash siyosatidan ham foydalanilgan. Arablashtirish siyosatini amalga oshirishda arab tili va alifbosining davlat tili, fan va adabiyot tili darajasiga ko'tarilishi ham muhim rol o'ynagan. Arablar Movarounnahrning yer osti va yer usti boyliklarini talash bilan cheklanmadilar. Ayni paytda ular xalqni og'ir ekspluatasiya qilishning yangi usullarini topdilar. Hududdagi barcha yerlar xalifalik mulkiga aylandi. Hosildor yerlar, masalan, Buxoroda yirik zodagon qatlam - buxorxudotlarning xususiy mulki sanalsa, endilikda ular xalifalik mulkiga aylandi. Yirik yer egalari - dehqonlar arab xalifaligi davrida ham o'z yerlarining egalari bo'lib qoldilar, biroq endi ular ijaradorga aylanib, daromadning ma'lum qismini xalifalik xazinasiga jo'natish majburiyatini olgan edi. Ko'p xudolikka sig'inuvchi xalqlarning ma'lum qismi birdaniga islomni qabul qilmaganlar, soliq to'lovchilar-zimmiylar deb atalardi. Qishloqdagi yerlarga mayda xo'jaliklar tomonidan ishlov berilardi. Yirik yer egalari - dehqonlar yerlarini mayda bo'laklarga taqsimlab ziroatkorlarga ijara tarzida bo'lib berilgan. Mehnatkashlar tarkibiga yarim ozod kadivarlar, ozodlikka chiqqan qullar va qaram qullar kirardi. Aholining asosiy qismi jiz'ya (jon solig'i) va xiroj (yer solig'i) to'lashgan. Xiroj hosilning 1/3 hisobida olingan. Soliqlarning bunday turi «muqassama» deb ham nomlangan. Movarounnahrning xiroj to'lovchi mehnatkashlar guruhi «xaros» deb nomlangan. Arab manbalarida ijarachilar akkor, sharik, munasif, fors manbalarida barzikor yoki kadivar deyilgan.

Soliq yig'uvchilar «amil» deb nomlangan. Soliqlar pul yoki mahsulot shaklida to'lanib turilgan.

Soliq Movarounnahrda boshqa viloyatlardagi singari 3 xil shaklda yig'ilgan:

1. Qavonin – mayda viloyatlar va tumanlardan xazinaga tushib turgan yig'in.
2. Maqosima – hosilning ma'lum ulushi miqdorida to'langan. Uning hajmi sug'orishga bog'liq holda belgilangan.
3. Misoxa – yer hajmiga qarab miqdori belgilanadigan soliq bo'lib, unda ekin ekilishi yoki ekilmasligiga e'tibor berilmagan.

Shunday qilib, xiroj xalifalikning mulki va xazinaga tushadigan daromadning asosini tashkil etar edi. Yer solig'ining bir qismi sug'orish inshootlarini barpo etishga sarflangan, boshqa qismi xalifalik xazinasiga tushardi.

Oziq-ovqat narxi oshgan taqdirda, soliq to'lovchilardan ortib qolgan maqsulot qam yig'ilgan. Oziq-ovqat maqsulotlari qimmatlashgan taqdirda soliq to'lovchilardan faqat maqsulot olinar edi. Mabodo soliq to'lashga qurbi yetmasa, u holda sotib olib bo'lsa ham to'lashga majbur edi. Soliq yig'uvchilarning o'zboshimchaliklari, talon-tarojlik, urushlar, hosilsizliklardan zarar ko'rgan oddiy ijaradorlarning xonavayron bo'lishini tezlashtirardi. Bu jarayon o'lkada ijtimoiy toifalar orasidagi farqni keskin o'zgartirdi. Ozod va erkin jamoachilar orasidan ko'pchiligi yer-mulkni ijaraga olib, soliq to'lar va, umuman, zodagon kishi - dehqonga qaram edi. Kezi kelganda shu narsani ham e'tirof qilish joizki, O'rta Osiyoda islom dinining yoyilishi hamda u bilan bog'liq bo'lgan diniy rasm - rusumlar, shariat va tariqat qonun-qoidalari, aqidalarning tarkib topib borishi yerli

aholi uchun, ularning istiqboli uchun muayyan ijobiy rol o'ynadi. Odamlar har xil xudolar, chiltonlarga, muqaddas sanalgan narsalarga topinishdan, sig'inishdan xalos bo'lib, yakayu yagona Olloh taolo timsoliga, uning rasuli (payg'ambari) Muhammad Alayhissalom ko'rsatmalari va ruknlariga e'tiqod qiladigan bo'ldi. Shu tariqa islom qadriyatlari xalq ma'naviy hayotining uzviy qismi sifatida uning turmush tarzidan, hatti-harakatidan munosib o'rin olib bordi. Biroq biz o'z e'tiborimizni arab istilosi davriga qaratadigan bo'lsak shu narsa aniqki, arab hukmdorlari O'rta Osiyoda ko'z ko'rib quloq eshitmagan yovuzliklarni qildilar. XI asrning buyuk olimi Abu Rayhon Beruniy o'zining «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar» nomli asarida yozganidek, Qutayba va boshqa arab hukmdorlari mahalliy din, san'at, adabiyot namoyandalarini, olimlarni halok qildilar va ularning qoldirgan meroslarini olovda yondirdilar. Sahroyi arab istilochilari mahalliy yozuvni, ko'plab qimmatli hujjatlarni qo'hna tariximiz asori atiqalarining kulini ko'kka sovurdilar. ushunib yetib, uning ko'tarilishiga boshchilik qildi. U xunuk, cho'tir, bir ko'zi ko'r bo'lgani uchun yuziga parda tutib yurardi. Shu sababdan odamlar uni «Muqanna», ya'ni «yuzi pardali odam» deb nom berganlar. Muqanna o'z qo'li ostidagi odamlarni bosqinchi arablardan ajratish uchun ularni oq kiyimda yurishga da'vat etganligidan ularni «oq kiyimli»lar qo'zg'oloni ham deyishgan. Marvdan boshlangan qo'zg'olon Movarounnahrning ko'pgina joylariga ham yoyildi. Hisor tizma tog'lari yonbag'riga joylashgan Shahrizabz yaqinidagi Som Qo'rg'oni Muqannaning so'nggi qarorgohi bo'lgan. Muqanna qo'zg'olonining asosiy g'oyasi mazdakizmga asoslangan bo'lib, uning negizida ijtimoiy tenglik va erkin hayotga da'vat yotadi. Keng oddiy xalq ommasi Muqanna g'oyasiga qo'shilib, uning rahbarligida arab zodagonlari va islom homiylariga qarshi kurash olib bordilar. Buxoro viloyatining Norshoh (Hozirgi Vobkent), Qashqadaryoning Kesh (Hozirgi Shhrizabz) yerlarida kuchli to'qnashuvlar yuz berdi. Nihoyat ko'p sonli arab qo'shinlari Som qo'rg'onini ishg'ol etib, qo'zg'olonchilar ustidan g'alaba qozondi. Muqanna esa bungacha o'zini halok qilib ulgurgan edi. Butun arab xalifaligini dahshatga solgan bu qo'zg'olon 14 yil davom etdi. Shoir Hamid Olimjon o'zining «Muqanna» tarixiy dramasida Muqanna obraziga murojaat etib, uni erksevar xalqning asl o'g'loni, xalq qahramoni sifatida ta'riflaydi. U garchi jismoniy Halok bo'lgan bo'lsa-da, ma'naviy jihatdan g'olib ekanligini, uning yorqin siymosi xalq dilida va tilidaligini ko'rsatib beradi. Muqanna qo'zg'olonidan keyin yana bir kuchli qo'zg'olon 806 yilda Rofe ibn Lays boshchiligida So'g'd viloyatida boshlandi. Bu qo'zg'olon Toshkent, Farg'ona, Qashqadaryo va Xorazm yerlariga ham tarqaldi. Uni xalifalik qo'shinlari yenga olmadilar. Xalifa Xorun ar-Rashidning o'g'li, Xuroson noibi Ma'mun mahalliy feodallarga yordam so'rab murojaat qilishga majbur bo'ldi. Bu qo'zg'olon 810 yilgacha davom etdi. Movarounnahr aholisi qattiq qarshilik ko'rsatishiga qaramay arab xalifaligining muhim viloyatlarining biri sifatida uning tasarrufiga uzil-kesil o'tdi. Markaziy hokimiyat 749 yilga qadar Damashqda bo'lsa, keyin Bog'dodga o'tdi. Xalifa davlatni boshqarishda vazir ul-vuzaro (ulug' vazirga) tayangan. harbiy ishlar, umuman, harbiy qo'shinlar amir ul-umaro qo'li ostida edi. Xalifa turli masalalarni devon ad-dar, ya'ni kengashda ko'rib chiqar edi. Devon ad - dar uchta asosiy devonga bo'lingan, ular devon al mashriq, devon al - mag'rib va devon al-xarajdan

iborat bo'lgan. Movarounnahrda tegishli masalalar devon al-mashriqda hal etilgan edi. Xalifa viloyat noiblarini lavozimiga tayinlash yoki bo'shata olish huquqiga ham ega edi. Xalifalikning huquqiy masalalari qur'oni Karim, Payg'ambar ko'rsatmalari va nasihatlariga asoslangan holda ko'rib chiqilgan.

Islom huquqshunosligining asosini shariat tashkil qilgan. Shariat esa Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, Xulofoyi rashidinning odil qarorlari va farmoyishlari, ijmo'-nufuzli, obro'-e'tiborli musulmon huquqshunoslarining turli savollarga javoblari va qarorlari kabi manbalarga tayangan. Shariat urf-odatlar bilan ham hisoblashgan. Udumlar turli sharoitda har xil bo'lganligi sababli, ularni shariat asoslariga mos kelgan holda qabul qilingan. O'rta Osiyo xalqlarining zardushtiylik davridan saqlanib qolgan marosimlari - nikoh to'yi jarayonidagi ayrim udumlar (masalan olov yoqish, olov ko'tarish va olov aylanish), bayramlar (Navro'z, Guli Surx, Mehrjon) va shu kabilar islom dini bilan moslashtirilgan.

Islom dinida fatvo keng qo'llanilib, u islom qonunshunosi oliy martabali va nufuzli shaxslarning, dunyoviy hukmdorlarining qarorlari va farmonlarining yozma ravishda tasdiqlashni anglatadi.

Islom qonunshunosligini amalga oshiruvchi qozi eng quyi pog'onasida turib, qonunshunoslikning sharhlovchisi hisoblangan. Quyi pog'onada yana mullalar ham tilga olinadi. O'z navbatida mullalar ham turli pog'onalarga bo'linib:

-mufatih – vaqf ishlarini amalga oshiruvchi shaxs;

-mujtahid – oliy darajaga erishgan ilm sohibi;

-Shayx-ul-islom – eng yuqori pog'onada turuvchi huquqshunos shaxs kabilardan iborat bo'lgan. Muftiy ayrim mamlakatlardagi fatvo beruvchi, qaror chiqaruvchi, sud ishlarini amalga oshiruvchi oliy martabali shaxs bo'lgan.

Islom qonunshunosligi mohiyatan ikkiga bo'linadi:

1. Huquq alloh – insonlarning olloq oldidagi majburiyatlari,

2. Huquq an-nos – insonlar o'rtasidagi ququq va majburiyatlar.

Ularga bayt ul-moldan maosh berilib turilgan. Sud ishlari mahkama nomidan idorada amalga oshirilgan. Bu idoralar machit qoshida bo'lgan. Qozi sud ishlarini boshlashdan oldin ma'lum marosimlarni - toharat, namozlarni amalga oshirgan. Qozi ishiga hech kim aralashmagan. So'roq paytida Qozi o'zini sipo tutishi, odob-ahloq talablariga rioya etishi shart bo'lgan.

Musulmon kishilarning hatti - harakatlari quyidagicha farqlanadi:

1. Qat'iy majburiyatlar.

2. Matlub (xohish va irodaga mos keluvchi).

3. Ruxsat berilgan.

4. Taqiqlanadigan va qat'iy jazolanadigan.

Yuqoridagi qoidalarga rioya etmaslik, shuningdek, barcha jinoyatlar o'z xarakteriga ko'ra 3 turga bo'linadi:

1. Davlat va din asoslariga qarshi yo'naltirilgan jinoyatlar. Bunday jinoyatlar uchun aniq jazo choralari belgilangan.

2. Alohida kishilarga nisbatan sodir etilgan jinoyatlar uchun ma'lum tasdiqdagi jazo choralari belgilangan.

3. Huquqbuzarlik bu ham jinoyatga kiradi.

Bunday jinoyatlarni jazolash aniq tasdiqqa ega emas. Jazolash choralarini sud amalga oshirgan.

Birinchi jinoyatlar turiga dahriylik, dindan yuz o'g'irish kirib, buning jazosi o'limdir. Tavba-tazarru esa jinoyatchini jazodan xalos etishi mumkin.

Ayrim shaxslarga nisbatan sodir etiladigan jinoyatlar orasida qasddan o'ldirishga alohida e'tibor berilgan. Bunday jinoyatni sodir etgan kishiga xuddi shunday jazo berilishi ta'kidlangan. O'ldirilgan kishi qarindoshlariga 3 jazodan birini tanlash lozimligi taklif qilingan. O'lim jazosi, qotilni kechirish, xun olishga pul to'lash. Xun haqi o'sha vaqtda 100 tuya qiymatiga teng hisoblangan. qasddan sodir etilmagan o'lim uchun pul to'lash yoki shunga o'xshash jazolar ham berilgan. O'g'irlik, cho'ntak urish singari jinoyatlar sodir etgan shaxslarning qo'li kesilgan. Mast qiluvchi ichimlik ichgan shaxslar aqldan ozgan kishilar qatorida sanalgan. Bunday insonlarga xurma daraxtidan tayyorlangan kaltak-darra bilan 40 marta urish jazosi berilgan. Oila, nikoh masalalari ham o'z aksini topgan. Ayol erga nisbatan xiyonat qilsa, unga taloq berish ruxsat qilingan. Biroq asossiz ajralish qandaydir kibru havo, shahvoniy hirs tufayli taloq qo'yish la'natlangan.

Mulkchilikni belgilovchi me'yorlar ham bor. Yerning huquqiy asoslari quyidagicha belgilangan:

1. Hijoz – Muhammad payg'ambar hayot kechirgan bu yerning aholisiga alohida huquqiy me'yor belgilangan. Hijozdan Xazina hisobiga 1/10 hisobida soliq olingan.

2. Vaqf yerlar soliqdan ozod qilingan.

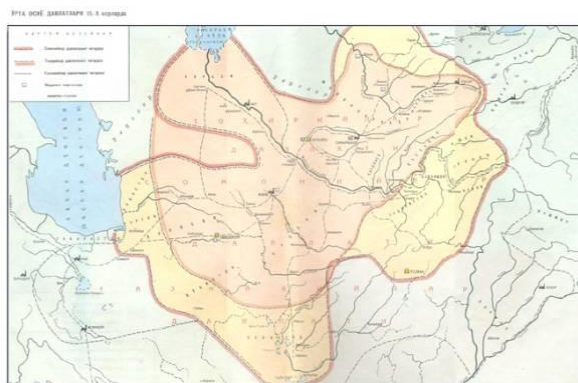
3. Mulk – xususiy yer egaligi.

4. Iqta' – xizmati uchun berilgan muvaqqat yerlar.

Xulosa qilganda VII asr oxiri IX asr boshlarida arab xalifaligi og'ir siyosiy tanglikka uchradi. Asta sekin xalifalikning hukmronligi zaiflasha bordi va bu hol Movaraunnaxr axolisining mustaqillikka erishuvini osonlashtirdi va tezlashtirdi.

3. VIII asr oxiri va XI asr boshida arab xalifaligi og'ir siyosiy vaziyatni o'z boshidan kechirdi. Xalifalik hududida mahalliy xalqlarning hukmron ma'murlar zulmiga qarshi qo'zg'olonlar avj oldi, ayniqsa uning boshqaruv markazida ichki nizolar tinimsiz davom etmoqda edi. Bu vaziyat o'z navbatida joylarda, xususan O'rta Osiyoda ham mustaqil davlatlarning tashkil topishi uchun shart-sharoitlar yaratmoqda edi. Dastlabki bunday davlatlar arablar istilo qilib ulgurmagan O'rta Osiyoning shimoliy va shimoliy-sharqiy hududlarida shakllandi. Ulardan birinchisi qarluqlar davlati bo'lsa, ikkinchisi O'g'uzlar davlati edi.

Qarluqlar davlati: Oloy daryosining g'arbida, Irtish daryosining o'rta



oqimida istiqomat qilgan qarluqlar qadimdan turkiy elatlar bo'lib, VI-VII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lganlar. VII asr o'rtalarida Yettisuv o'lkasiga kelib joylashgan. qarluqlarning katta guruhi Talos va Chu daryolari adoqlaridan Issiqko'lgacha bo'lgan hududlarda

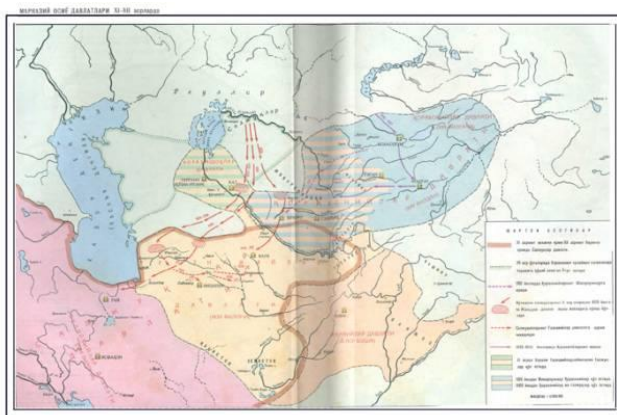
yashaganlar. Ular VIII asr oxirlarida davlat bo'lib birlashdilar. Uning markazi Chu daryosi shimolida joylashgan Siyob shahri bo'lgan. Bu davlat hududiga yana Jo'l, Navkat, Karmankot, Yor, To'n, Barsxon, Panjikent, Beklig' kabi shaharlar kirgan. Xalqning asosiy mashg'uloti chorvachilik va ovchilik bo'lgan. Daryo vodiylarida esa dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Ular dastlab moniy va nasroniy dinlarini, so'ngra X asr o'rtalarida islomni qabul qilganlar, hattoki, shaharlarda jome masjidleri qurganlar. qarluqlar doimo janubda yag'molar, g'arbda Sirdaryo etaklarida yashovchi o'g'uzlar tazyiqidan aziyat chekkanlar. X asrda qoraxoniylar davlati shakllanganidan keyin qarluqlar uning tarkibiga singishib ketgan. Ular asosan Shosh, Farg'ona va Zarafshon vohalarigi kelib joylashib, mahalliy aholi bilan qorishib ketdilar.

O'g'uzlar davlati: O'g'uzlar esa VII asrga qadar qarluqlar singari Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. Ular tarixda to'quz o'g'uz nomi bilan tilga olinadi. Turk xoqonligi yemirilgach, o'g'uzlarning katta bir qismi g'o'z yoki o'g'uz nomi bilan Sirdaryo havzasi va Orol dengizi atroflarida o'rnashib, IX asr oxiri X asr boshida Turklarning yana bir birlashmasi sifatida – O'g'uzlar davlatiga asos soldilar. Uning chegaralari shimolda Irtish daryosidan to Ural tog' tizmalarining janubi-sharqiy yonbag'rigacha, janubda Kaspiy dengizining shimoli-g'arbiga qadar cho'zilgan edi. O'g'uzlar asosan chorvachilik, o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan. Shosh va Xorazm yerlariga doimo hujum uyushtirib turgan, shahar va ovullarni talaganlar.

O'g'uzlar ham qom (shomonlik) diniga sig'ingan. X asrdan islomni qabul qila boshlagan. X asrning birinchi choragida O'g'uzlar davlati parchalanish sari yuz tutadi. Buning asosiy sababi shimoli-sharqda qo'zg'algan qipchoqlarning bergan zarbalari bo'ldi. Ularning bir qismi hozirgi janubiy Rossiya dashtlariga o'mashadi. Qolgan qismi avval Movarounnahrqa kirib boradi, undan janubi g'arbiga siljib, yangi sulola - saljuqlar boshchiligida Old Osiyo mamlakatlari hududlarini egallaydi.

Ma'lumotlar ko'rsatishicha, arablar hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonning yerli aholisi o'z mustaqilligi uchun tinimsiz kurash olib borganlar. Shu bois istilochilar har doim qo'rquv va tahlikada bo'lganlar va maqalliy xalq ichidan chiqqan hukmdorlarning markaziy xalifalikda ta'siri ham kuchli bo'lgan. Abbosiylar hukmronlik qilgan davrdan qariyb ellik yil mobaynida davlatni idora qilishning mas'ul lavozimlari Balxdan chiqqan barmoqiylarning qo'lida bo'lganligi yuqoridagi fikrimizning isbotidir. Ayni vaqtda hukmdorlar yerli aholi vakillarining faollashuvidan ham o'ta darajada qo'rqr edi. Masalan, 786-809 yillarda xalifalikni boshqargan Xorun ar – Rashidning barmoqiylar xonadiniga qaqshatgich zarba berganligini shu ma'noda tushunsa bo'ladi. U hatto o'ziga yaqin bo'lgan qishloqlarni ham qirib tashlagandi. Hokimiyat tepasiga barmoqiylar o'rniga tohiriylar keladi. Ular Xurosonning yirik yer egalaridan bo'lib, bu sulolaning asoschisi ToHir ibn Husayn edi. Tohir 809-813 yillarda Xorun ar–Rashidning o'g'illari Ma'mun va Aminlar o'rtasidagi xalifalik taxti uchun kurashda Xuroson noibi Ma'munning g'alabasini ta'minlashda ko'maklashgandi. Buning evaziga Ma'mun Tohirni 821 yilda Xuroson noibi etib tayinladi. U davrda Movarounnahr ham Xuroson tarkibiga kirgan. Tohir noiblikni mustaqil davlat qilish uchun harakat

qildi. Buni jome masjidida juma xutba nomozidan xalifa nomining olib tashlanishidan sezish mumkin. Tohirning o'g'li Abulabbos Abdulloq noibliги davrida (830-844) noiblik rasman xalifalikka vassal bo'lsa-da, amalda mustaqil davlatga aylanib poytaxtni ham Marvdan Nishopurga o'tkazdi. Bunga asosiy sabab noiblikda tez-tez sodir bo'layotgan xalq qo'zg'olonlari edi. Ana shunday qo'zg'olonlardan eng kuchlisi 806 yilda arab lashkarboshisi Rafi ibn Lays boshchiligida sodir bo'lib, u Qashqadaryo, Buxoro, Shosh, Xorazm kabi vohalarni qamrab oladi. Qo'zg'olonchilar hattoki Samarqandni egallaydi. Xalifa Ma'mun bu harakatning xalifalik uchun o'ta xavfliligini anglab, uni bostirish uchun barcha vositalarni ishga soladi. Nihoyat, qo'zg'olonning 810 yilda bostirilishida Somon ibn Asad faollik ko'rsatadi. Uning bostirilishida Somonning o'g'illari Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyoslar ham ishtirok etgandi. Hududimiz vakillari bo'lgan Somon ibn Asad va farzandlari xizmati evaziga xalifa Ma'mun Nux ibn Asadni – Samarqandga, Aqmad ibn Asadni – Farg'onaga, Yahyoni – Shosh va Ushrushonga, Ilyosni – Hirotga noib etib tayinladi. Ana shu tariqa Movarounnahrda somoniylar sulolasi qaror topdi. Yana shuni qayd etish zarurki, 873 yilda Buxoroni tohiriylarning so'nggi vakili Muhammad ibn Tohir bosib olgan edi va xalqqa nisbatan zulmni kuchaytirdi. Buxoro xalqi Muhammadga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Shahar amaldorlari Nasr ibn Ahmadga murojaat etib, somoniylardan Buxoroga noib yuborishni iltimos qildilar. Ko'pdan beri Buxoroni o'ziga qo'shib olishni rejalashtirib yurgan Nasr bu taklifga ko'ra ukasi Ismoilni Buxoro noibi qilib jo'natadi. Ismoil Buxoro qo'zg'olonini bostiradi va Buxoro somoniylar tasarrufiga o'tadi. Muhammad esa Buxorodan chiqarib yuboriladi. Ismoil Somoniy esa Buxoro hukmdori bo'lib qoladi.

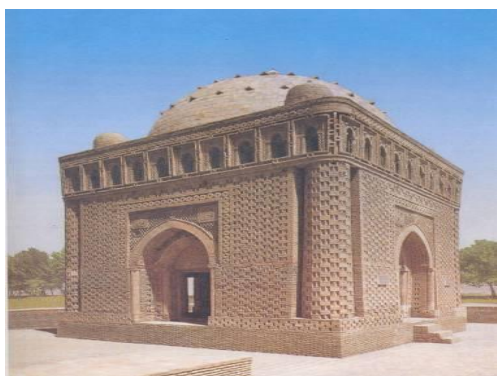


4. Biroq aka-uka o'rtasidagi qo'sh hokimiyatchilik uzoqqa bormadi. Natijada Nasr va Ismoil o'rtasida harbiy to'qnashuv sodir bo'lib, 888 yilda ukasi akasi ustidan g'olib chiqadi. 892 yildan boshlab esa Ismoil Somoniy butun Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib oladi. Ismoil Somoniy o'z davrining qobiliyatli, serg'ayrat va nihoyatda zukko

davlat arbobi bo'lib, Movarounnahr hududida yirik markazlashgan davlatga asos soladi. U o'z davlatiga doimo xavf solib turgan ko'chmanchilar ustiga 893 yilda harbiy qo'shin bilan bordi, Tarozi shahri egallanib, shimoldan bo'ladigan hujumlarning oldi olindi. Ismoil Somoniy 900 yilda Xuroson noibi Amr ibn Lays bilan bo'lgan hal qiluvchi jangda ham g'olib chiqdi. Natijada xalifa Ismoil Somoniy davlatini tan oldi va unga hukmdorlik yorlig'ini berdi. Shu tariqa IX asr oxirida Movarounnaqr xalifalik istibdodidan butunlay xalos bo'ldi.

Somoniylar davlatida markaziy va viloyatlar boshqaruvi tizimi yuzaga keldi. Markaziy boshqaruv dargoh (saroy) va devon (mahkama) orqali amalga oshirildi. Boshqaruvda amir (hukmdor)ning shaxsiy lashkari bo'lmish turk g'ulomlarining

roli katta bo'lgan. Eng obro'li, iqtidorli g'ulomlar xiyolboshi (otliq askarlar boshlig'i), so'ng hojib lavozimini egallaganlar. Amirning hamma hukm va farmoyishlarini ijro etuvchi sohibi xaros yoki amiri xaros oliy siyosiy hokimiyatni boshqargan. Somoniylar saroyida ham devonboshilar, mirzaboshilar, miroxo'rlar



va boshqa mansablar mavjud bo'lgan. Devonlarning eng kattasi vazir devoni hisoblanib, unga boshqalari bo'ysungan.

Davlat daromadlari va xarajatlarini boshqarib turuvchi oliy moliyaviy amaldor – mustavfiy devoni (xazinador) muhim o'rin tutgan.

Devoni risoil yoki devoni insho – devoni umudulmulk davlatning rasmiy

Hujjatlarini tuzib beruvchi maxsus markaziy maqkama edi. Armiyani boshqargan mahkamaga Devoni shurat rahbarlik qilgan.

Mamlakatning aloqa xizmatlari esa Devoni barid tasarrufida bo'lgan. Muhtasib devoni esa savdogarlarning toshu tarozisini, narx – navo hamda fuqarolarning mafkurasi, shahar hunarmandlari mahsulotlari normasini belgilash va ularning sotilishi ustidan nazorat qilish bilan shug'ullangan.

Mushriflar devoni saroy ish boshqaruvchisi sifatida mablag'larning qanday sarflanishi jarayonini kuzatgan.

Qozilik devoni – adliya ishlari, Vaqf devoni – masjid va madrasalarning xo'jaliklari bilan shug'ullangan.

Mamlakat viloyatlari esa kadxudolar va raislar tomonidan boshqarilgan.

Mamlakat xo'jalik hayotida «iqtod» mulklarining o'rni katta bo'lgan. Bu mulk egalari «iqtodor» deb yuritilgan. Iqtidorlar bu mulklarni davlat oldidagi alohida xizmatlari uchun yer va suv shaklida olganlar. Somoniylar davrida xo'jalikning barcha sohalari – dehqonchilik va chorvachilik rivoj topdi. Sug'orish shaxobchalarining kengayishi zirotchilikning muhim tarmoqlari – g'allachilik, sholikorlik, polizchilik, bog'dorchilik tez o'sib bordi. Bu sohaslar, ayniqsa, Zarafshon, Qashqadaryo, Shosh, Farg'ona vodiysi, Xorazm vohasida ko'proq rivojlandi. Murg'ob, Buxoro, Samarqand, Shosh atroflarida paxtachilik maydonlari kengayib bordi.

Bu davrda tog' sanoati ham tez rivojlandi. Farg'ona vodiysida, Nurota – Zarafshon tog'larida, Iloq viloyatida turli xil qimmatbaho toshlar, ma'danlarni qazib olish, ulardan turli xil mahsulotlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

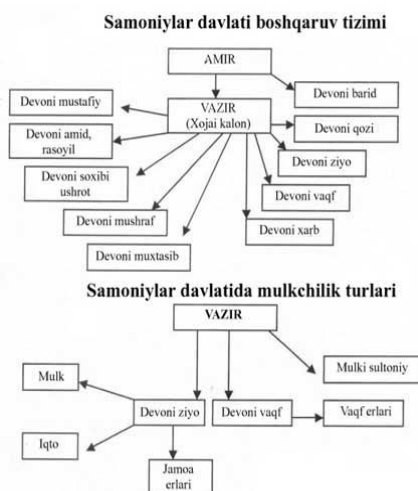
Somoniylar davlatida yer egaligi quyidagicha bo'lgan:

- Mulki sultoniyy – sulton (amir)ga qarashli yerlar. Undan olinadigan daromadlar davlat xazinasiga tushgan. Bu juda katta yer mulklari, shu jumladan, ko'p sonli dehqonlar mulklarini ham o'z ichiga olgan.

- Mulk yerlari – xususiy mulk yerlari. U asosan hukmron sulola vakillari hamda yuqori tabaqa nomoyandalari ixtiyoridagi mulklardir.

- Vaqf yerlari. Bu madrasa, masjid va boshqa diniy muassasalar tasarrufiga berilgan yerlar. Ulardan keladigan daromadlar musulmon ruhoniylari manfaati uchun sarf qilingan.

Olinadigan soliqqa qarab yerlar 2 ga bo'lingan:



1. «Mulki xiroj» - xiroj yerlar, ya'ni soliq olinadigan yerlar. Dehqonlar yashagan yerlar, ya'ni «mulki sultoniy» va mulklar» ana shu toifaga kirgan. Bu yerni ishlovchilar hosilning 1/3 ni davlatga soliq sifatida topshirganlar.

2. Soliq to'lashdan qisman va butunlay ozod etilgan yerlar. Bunday yerlar oliy musulmon ruhoniylari hamda payg'ambar avlodidan bo'lgan sayidlar mulki hisoblangan.

Bu davrda ham dehqonlar ommasini turli soliqlar va to'lovlardan tashqari davlat tomonidan belgilangan majburiyatlarni bajarishga jalb qilingan. Suv

inshootlarini tozalash, ta'mirlash, to'g'onlar, ko'priklar, yo'llar qurish shular jumlasidan edi. Qishloqlarda esa yersiz dehqonlarning ko'pchiligi kadivorlar, ya'ni, yollanib ishlovchi korandalar tashkil etardi. Korandalar IX-X asrlarda «sherik» yoki «barzikor», Xurosonda esa «akkor» deb atalgan. Bu davrda yirik mulkdorlar kadivorlardan ko'ra barzikorlarga yerlarini ijaraga berib ishlatishni o'zlari uchun afzal bilganlar.

Mahalliy feodallar, saroy a'yonlarining xalqqa o'tkazgan zulmlari, ularning hokimiyat talashib olib borgan o'zaro urushlari, oddiy mehnatkash ommasining zulmga qarshi harakatlari – somoniylar sulolasi hukmronligining ham inqiroziga sabab bo'ldi. Ayniqsa, 961 yilda Buxoroda oddiy nonvoy Abubakr boshchiligida bo'lib o'tgan va hokimiyatga dahshat solgan xalq Qo'zg'olonlari somoniylar davlati obro'siga putur yetkazdi, uni zaiflashtirdi. Ayni paytda Xurosonning ko'pchilik aqolisi somoniylarni quvvatlamay qo'ydi. X asr o'rtalarida Yettisuv va Qashqarda yashovchi Qarluq, chig'il va yag'mo qabilalarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Avvaldan asosan chorvachilik bilan shug'ullangan bu qabilalar endi o'troq hayotga o'ta bordi va dehqonchilik bilan shug'ullana boshladi. Shaharlar yuzaga keldi, yana bu davrda Issiqko'l janubi va Qashqarda yashagan yag'molarning o'zlaridan shimolda yashayotgan chig'il qabilalari bilan yaqinlashuvi tezlashdi. Ular Yettisuvdagi Qarluqlarni uyushtirib, o'zlariga bo'ysundirdilar. Yag'mo urug'idan chiqqan, o'z qavmi bilan islomni qabul qilgan Sotuq Abdul – Karim Qoraxon (Bug'raxon) 942 yili Bolasog'un hokimini mag'lub etib, o'zini xoqon deb atadi. Demak, Qoraxon davlati Yettisuv hududida Qarluq davlati o'rnida tashkil topdi. Bu davlatning vujudga kelishida chigillar, tuxsilar, arg'ular, yag'molar, turgashlar, Qipchoqlar, yabaqular, qaylar, o'g'uzlar, qirg'izlar singari urug'-qabilalar muhim rol o'ynagan. Bu davlatga yuqorida qayd etilgan Sotuq Abdul – Karim Qoraxon asos solgan. Xoqon nomiga ko'ra Qoraxoniylar davlati deb nomlangan. U o'zini Afrosiyob (Alp Er To'nga)ning avlodi deb hisoblar edi. «Qora» iborasi qadimgi turkiy tilda «buyuklik», «ulug'lik» ma'nolarini bildirgan. Odatda Qoraxoniylar hukmdorini «tamg'achxon», ya'ni, «xonlar xoni» deb yuritgan. Sotuq zamonida Qoraxoniylar davlati ikkiga bo'linib ketadi. Birining poytaxti Bolasog'un bo'lib, oliy hokimiyat yoshi katta bo'lgan xoqon tomonidan boshqarilgan. Ikkinchi davlatning poytaxti

Taroz, keyinchalik Qashqar bo'lib, kichik xoqon tomonidan boshqarilgan. Qoraxoniylar somoniylar davlatidagi ichki nizolardan ustalik bilan foydalandilar. Hasan Bug'roxonning 992 yili somoniylarga qarshi harbiy yurishi oldidan somoniylar lashkarboshisi Abuali Simjuriy u bilan muzokara olib borgan. Somoniylarning boshqa lashkarboshilaridan Balx hokimi Foyiq Raboti Malik yaqinidagi Bug'roxonga qarshi jangda, har tomonlama ustunlikka ega bo'lishiga qaramasdan taslim bo'ladi. Iloq hokimi Mansur ibn Ahmad esa xoqonga tobelik bildirib, uning nomiga pul zarb etadi. Shu bois Bug'roxon 992 yilgi birinchi hujumdayoq Buxoroni egallashga erishadi. Lekin Bug'roxon kasallangani tufayli Buxoroni tark etdi va yurtiga qaytish chog'ida yo'lda vafot etildi. Bundan foydalangan somoniylar vakili Nuh II ning o'g'li Nasr Somoniy Buxoro taxtini qayta egallaydi. Lekin Qoraxoniylar 996 yili Buxoroni to'liq ishg'ol qiladi. Butun Movarounnaqr Qoraxoniylar tasarrufiga o'tadi. 1001 yildagi Mahmud G'aznaviy bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra Amudaryoning janubidagi barcha yerlar Qoraxoniylar qo'lga o'tgandi. Shu tariqa Somoniylar davlati o'rnida ikkita turk davlati – Qoraxoniylar va G'aznaviylar davlatlari tashkil topdi. XI asr o'rtalarida tamg'ochxon unvonini olgan Qoraxoniy Ibrohim ibn Nasr g'arbiy Qoraxoniylar davlatining poytaxtini O'zgardan Samarqandga ko'chirdi. 1068 yilda Movarounnahrda Ibrohim ibn Nasr o'g'illari o'rtasida taxt uchun bo'lgan kurashlarda Shamsulmulk g'alaba qozondi. 1080 yilda Shamsulmulk vafotidan keyin Movarounnahrda hokimiyat uchun kurash yana avj oldi. Bundan foydalangan saljuqiylar sultoni Malikshoh 1089 yilda Movarounnahrda bostirib kirib, Buxoro va Samarqandni zabt etadi. Ahmadxon asirga olinadi. Ahmad bilan sulh qilinib, uni o'z taxtida qoldiradilar. Lekin uning saljuqiylarga itoatkorligi amirlar va ruhoniylar noroziligiga sabab bo'ldi. Natijada Ahmadxon 1095 yilda o'ldiriladi. Undan keyin taxtga o'tirgan Arslonxon (1102-1130) davrida Qoraxoniylar garchi yarim mustaqillik sharoitida siyosat yurgizgan bo'lsalar ham, Samarqandning obodonligi bo'yicha ko'rinarli ishlar qilindi. Lekin Arslonxon siyosatidan harbiy qo'mondonlar va ruhoniylar norozi edilar. Arslonxon sog'ligi yomonlashgani uchun hokimiyat uning o'g'li Nasrga o'tadi. Lekin fitnachilar Nasrni o'ldiradilar. Arslonxon Marvdan Sulton Sanjarni yordamga chaqiradi. Bundan foydalangan Sanjar 1130 yilda Samarqandni egallaydi. XII asr boshlarida Qoraxitoylar Bolasog'unni egalladilar. 1138 yilda Qoraxitoylar go'rxoni Sulton Sanjarning qarindoshi, Samarqand hukmdori Mahmudni Xo'jand yaqinida mag'lub etdi. Shahar talanib, katta tovon o'ndirildi. Lekin shahar bosib olinmadi. 1141 yilda Qoraxoniylar yana Movarounnahrda bostirib kirdilar. Bu galgi jang Samarqand yaqinidagi Katvon cho'lida bo'ldi. Jangda Sulton Sanjar va Mahmudning birlashgan qo'shnilari tor-mor qilindi. Qoraxitoylar Samarqand va Buxoroni egalladilar. So'nggi Qoraxoniylar Qoraxitoylarga tobelikdan qutulgan



edilar. Lekin 1212 yilda Alovuddin Muhammad Xorazmshoh g'arbiy Qoraxoniylar davlatining xoqoni Usmonni o'ldirib, Samarqandni o'z mulkiga qo'shib oldi. Qoraxoniylar davrida Movarounnahr markazlashgan davlat tizimidan alohida mulk boshqaruv tizimiga o'tdi. Har bir viloyat ma'lum siyosiy mavqyega ega holda xondan kichikroq unvonga ega elixonlar tomonidan boshqariladigan bo'ldi.

Qoraxoniylarda ikki poytaxt Qashqar va Bolasog'un sanalib, ulug'xon ana shu shaqarlarning birida qarorgohda o'tirgan. Ulug'xoqon yoki ulug'xon xoqon ul-xoqon degan nomda yuritilgan. Bu nom tamg'achxon deb ham atalgan.

Xonlikdagi barcha yerlar tamg'achxon tomonidan uning o'g'illari va qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Bu tartib doimo o'zaro nizolar kelib chiqishiga sabab bo'lgan.

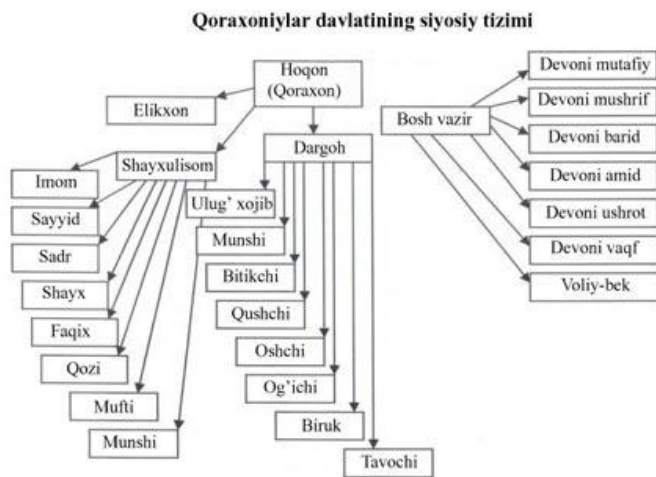
Yettisuvda turib Movarounnahrni boshqarish qiyin edi. Qoraxoniylar davrida Samarqand elixoni ancha kuchayib ketgandi. Saroyda somoniylar davlatidagidek, vazir, sahib barid, mustavfiy, hojib, rais – muhtasib kabi amaldorlar bo'lgan. Qoraxoniylar davlatida imom, sayyid, shayx, sadrlar mavqyei kuchli edi. Xoqon davlat boshlig'i hisoblanib, u merosiy sanalgan. Ma'muriy idoralar ikkiga bo'lingan: dargoq va devonga xoqonning ulug'hojibi xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachilik qilgan. Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: og'ichi – shoyi kiyimlar xazinachisi; biruk – meqmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; oshchi – xoqon oshxonasi boshlig'i (bovarchi); bitikchi – munshiy; kotib – mirzo; Qushchi – xoqon ovining tashkilotchisi.

Xoqon harbiy qo'shinlari cherik deyilgan. Unga sipoxshi yoki sipaqsolar qo'mondonlik qilgan. Kichik zobitni chovush, sipoqiylar to'dasi qo'mondani xaylboshi deyilgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik va mingliklarga bo'lingan. qoraxoniylar xoqoni qo'shini (harbiy lager) xonto'y deyilgan.

Xonlik hududlari el va viloyatlarga bo'lingan.

Alohida mulklarning boshqaruvi, ma'muriy idoralar somoniy davridagi tartiblarga muvofiq kelar, ijtimoiy mansab va martabalaridagi farq katta emas edi.

Ijtimoiy tuzumda mavqyei baland hisoblangan yirik zamindorlar – dehqonlar qatlami qoraxoniylar davrida o'z ahamiyatini yo'qotdi. Sababi eng ta'sirli ko'chmanchilik sharoitiga moslashgan el – uluslarning o'troq aholi



hududlarini ishg'ol etishidir. Boshqacha qilib aytilganida, Qoraxoniylar ilgari yirik yer egalarining mulklarini tortib olib, asli kasbi–kori ko'chmanchi chorvachilik bo'lgan o'z amaldorlari va lashkarboshilariga bo'lib bera boshladilar. Natijada ilgari gullab yashnagan vaholar xaroblashib, chorva yaylovlariga aylantirildi. Shu boisdan bo'lsa kerak Yusuf Xos Hojib Bolasog'unij o'zining 1069 yilda yozilgan «Qutadg'u bilig» («Baxtga eltuvchi bilim») asarida tamg'achxonlardan biriga nasiHat tariqasida fikr bildiradi. U jamiyatning asosij kuchlari bo'lgan dehqonlar, hunarmand, kosiblar, olimu donolar va savdogarlar ko'chmanchi chorvadorlarga nisbatan jamiyat uchun foydaliroqdir, degan xulosa chiqaradi.

5.Movarounnahrda sodir bo'lgan o'zgarishlardan yana biri shuki, bu davrga kelib uzoq davom etgan etnik jarayonlar natijasida o'zbeklar xalq sifatida shakllandi.

Xorazm somoniylar davrida ularga tobe edi. Xorazm davlati o'z mustaqilligiga g'aznaviylar va saljuqiylar hukmronligiga qarshi kurash jarayonida erishdi. 996 yilda Shimolij Xorazm shoqi Ma'mun ibn Muhammad (995-997) ikki qismga bo'lingan o'lkani birlashtirib, xorazmshoh unvonini oladi va Urganchni o'z poytaxtiga aylantiradi.

X asr ikkinchi yarmidan G'azna shahri Xurosonning siyosij markaziga aylanadi. G'aznaviylar davlatiga dovyurak turk qo'mondoni Sabuqtegin asos solgan (962). Bu davlat uning o'g'li Sulton Mahmud (998-1030) davrida musulmon dunyosining eng kuchli davlatlaridan biriga aylanadi. Mohir siyosat arbobi Mahmud Qoraxoniylar bilan bo'lgan kelishuvga binoan o'zining shimolij chegaralarini aniqlab, g'arbda Kaspiygacha bo'lgan hududlarni rasmiij jihatdan mustahkamlab oldi. Shu tariqa uning davlati tarkibiga hozirgi Afg'oniston, O'rta Osiyoning katta qismi, Shimoli-Sharqij Eron va Shimolij Hind yerlari kirgan.Mahmud G'aznavij temir intizomli, yaxshi harbij tayyorgarlik ko'rgan, zamonavij qurollangan katta qo'shin tashkil qilgan. Unga tayanib, ko'plab istilochilik yurishlarini uyushtirdi va katta boyliklarni qo'lga kiritdi. Jumladan, u Shimolij Hindistonga 17 marta Harbij yurishlar uyushtirgan. 1019 yilda Kanauja shaHrini zabt etdi. 1010-1015 yillarda Xurosonning G'ur viloyati ham unga taslim bo'ldi.Mahmud G'aznavij Xorazmning moddiij boyliklari va madaniij salohiyatini e'tiborga olib, Xorazm shohini o'ziga tobe etish maqsadida o'z singillarini Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun (997-1009); uning ukasi Ma'mun ibn Ma'mun (1009-1016)ga uzatadi. Ma'mun ibn Ma'mun shoqligining so'nggi yillarida Mahmud G'aznaviyning Xorazmga tazyiqi kuchaydi. 1017 yilda shohning Xozaraspda turgan qo'shinida Ma'munga qarshi fitna uyushtirilib, suiqasd qilinadi. Isyonchilardan o'ch olish baHonasida Mahmud G'aznavij Xorazmga bostirib kirib, uni egallaydi. Xorazmda o'z odami Oltuntoshni noib qilib qoldiradi.Mahmud G'aznavij vafotidan so'ng (1030) uning o'g'li Ma'sud davrida (1030-1041) bu davlat ichki ziddiyatlarning kuchayishi va saljuqij turklarning ketma–ket hujumlari, ayniqsa, 1040 yildagi Dandanakondagi zarba natijasida o'zini o'nglab ola olmadi. Nihoyat, 1043 yilda Xorazmni saljuqiylar bosib oldi. Saljuqij sultoni Malikshoh (1072-1092) o'z tashtdori Anushteginni 1076 yilda Xorazm hokimi etib tayinlaydi.Saljuqiylar davlati dastlab IX asrning ikkinchi yarmi va X asr o'rtalarida

Orolbo'yi va Kaspiybo'yi hududlarida yashagan o'g'uzlar ittifoqi negizida shakllangan edi. Uning dastlab poytaxti Sirdaryo etaklaridagi Yangikent edi. O'g'uzlar aslida 22-24 qabiladan iborat bo'lgan. Unga chovdir, chandir, sireli, ichdir yazir, salir, qoradoshli, bayot, koyi kabi qabilalar kirgan. O'g'uzlarning muayyan sabablar bilan hozirgi Turkmaniston yerlariga o'tib, islomni qabul qilgan va o'sha joydagi yerli aholi bilan singishib ketgan qismi turkmanlar nomini olgan.

O'g'uzlarning yobg'usi (yetakchisi) Saljuqbek Saljuqiylar davlatiga asos solgan. Uning avlodlari – To'g'rubek, Chog'irbek va Shakarbeklar bu davlatni buyuk saltanat darajasiga ko'tardilar. O'g'uzlar turli xalqlarning, chunonchi o'zbek, turkman, turk, gagauz va boshqa xalqlarning etnik shakllanishiga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatganlar. Ko'chmanchi chorvador qabilalar bo'lgan o'g'uz – turkmanlar XI asr o'rtalariga qadar Qoraxoniylar va g'aznaviylar hukmdorlari bilan kelishuv asosida bu davlatlarga qarashli turli hududlarda o'z ko'ch–ko'roni, chorvasi bilan ko'chib yurganlar. Ba'zi hollarda mahalliy aholi bilan kelisha olmay ularga hujum uyushtirib, talonchilik va bosqinchilik bilan ham shug'ullanganlar. G'aznaviylar roziligi bilan Niso, Farova, Dehiston, Obivard hududlarida joylashgan turkman o'g'uzlari To'g'rubek boshchiligida tez orada katta kuch bo'lib birlashib, G'azna davlatiga Ham jiddiy xavf sola boshlaydi. To'g'rubek qisqa vaqtda Xuroson yerlarini ishg'ol Qildi. 1040 yilda Saraxs va Marv o'rtasidagi Dandanakonda qaqshatgich zarbaga uchragan g'aznaviylar hududlari ham saljuqiylar tasarrufiga o'tdi. To'g'rubek Saljuqiylar davlatining boshlig'i (1038-1063) sifatida istilochilik yurishlarini g'arb tomonga davom ettirib, Fors Iroqi, Ozarbayjon, Kurdiston, Qo'histonni zabt etdi. 1055 yilda xalifalik poytaxti Bog'dodni o'ziga bo'ysindirdi. Ray shahri (Eron) uning poytaxti edi.

Saljuqiylar davlati, ayniqsa, Sulton Sanjar (1118-1157) davrida o'z hududlarini kengaytirdi. Bu davrda Xorazm ham saljuqiylar nomidan boshqarildi. Qoraxoniylar xoni Arslonxon ham Sulton Sanjar bilan hisoblashishga majbur bo'lgan. Biroq 1141 yilda Katvon cho'lida Qoraxoniylar bilan bo'lgan katta to'qnashuvda saljuqiylar qaqshatqich zarbaga uchragach, ularning hukmdorlari ham inqiroz tomon yuz tutdi. Sulton Sanjar vafotidan keyin (1157) saljuqiylar davlatining Movarounnahrda ta'siri amalda barham topdi.

Xorazmda anushteginlar sulolasining mustahkamlanishi, o'lkaning ijtimoiy–iqtisodiy rivojlanishida Qutbiddin Muhammad garchi muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, biroq uning butun hukmronlik davri saljuqiylar ta'siri doirasida o'tdi. Shuning uchun ham Xorazmning mustaqil davlat sifatidagi o'rni va mavqeyi ko'proq uning o'g'li Otsiz (1127-1156) hamda anushteginiylarning keyingi avlodlari: El Arslon (1156-1172), Takash (1172-1200) va Alavuddin Muhammad (1200-1220) davrlarida har jihatdan ko'zga tashlandi. So'nggi hukmdorlar Takash va Muhammad Xorazmshohlar davriga kelib, Xorazm davlati o'rta asrlar davridagi eng qudratli saltanatga aylanadi. Ayniqsa, Otsiz hukmronligi davrida Xorazm saljuqiylarga bo'lgan tobelikdan, Qoraxitoylarga 30 ming dinar to'lash majburiyatidan ozod bo'ldi. Bu Xorazm mustaqilligini ta'minlashda juda katta qadam edi. Hattoki, Otsiz o'z hududini kengaytirishga ham harakat qildi. 1141 yilda Qoraxitoylar bilan Sulton Sanjar o'rtasidagi qonli to'qnashuv va unda saljuqiylar mag'lubiyatidan foydalangan Otsiz Xuroson yerlarini, Marv va

Nishopur shaharlarini egalladi. Otsizning vorisi El Arslon ham mamlakat mustaqilligini ta'minlash yo'lida Qoraxitoylar bilan jang olib bordi. El Arslon vafotidan foydalangan Qoraxitoylar Xorazm hududiga bostirib kirdilar va uni o'lpon to'lashga majbur qildilar. Ammo Xorazm taxtini egallagan Takash (1172-1200) o'z davlati qudratini yuksaltirishga muvaffaq bo'ldi 1187-1193 yillarda u Nishopur, Ray va Marv shaharlarini bosib oldi. 1194 yilda saljuqiylar sultoni To'g'ru'l II ta zarba berib, Eronni egalladi. Uning yirik va katta markazlashgan hokimiyat boshqaruviga ega bo'lgan. Unda oliy idora – devon mavjud bo'lib, davlatning ichki va tashqi siyosati vazir tomonidan amalga oshirilgan. Hokimiyatning muhim bo'g'inlarida Takashning xotini – Turkon xotinga qarashli qipchoq qavmlarining ta'siri kuchli bo'lgan. Xorazm davlatining eng yuksalgan cho'qqisi ham, uning inqirozi ham shu so'nggi Xorazmshoh nomi bilan bog'liq. Binobarin, Muhammad Xorazmshohning hukmdorlik davrining murakkabligi va ziddiyatligi hamda fojealiligining boisi ham shundadir. Negaki, shuhratparastlik va jahongirlikka nihoyatda o'ch bo'lgan Sulton Muhammad o'zining 20 yillik hukmronlik davrida, bir tomondan to'xtovsiz jangu jadallarda bo'lib, qanchadan-qancha hududlarni bosib olishga erishgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning davrida katta saltanat turli ichki va tashqi sabablarga ko'ra yemirilish va chuqur tushkinlik holatini boshidan kechirdi. Bu esa oqibatda xorazmshohlar davlatining qulashi va mo'g'ul istilosiga duchor bo'lishiga olib keldi. Dastlab Muhammad Xorazmshoh katta qo'shin tuzib, zafarli harbiy yurishlar qildi, o'z davlatining hududlarini kengaytirdi. Janubda Hindiqush tog'larigacha, janubi – g'arbda Fors qo'ltig'i, xalifalik davlati chegaralarigacha, Sharqda Yettisuvga qadar bo'lgan hududlarni egallashga muvaffaq bo'ldi. 1210 yilda Talos vodiysida Qoraxitoylar bo'lgan hal qiluvchi jangda ularni ham yengib, o'z qudratini namoyon etdi. Ushbu g'alabalardan so'ng Xorazmshoh o'ziga ortiqcha bino qo'ydi, o'zini «Iskandari soniy» («ikkinchi Iskandar»), «Xudoning yerdagi soyasi» deb atashgacha borib yetdi. Biroq aslida esa uning saltanati «usti yaltirog', ichi qaltiroq» edi. Buning sababi birinchidan, oliy hokimiyat chuqur ziddiyatga botgan edi. Hukmdorlar bilan uning hokimiyatparast, katta siyosat mavqeiga ega bo'lgan uning onasi Turkon xotin va uning turkiy zodagonlaridan iborat muxolifotchi kuchlari o'rtasidagi ittiloflar kuchayadi. Ikkinchidan, markaziy hokimiyat tizimi bilan mahalliy hokimlar, beklar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, ularning o'zboshimcha hatti-harakatlarining kuchayib borayotganligi saltanatni inqirozga tortmoqda edi. Buning ustiga hukmron tizimdan norozi bo'lgan keng xalq ommasining g'alayonlari faollashib bormoqda edi. 1206 – 1207 yillarda Buxoroda yuz bergan Malik Sanjar boshchiligidagi, 1212 yilda Samarqandda ko'tarilgan kuchli xalq qo'zg'olonlari xorazmshohlar davlatining halokatga borayotganligidan dalolat berdi. Muhammad Xorazmshohning kaltabin siyosati bosqinchilik yurishlari xalqaro maydonda ham katta norozilikka sabab bo'ldi, tobora yakkalanib bordi. hatto butun musulmon olamida ham bu mamlakatga nisbatan nafrat kuchaydi. Xalifalik davlati Sharqdagi qudratli mo'g'ul davlati Chingizxon bilan birlashib, Xoramshohga zarba berish to'g'risida diplomatik yo'l bilan muzokaralar olib bordi. Bularning hammasi oxir-qibatda xorazmshohlar davlatining chuqur ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy inqirozga uchrashiga olib keldi. Bu esa Chingizxon

boshchiligida mo'g'ul bosqinchilarining Movarounnahr sarhadlariga bostirib kirishi va uni ishg'ol etishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berdi. Xorazmshohlar davlatining siyosiy tuzumi va boshqaruvi ham o'rta asr davriga mos bo'lgan. Xorazmshohlar markaziy davlat boshqaruvi «al-majlis ul oliy al faxri at-toji» deb nomlangan bo'lib, unga vazir raislik qilgan. Vazir bevosita Xorazmshohga bo'ysunar va hukmdorning bosh maslahatchisi edi. Vazirning vazifalari quyidagilar iborat iborat bo'lgan:

- ashab ad-davonin, ya'ni, devon amaldorlarining boshlig'i. U kishilarni yuqori mansab sohiblarini ishga ta'minlash va bo'shatish bilan shug'ullangan;

- davlat amaldorlariga nafaqa belgilash;

- soliq va xazinani nazorat qilish;

- hukmdorni xalqaro aloqalar, marosimlarda rasmiy ravishda tanishtirish hamda raiyat bilan munosabatlarda vositachilik qilish;

- hukmdorga muntazam hamrohlik, ba'zi paytlarda qo'shin yuborish va ularga boshchilik qilish.

Vazirlarda sadr, dastur, xojayi buzurg singari unvonlar bo'lgan. Ular asosan arab-fors amaldorlari muhitidan tanlangan va arab hamda fors tili, ma'muriy ishdagi qobiliyatlar, saroy odobi singari bilimlarga ega bo'lishligi hal qiluvchi rol o'ynagan. Xorazmshohlar davlatining vazirlari, asosan, Xorazm, Buxoro, Nishopur, Isfaxon, Balx, Hirotdan chiqqan shaxslar bo'lgan.

Xorazmshohlar davlatida, uning boshqaruvi quyidagi mansab va lavozimlar bo'lgan:

- Hojib ul-kabir - hukmdor shaxsi bilan bog'liq masalalar, marosimlarning nazorati bilan aloqador ishlarga javobgar bo'lgan. Ular eng zarur topshiriqlarini bajarganlar hamda hukmdorga doimiy ravishda hamrohlik qilganlar. Ular vazirlik devonining daftarlari, undagi yozuvlar, arxivlar, moliya sohasidagi kotiblar va amaldorlarning harakatlarini nazorat qilgan. Hojib ul-kabir bilan bir qatorda Hojib ul-xos ham bo'lgan;

- ustozdor – barcha xo'jalik ishlar: otxona, oshxona, novvoy, saroy xizmatkorlari ustidan idora ishlarini amalga oshirgan saroy a'yoni. U bundan tashqari saroyning barcha chiqimlarini amalga oshirgan. Mamlakat xazinasi va boyliklarining ma'lum qismiga egalik qilar edi. Shu pul hisobidan novvoy, oshpaz, otboqar va boshqa saroy ishlari hamda yumishlariga sarflanar edi. Xazinadan chiqadigan sarf-xarajatlar uchun shohga hisob berilgan;

- amir oxur – otxona boshlig'i lavozimi sultonga qarashli minib yuriladigan otlarga egalik qilgan. Miroxo'rlar harbiy yurishlarda faol ishtirok etganlar;

- amir-shikor – sultonning ov ishlari boshlig'i; -tashtdor – sultonning yuvinish ishlarida zarur bo'lgan ashyo va narsalarni saqlovchi shaxs. Uning qo'l ostida g'ulomlar bo'lgan. Sultonning ayrim yashirin amallari borligi uchun ham tashtdor hukmdorga eng yaqin kishi hisoblangan. Tashtdorlar malik unvoni sohibi ham bo'lishgan. Ayrimlari hatto o'n ming askarga boshchilik qilib, harbiy yurishlarda qatnashganlar;

- sharobdor – sulton sharobxonasining boshlig'i. U amirlar orasidan tayinlangan;

- Hissador – saroy a’yomi bo’lib, hafta davomida sultonga kelgan iltimosnoma va shikoyatlarni jamlab, ularni juma kuni hukmdorga topshirgan va so’ngra javobini zulm ko’rganlarga yetkazgan;

- choshnigir – bu ko’p hollarda bakovulning sinonimi, ya’ni, sultonga uzatilajak taomni sinab ko’rgan;

- davotdor – sultonning kotibi;

- farrosh – farroshxona boshlig’i;

- amir ul-alam (alamdor) – sulton tug’ining sohibi.

Ma’lumotlarda qayd qilinishicha, Xorazmshohlar davlatining aholisi va uning tarkibidagi turli qatlamlari orasida sayyidlar, imomlar va olimlar, qozilar va hakimlar, tasavvuf vakillari, qishloq, kasaba, urug’-qabila boshliqlari, oqsoqollar, amaldorlar va sipohiyalar, islom dini uchun kurashuvchi g’oziylar bo’lganki, hukmdorlar ularni asosiy tayanch sifatida foydalanganlar. Mamlakat mehnatkashlarining qatlami va martabalar o’rtasidagi farqlar somoniylar davlatidagi singari edi. Markaziy Osiyoda IX-XII asrlarda tashkil topgan markazlashgan davlatlar davrida Samaeqand, Buxoro, Urganch, Marv, Termez va ko’plab shaxarlar ma’muriy va madaniy markazlarga aylandi. Bu shaxarlarda ko’rkam madrasalar, machitlar, maqbaralar va karvonsaroylar qurildi. Ularga X asrda barpo etilgan Ismoyil Samoniy maqbarasi, Samarqand yaqinidagi Arab ota maqbarasi, XI asrda Marvda barpo etilgan Sulton Sanjar va boshqa o’nlab memoriy unshoatlarni aytish mumkin. Bu davrda Markaziy Osiyoda kulolchilikda ijobiy siljishlar ro’y berdi. Ayniqsa badiiy kulolchilik tez taraqqiy etdi.

Adabiyotlar.

1. Karimov.I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo’q. T., Sharq, 1998.
2. Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. 1-jild, T., Fan, 1968.
3. Axmedov.B. Tarixdan saboqlar. T., O’qituvchi, 1994.
4. Sulaymonova.F. Sharq va G’arb. T., O’zbekiston, 1997.
5. Vamberi.X. Buxoro yoxud Movorounnaxr tarixi. T., Fan, 1990.
6. O’zbekiston tarixi. 1-qism. T., Universitet, 1996.
7. Azamat Ziyoy. O’zbek davlatchilik tarixi. T., Sharq, 2000.
8. Muqimov.Z. O’zbekiston davlati xuquq tarixi. (Tarixiy xuquqiy tadqiqot) 1-qism Samarqand 1998.
9. Azizxo’jayev.A. Davlatchilik va madaniyat. T., Sharq, 1997.
10. Nasimxon Raxmon. Turk xaqonligi. T., 1993.
11. Tolstov.S.T. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. T., Fan, 1964.
12. Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. T., Cho’lpon, 1992.
13. G’ulomov.S, Usmonov.Q. Mustaqillik O’zbekistonga nima berdi. T., 2000.

5-Mavzu: 1X-XII asrlarda O’rta Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg’onish davri.

Fan va madaniyatning yuksak ravnaqi.

Reja:

1."Uyg'onish davri" atamasi .Uning mazmun mohiyati .O'rta Osiyoda 1X-XII asrlarda moddiy va ma'naviy madaniyatning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan shart-sharoit

2.Tabiiy fanlar va ijtimoiy fanlar. O'rta Osiyolik olimlar va ularning ilm-fan ravnaqiga qo'shgan hissasi.

3 O'rta Osiyolik buyuk muhaddis va dinshunos olimlar.

Tayanch iboralar

1. Uyg'onish (rennesans) davri - ilm-fan, adabiyot, san'at, madaniyat va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida yuz bergan yuksalish.

2. Bayt ul hikmat - donishmandlar uyi yoki fanda "bog'dod akademiyasi" deb yuritiladigan sharq olimlari faoliyat ko'rsatgan ilmiy gurux .

3. Qomusiy allomalar - fanning turli sohalarida ijod qilgan O'rta Osiyolik olimlarga nisbatan ishlatiladigan atama.

4. Dunyoviy ilmlar - aniq ya'ni tabiiy fanlarga oid bilimlar.

5. Madaniy hayot - mamlakatda adabiyot, san'at, me'morchilik, musavvirlik sohasida yuz berayotgan jarayonlar.

YIII asr oxiri-IX asr boshida xalifalikni larzaga keltirgan og'ir siyosiy vaziyat abbosiylarning Movarounnaxr va Xurosonda olib borayotgan siyosatini o'zgartirishga majbur etdi. Birin-ketin O'rta Osiyoda Toxiriylar, Safforiylar, Somoniylar davlatlari tashkil topdi. Mamlakatda sodir bo'lgan bunday siyosiy o'zgarishlardan so'ng Movarounnahr Xurosondan ajralib o'z mustaqilligini to'la tiklab olish imkoniga ega bo'ldi. Movarounnaxrni birlashtirib mustahkam feodal davlat tuzgan davlat arbobi Ismoil Somoniy, 900yilda Xurosonni ham safforiylardan tortib olib ulkan davlat tuzdi. Xalifa Somoniylar davlatini tan olishga va unga hukmronlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ldi. IX asr oxirlariga kelib Movarounnaxr xalqlari Arab xalifaligidan abadiy xolos bo'ladi va arab xalifaligidan mustaqil bo'lgan yirik feodal davlat-Somoniylar davlati tashkil topadi. Somoniylar mamlakatni boshqarishda davlat ma'muriyatini tashkil etadilar. Mamlakat o'nta devonlar (devoni vazir, devoni mustavfi, devoni amir al-mulk, devoni soxib ash-shurat, devoni soxibi muayyid yoki borid, devoni mushrif, devoni mumallikayi xos, muxtasib, devoni avkof, devoni kazo az-ziya) boshqaruvida idora etilgan. Somoniylar hokimiyati yirik zamidorlarning manfaatini ximoya qiluvchi feodal davlat edi ("mulki sultoniy", "mulk erlari", "vakf erlari") X asr oxiriga kelib mamlakatda avj olib ketgan o'zaro urushlar uning iqtisodiy va siyosiy qudratiga katta putur etkazdi va bu Qoraxoniylar davlatidan mag'lubiyatga uchrashiga olib keldi. XI asr boshlarida Somoniylar davlati ikki davlatga: Qoraxoniylar va Gaznaviylar davlatlariga bo'linib ketdi. Qoraxoniylar davlatni el-yurt va viloyatlarga bo'lib idora qildilar. XI-XII asrlarda O'rta Osiyoda mulkchilikning yangi turi iqta` tartiboti o'rnatiladi ("mulki sultoniy", "iqta`", "vakf erlari", "mulk erlari"). XII asrning 30- yillari oxirida Movarounnaxr SHarqdan kelgan ko'chmanchi Qoraxitoylar xujumiga duchor bo'ldi. IX-XII asrlarda mamlakat ma'naviy hayotining asosi islom mafkurasi edi. Somoniylar islom mafkurasining rivojiga katta ahamiyat berdilar. Buxoro

SHarqda islom dinining eng nufuzli markaziga aylandi. Ma`lumki arablar orasida shu davrda davlat ishiga yaroqli bo`lgan bilimdonlar hali yo`q, borlari ham zaif edi. Eng mashxur madaniyat markazi shu davrda Bag`dod shahri edi. Bog`dodda "Bayt ul-hikma" (Donishmandlar uyi) tashkil etilgan edi. "Baytul-xikma"da Axmad Farg`oniy, Muxammad ibn Muso Xorazmiy, Axmad ibn Abdullox Marvaziylar ta`lim olganlar. IX-X asrlarda O`rta Osiyoda fan ilmiy asoslarga ega edi. Bu ildizlar O`rta Osiyo, ayniqsa, orazm, shuningdek Bobil, Eron, Hindistonning antik dunyosiga va qadimgi madaniyatiga borib taqalar edi. IX-XII asrlarda arab tilida asarlar yozgan eng mashxur olimlar Axmad Fargoniy, Muxammad ibn Muso Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Abusalx Masixiy, Abulxayr Xammar, Abunosir Arron va boshqalar edi. 1998 yil Axmad Farg`oniyning 1220 yilligi nishonlandi. Axmad Farg`oniy astronom, matematik, geograf edi. Bag`dod yaqinida Raqoq nomli mavzeda rasadxona qurilishiga boshchilik qilib, astronomiya maktabi tashkil etadi. Uning "Astronomiya asosi", "Samoviy xarakatlar", "Yulduzlar haqidagi fan" nomli asarlari mashxurdir. Muxammad ibn Muso Xorazmiy mashxur matematik, astronom, geograf, tarixchi edi. Vatandoshimiz algebra faniga asos soldi. Uning "Al-jabr", "Zij", "Quyosh soati haqida risola", "Surat ul-arz", "Usturlob holati haqida risola" kabi asarlari SHarq va G`arb mamlakatlarida ilmiy fikrlarning rivojiga samarali ta`sir ko`rsatdi. Abu Nasr Farobiy SHarq falsafasining ulug` mutafakkiri bo`lib, qadimgi dunyo falsafiy merosini saqlashda va rivojlantirishda katta xissa qo`shdi. U 160 dan ortiq asar yozgan, ulardan "Aristotelning "Metofizika" asari maqsadlari haqida", "Musiqi kitobi -saodatga", "Siyosat al-madoniya" shular jumlasidandir. Abu Ali ibn Sino ikki sohaga-medsina va falsafaga qiziqdi va bu sohalarda katta yutuqlarni qo`lga kiritdi. ("Al-qonun fittib", "Kitob ush-shifo", "Donishnoma", "Risolat at - tayr"). XYII asrga qadar Evropada tibbiyot tajribasi va fani Ibn Sino g`oyalari ta`siri ostida bo`lgan. Xorazm madaniyati xorazmlik ulug` olim Abu Rayxon Beruniyning nomi bilan bog`langan. Abu Rayxon Beruniy 150 dan ortiq ilmiy asar yozgan bo`lib, "O`tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Minerologiya" kabi yirik asarlari shular jumlasidan ilm-fanning hamma sohalarini yaxshi bilgan qomusiy olim edi. U astronomiya, geologiya, gidrostatika, geografiya, tarix fanlarga katta xissa qo`shdi. XI-XII asrlarda ijtimoiy fanlar ham anchagina taraqqiy etdi. Masalan, shoir Abu Abdullo Rudakiyning prozaik asarlari, Abulqosim Firdavsiyning "SHoxnoma"si, Nizomulmulkning "Siyosatnoma"si, Yusuf xos Xojibning "Qutadg`u bilik" asarlari shu davrga oid bo`lib, undan tashqari shu davrlarda Zamaxshariy, Maxmud Qoshg`ariy, Amak Buxoriy, So`zani Samarqandiy kabilar ham ijod etdilar. Bu davr O`rta Osiyoda me`morchilik san`ati ham gurrak rivojlandi. Buxoroda Dextaron, Masjidi kalon, Namozgox, Mag`oki Attoriy masjidlari, Surxondaryodagi Jarqo`rg`on minorasi, Ko`hna Urganchda Faxriddin Roziy maqbarasi, Marvdagi Sulton Sanjar maqbarasi, Xojanbobo masjidi va boshqa yodgorliklar me`morchilik san`atining yorqin namunalari xisoblanadi. IX-XII asr dunyoviy fanlar bilan birga diniy bilimlar ham keng rivojlandi. Ismoil Buxoriy, Iso Termiziy, Burxonuddin Marg`iloniy, Abu Xafs Kabir Buxoriy kabi ulamolar islom ta`limotining rivojiga ulkan xissa qo`shdilar.

Islom dini ta'limotining ravnaqi va targ'ibotining kengayishida Buxoro shaxri markaziy o'rin egalladi. Tasavvuf ta'limoti rivojlanib O'rta Osiyoda uning turli xil yo'nalishlari (XII asrda Turkistonda Yassaviya, XII asr oxirida Xorazmda Kubroviya, XIY asrda Buxoroda Naqshbandiya) paydo bo'ldi va tarqaldi.

XIII asrning boshlariga kelib (1206-1215) Mug'ulistonda CHingizxon hukmronligida ko'chmanchi mug'ullarning ulkan davlati paydo bo'ldi. Bu davrda O'rta Osiyo hududlarida Xorazmshoxlar davlati mavjud bo'lib, o'zaro urushlar va boshboshdoqlik oqibatida bu qudrati inqirozga yuz tuta boshlagan davr edi. CHingizxon bilan Muxammad Xorazmshox o'rtasida qisqa muddat (1215-1218) elchilik munosabatlari davom etgan bo'lishiga qaramay bu munosabatlar oxir-oqibat fojiali tugadi. Harbiy jixatdan puxta tayyorgarlik ko'rgan mug'ul qo'shinlari Xorazmshoxlar davlatidagi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy vaziyatdan foydalanib qisqa muddatda (1218-1221)

O'rta Osiyo erlarini bosib oldilar. Asrlar davomida moddiy va ma'naviy madaniyati rivojlanib kelgan O'rta Osiyodagi ko'pgina shaxarlar-Buxoro, Samarqand, Xo'jand, Termiz, O'tror, O'zgand, Urganch kabilar vayronaga aylantirildi. Dehqonchilik vohalari xarobazorga aylandi. Mug'ul bosqinchlari aholiga hamda ularning madaniyatiga hech bir shafqat qilmadilar. Arab tarixchisi Ibn al-Asir (1160-1244) O'rta Osiyodagi mug'ul bosqini haqida shunday yozadi:"...Xitoy chegaralaridan bir xalq chiqib Turkistondagi Qashg'ar va Balasog'un kabi viloyatlarni Movarounnaxrdagi Samarqand, Buxoro va boshqa shaxarlarni... vayron etib, qirg'in qilib, talon-taroj qilib egalladi. Tatarlar (mug'ullar) hech qaysi shaxarni omon qoldirmadilar, ketayotib vayron etdilar. Ular nimaniki yonidan o'tgan bo'lsalar, o'zlariga yoqmagan narsalarga o't qo'yidilar."O'rta Osiyo xalqlari mug'ul bosqinchlariga qarshi qaxromonona kurash olib bordi. Xususan, O'tror xokimi Inalxon, Buxoro mudofaachilari Ixtiyoriddin Qushlu, Xamid Pura Qoraxitoy, Suyunchxon, Xo'jand xokimi Temur Malik, Urganch shayxi Najmiddin Kubro, shaxzoda Jaloliddin kabilar Vatan mustaqilligi va ozodligi uchun qon to'kdilar. Ammo, ular ona-yurt ozodligini saqlab qolisha olmadi. Mug'ullar istilosi oqibatida Movarounnaxr va Xurosonning obod viloyatlari, shaxarlari xarobazorga aylantirildi. Zarafshon, Marv, Xorazm voxalarida sugorish tarmoqlari buzib tashlanishi natijasida yam-yashil dalalar, bog'-rog'lar xarobazorga aylandi. Bu davrda ilm-fan va ma'rifatga etkazilgan jaroxat ham oz bo'lmadi. Bosqinchilar to's-to'poloni vaqtida Buxoroda, Samarqandda, Urganchda bir nechta kutubxonalar yonib ketdi. Misol uchun Buxoroda "Mas'udiya madrasasi" va katta kutubxona yonib ketdi. Faqat XIII asrning 70-80-yillariga borganda O'rta Osiyoda asta-sekinlik bo'lsada, shaxar xayoti, xunarmandchilik jonlana boshlandi. Mug'ul bosqini davrida inqirozga yuz tutgan fan-adabiyot, ma'rifat va madaniyatning ayrim tarmoqlari ham tiklana boshlaydi. XIII asrda Buxoroda "Mas'udiya" va "Xoniya" madrasalari qurildi. Jaloliddin Rumiy, Sa'diy SHeroziy, Amir Xusrav Dexlaviy kabilar adabiyot soxasida ijod etdilar. Undan tashkari Abu Umar Mirxoijiddin Jusjoniyning "Tabakoti Nosiriy", Alouddin Otamalik Juvayniyning "Tarixiy jaxon gushay" ("Jaxon fotixiy tarixi"), Fazlullox Rashididdinni "Jome at-tavorix" ("Tarixlar to'plami") kabi tarixiy asarlari yaratiladi. XIY asrning 50-60-yillarida O'rta

Osiyoda feodal tarqoqlik g'oyatda kuchayib va ular qonli urushlarga aylandi. Amir Bayon Sulduz Samarqandda, Amir Xoji Barlos Keshda, Amir Boyazid Jaloir Xujandda, Uljoytu Sulduz Balxda, Muxammad Xo'ja Yazdiy Shiburg'onda o'zlarini mustaqil xisoblaganliklari sababli ular o'rtasida doimiy nizolar bo'lib turdi. Natijada davlatni boshqaruv ishlari va xo'jalik hayoti butunlay izdan chiqqan edi. Amir Temur hokimiyat tepasiga kelganidan keyin (1370 y.), u va uning avlodlari davri mamlakatimiz tarixida turli tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarga boy davr bo'ldi. Bu davrda O'rta Osiyoda uzoq muddat davom etgan mug'ullar istibdodiga barham berildi Xususan, bu davrda ilmiy-madaniy hayotning gurkirab rivojlanganligini kuzatishimiz mumkin. Amir Temur tibbiyot, matematika, astronomiya, tarix, adabiyot, tilshunoslik, diniy ilmlarga katta e'tibor berdi. Uning saroyida Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono SHamsuddin Munshiy, Mavlono Abdullo Lison, Mavlono Baxriddin Axmad, Alouddin Koshiy, Jalol Xokiy kabi allomalar faoliyat ko'rsatishgan. Amir Temur harbiy yurishlar, davlatni boshqarish ishlaridan tashqari juda ko'pgina me'moriy obidalar qurish ishlarini ham olib bordi. Ayniqsa, Samarqandda juda ko'plab me'moriy obidalar, bog'lar, saroylar bunyod etildi. Xususan, Bibixonim masjidi, SHoxizinda maqbarasi, Bog'i Dilkusho, Bog'i Nav, Bog'i Bixisht, Bog'i SHamol kabi bog'lar, Ko'ksaroy va Bustonsaroy kabi qarorgoxlar shular jumlasidandir. Temur SHaxrisabzda Oqsaroy va maqbaralar, Turkistonda Axmad Yassaviy maqbarasi, Toshkentda Zangiota maqbarasi, Tabrizda masjid, SHerozda saroy, Bag'dodda madrasalar barpo ettirdi. Butun O'rta Osiyo xududlarida qishloqlar, karvon-saroylar, hammom, maqbaralar qurilishi o'sha davr uchun misli ko'rilmagan darajada olib borildi. Amir Temurdan so'ng uning avlodlari jaxonning moddiy-ma'naviy madaniyati xazinasiga ulkan xissa qo'shdilar. Xususan, Ulug'bekdavrida fan va madaniyatga homiylik qilish, bu soxalarning gullab yashnashi va qurilish ishlari yanada avj oldi. Ulug'bek zamonida Samarqand, Buxoro, Gijduvon, SHaxrisabzda masjid va madrasalar, saroylar bunyod etildi. 1428-1429 yillarda Samarqandda rasadxona bunyod etildi. Bu rasadxonada Ulug'bek bilan o'z davrining mashxur olimlari Qozizoda Rumi, Giyosiddin Jamshid, Ali Qushchilar xam faoliyat ko'rsatib astronomiya soxasida ulkan ishlarni amalga oshirdilar. Rasadxona yordamida Ulug'bek mashxur astronomik jadvallar-"Ziji Ko'ragoniy"ni tuzdi. Bu davrda tarixiy fanlar soxasida ham ko'pgina ishlar qilindi. 1424-1425 yillarda SHarofiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"ni tugatdi. Xofiziy Abru "Tarixiy yilnomalar", "Butun jaxon tarixi" asarlarini yozdi. Abdurazzoq Samarqandiy o'zining "Mabla'i sada` mai baxrayn " asrida SHoxrux davri tarixining yoritib berdi. SHuningdek, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilarning ham ijodi gullab yashnadi. Bu davrda adabiyot soxasida ham samarali ishlar qilindi. Bu jarayonda shoir va davlat arbobi bo'lgan Alisher Navoiyning xizmatlari katta bo'ldi. Undan tashqari Jomiy, Lutfiy, Sakkokiy kabilar o'lmas asarlar yaratdi. Kamoliddin Bexzodning rassomlik faoliyati rivojlandi. XIY-XY asrlar O'rta Osiyoda musiqa san'ati taraqqiyotida ham yangi maxsuldor bosqich bo'ldi. Maxoratli sozandalar, bastakorlar, xofizlar orasidan Abdukodir Nayiy, Kulmuxammad SHayxiiy, Xusayn Udiy, SHoxkuli Gijjakiy, Qosim Rabboniy va

boshqalar etishib chiqdilar. Umuman olganda temuriylar davridagi madaniy taraqqiyot "Temuriylar uyg'onishi (renessansi)" atamasiga muvofiq keladi. Bu haqiqatan ham turli madaniy doiralar-fan, adabiyot, badiiy ijodning yagona O'rta SHarq zaminida o'ziga xos uyg'onishi edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.

1. IX-XII asrlarda yuz bergan uyg'onishning iqtisodiy-ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlarini so'zlab bering?
2. IX-XII asrlarda O'rta Osiyo hududida qanday mustaqil davlatlar mavjud edi?
3. Ibn Sinoning tibbiyotga oid asarlarini sanab bering?
4. Ulug'bek rasadxonasi qachon va qaerda qurilgan?
5. Ulug'bekni astronom sifatida dunyoga tanitgan asar nomini aniqlang?

Adabiyotlar:

- 1.I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. "O'zbekiston", 1996.
- 2.I.A.Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. "O'zbekiston", 1998.
- 3.Abdunabiev A. Vklad v mirovuyu sivilizatsiyu.T. "Uzbekiston", 1998.
- 4.Buyuk siymolar, allomalar (1,2 kitob).T. "Meros" 1995, 1996.
- 5.Nizomulmulk Siyosatnoma. T. "Adolat". 1997.
- 6.O'zbekiston tarixi. A.Sagdullaev, B.Eshov taxriri ostida Toshkent. "Universitet". 1997.

6-Mavzu: Mug'ullar istelosi va zulmiga qarshi kurash . Jaloliddin Manguberdi-Vatan himoyachisi.

REJA:

1. Mug'ullar davlatining tashkil topishi.Chingizxon va Xorazimshox munosabatlari.
2. Jaloliddin Manguberdi – yur himoyachisi.
3. Mug'ullar istelosidan keyingi siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusi davrida ijtimoiy - iqtisodiy, madaniy hayot.

1. Markaziy Osiyo va O'rta sharq mamlakatlarining XII-XIII asrlardagi tarixiy davrni yoritishda ilmiy manba xizmatini o'taydigan talaygina tarixiy asarlarning mavjudligi tadqiqotchilarga allaqachon ma'lum. Ulardan biri Mirzo Ulug'bek qalamiga mansub, 1425 yilda yozilgan «Tarix-i Arba' Ulus» (To'rt ulus tarixi) asaridir.

Asarda Markaziy Osiyo xalqlarining XII-XIII asrlardagi tarixi hamda Mug'ullar imperiyasining to'liq tarixi yoritilgan. Ushbu mavzuga oid yana bir muhim manba oliy nasab va toju taxt sohibi, yirik olim Abulqozixonning «Shajarayi turk» asaridir. Bu asar 1663-1664 yillarda yozilgan bo'lib, kirish va 9

bobdan iborat. Asarda Odam Atodan to turklarni qadimgi xonlaridan Mo'g'ul xongacha kechgan xodisalar zikri, Mo'g'ul xondan-Chingizxongacha bo'lgan tarix, Chingizxonning tug'ilganidan to vafotigacha tarixi va uning o'g'illri podsholik qilgan davr hamda Shayboniylar tarixi keng yoritilgan. Ulardan tashqari bu mavzuga oid yana bir muhim manba Herman Vamberining «Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi» asaridir. Asarning «Mug'ullar istilosi. Xijriyning 615-624 yillari (1218-1226) bo'limida Chingizxonning Movarounnahrqa qilgan istilochilik harakatlari bayon etilgan. Akademik B.V. Bartoldning «Turkistan v epoxu mongalskogo nashestviya» (Soch, tom I, Moskva; Nauka, 1963), V.G.Yanning «Chingizxon» (Nukus, 1981), «Баты» (Nukus, 1982) va M.Ivaninning «Ikki buyuk sarkarda. Chingizxon va Amir Temur» (Toshkent; fan, 1994 yil) asarlari bu mavzuni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Markaziy Osiyoda tashkil topgan Xorazmshoxlar davlati 1017 yilda Maxmud G'aznaviy boshchilik G'azniviylar davlatiga 1044 yildan Saljuqiylar davlatiga qaram bo'ldi. Xorazmning mustaqilligi uchun kurash XII asrning ikkinchi choragidan boshlandi. Bu harakat xorazmshox Otsiz(1127-1156) davrida boshlanib, Alouddin Takash (1172-1200) davrida nihoyasiga yetdi. Takash davrida Xorazm davlati mustaqillikka erishdi, mamlakat xududlari ikki baravar kengaydi. Natijada Old va O'rta Osiyoda yirik va qudratli feodal davlati tashkil topdi. Alouddin Takash vafotidan so'ng taxtga uning ug'li Sulton Muhammad (1200-1220) utirdi. Uning davrida mehnatkash aholining ahvoli og'irlashdi, maxalliy hukumdorlarning talon-tarojlar avjiga chiqdi, tuxtovsiz urushlar halq xo'jaligini xonavayron qildi, mamlakatda ichki ziddiyatlar keskinlashdi. Bu shubxasiz shahar va qishloq mehnatkashlarining xorazmshoxlarga qarshi noroziligini oshirdi. Natijada 1210 yilda Utrorda, 1212 yil Samarqandda yirik halq harakatlari bo'lib o'tdi.

Xorazmshoxlar davlatidagi bunday ichki ziddiyatlar, uning sharqdagi dushmani mo'ng'ullarga ayni muddat edi. Mo'ng'ullar XII asrda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda Markaziy Osiyoda eng qoloq aholi edi. Ular asosan chorvachilik bilan shug'ullanuvchi ko'chmanchi aholi edi. XII asrdan boshlab ularning hayotida urug'chilik munosabatlari yemirilib, sinfiy tabaqalanish boshlanadi. XII asrning oxiridan boshlab hozirgi Mug'iliston xududida bir-biri bilan kelisha olmaydigan tatar, nayman, merket kabi o'nlab qabilalar yashab kelishgan, ammo ular bilan hamjins bo'lgan turklar bir-necha asrlar mobaynida G'arbiy Osiyoning hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatib kelgan. «Mug'ul» atamasi etnik mazmundan ko'ra, siyosiy mazmunga ega. Halq o'zining ko'p sonli qabilalari nomi bilan «tatar» deb atar edi. Shu sababli bu halqlar tarixda «mongolo-tatarlar» deb yuritilgan. XII asrning oxiri va XIII asr boshlarida mung'ul urug' boshliqlari orasidan ichki kurashlarda Timuchin degan kishi g'olib chiqadi. 1204-1205 Mug'ilistondagi ko'chmanchi qabilalarni birlashtirib, markazlashgan davlat tuzadi. 1206 yilda Timuchin Onon daryosi bo'yida o'ziga buysundirilgan mo'ng'ul urug' va qabila boshliqlarini quriltoyini chaqiradi. Unda Timuchinga «Chingiz»- beg'ubor, toza, musaffo, baquvvat laqabi beriladi. U o'z davlatini kuchaytirib, uning barqarorligini mustaxkamlash maqsadida kuchli armiya tuzishga kirishadi. Jangchilar zarur qurollar bilan (o'q-yoy, sadoq, nayza, qilich, qalqon) qurollantirildi. Ushbu quriltoyda qo'llanma sifatida Chingizxon

mamlakatni boshqarishda “Yoso” nomi bilan mashhur bo’lgan o’z qonunlaridan foydalanishni taklif etadi. Bu qonunlar M.Ivanovning “Ikki buyuk sarkarda. Chingizxon va Amir Temur”, nomli kitobida bayon qilingan. Unda aytilishicha jinoyatchilar, o’g’rilar qattiq jazolangan. Agarda kimda kim ot, tuya o’g’irlasa o’lim jazosiga, o’g’rilik miqdori kichikroq bo’lsa 7-700 tagacha qamchi urish bilan jazolangan. Mug’ullarda o’tkir spirtli ichimliklar ichish 1 oyda 3 marta ruxsat berilgan. Qonunlarda tabiat, uning muhofazasi, hayvonat dunyosiga ham e’tibor berilgan. Mart va oktyabr oylarida cho’lda yashovchi kiyik, yovvoyi echki, ko’lon, qo’yon va parrandalarni ovlash man etilgan. Qonunda suv nihoyatda e’zozlangan. Uni isrof qilgan kishi jazolangan. Qonunda ayollarni muhofaza etuvchi maxsus bo’limlar bo’lgan. Akademik B.V.Bartoldning yozishicha Chingizxon armiyasi 2 qismdan iborat bo’lgan.

1. 1. 10000 kishidan iborat jangchilar birlashmasi “tuman” deb yuritilib, unga mo’ng’ul shaxzodalari boshchilik qilgan asosiy qo’shindan;

2. 2. “Keshik” deb yuritilgan maxsus gvardiya tashkil etilgan bo’lib, u harbiy boshliqlardan tuzilib, u jangga qarab favqulotda hollarda safarbar etilgan.

Chingizxon soldatining markazi qoraqurum bo’lib, markazlashgan davlatni boshqarish uchun savodli kishilar kerak edi. Ular savodli uyg’urlardan hamda Mug’iliston bilan qadimdan savdo aloqasi bo’lgan musulmon savdogarlardan o’rganishgan.

Chingizxon markazlashgan davlat tuzgach o’z hududini kengaytirishga e’tibor berib 1206 yilda naymanlarni, 1207-1208 yillarda enasoy havzasi, so’ng Yettisuv viloyatining shimoliy qismini, uyg’urlarni buysuntirdi. 1211-1214 yillarda u Xitoyga yurish qildi. 1215 yilda Shimoliy Xitoyning markazi Chjundu (Pekin) shahrini egalladi. U yerdan katta boylik, cho’rilar, harbiy qurol yasaydigan, ularni ishlata biladigan moxir hunarmandlarni olib ketdi. Chingizxon Xitoyni bosib olgach, o’z madaniyati, boyligi, buyukligi bilan shuxrat qozongan Xorazmshoxlar davlatiga yo’l ochildi. Chingizxon 1218-1219 yillarda sharqiy Turkiston va Yettisuv viloyatlarini deyarli talofatsiz egalladi. Endi uning chegaralari Sulton Muxammad Xorazmshox saltanatini chegarasiga tutashib ketgan edi.

Shraqning bu ikki buyuk davlati bir-birini kuch qudratini, harbiy ma’lumotlar to’plash uchun elchilik munosabatlarini yo’lga qo’ygan. Bunday ishni amalga oshirishda Chingizxon o’z huzuridagi musulmon savdogarlardan xususan Mahmud Yalovachdan, Sulton Muhammad esa Bohovuddin G’oziy boshchilik elchilardan foydalangan. Ikki o’rtada elchilik munosabatlari qariyb ikki yil davom etgan. Elchilar har ikki tomondan ham yaxshi kutib olingan. Ularga va mamlakat hukumdorlariga qimmatbaho savdo salomlar berilgan. Bu orada ikki mamlakat bir-biri haqida qimmatli ma’lumotlarni to’plashga erishgan. Bu haqda XIII asr muallifi Nasaviy yozib qoldirgan. Ma’ruzachi shu yerda ikki mamlakat o’rtasida shunday elchilik munosabatlari davom etganda qirg’inboron urush kelib chiqmas edi, degan xulosani talabalarga to’g’ri tushuntirib berish lozim. Urush muqarrar edi. 1218 yilda Chingizxon tomonidan Xorazmga yuborilgan savdo va elchilar karvonining Utror shahrida Sulton Muhammadning buyrug’iga binoan uning tog’asi Utror hokimi Inalxon tomonidan talanishi, savdogarlarning qirib tashlanishi urushni

tezlashtirdi. Bunday voqyeadan g'azablashgan Chingizxon Ibn Kafroj Bug'roni ikki ishonchli mulozim kuzatuvchilar bilan Xorazmshox xuzuriga yuborib, undan utror noibini tutib berishni talab qiladi. Xorazmshox Chingizxonning talabiga javoban elchini o'ldirishni va u bilan birga kelgan ikkita mulozimning saqolmo'ylovlarini qirqib sharmanda qilib qaytarib yuborishni buyuradi. Bu voqyea ikki mamlakat o'rtasida savdo aloqalari va elchilik munosabatlarini uzilishiga olib keladi, urush holati kelib chiqadi.

Bu davrda Xorazmshox davlatida siyosiy ahvol nihoyatda og'ir edi. Uning muntazam qo'shni Qang'li-qipchoq va turkmanlardan tuzilgan bo'lib armiyada Sulton Muhammadning obro'yi yo'q, «turklar onasi» nomi bilan mashhur bo'lgan Muhammadning onasi Turkmanxotunning obro'yi yuqori edi. Ba'zi masalalarda ona-bola kelisha olmagan. Xorazmshoxlar davlatidagi bunday og'ir siyosiy vaziyatdan Chingizxon xabardor edi. Ichki nizo boshboshdoqlik va aholining noroziligi kuchayib, mamlakat siyosiy hayoti inqirozga yuz tutgan bir paytda Xorazmshoxlar davlati ko'chmanchi Mung'ul qabilalarining bosqiniga duchor bo'ldi.

2. «O'tror voqyeasi» va Chingizxon elchisi Ibn Kafroj Bug'roning o'ldirilishi Chingizxonning Movarounnahrda bostirib kirishi uchun bohona bo'ldi. Chingizxonning Xorazm ustiga yurish qilishining yana bir sababi Shayx Najmiddin Kubroning muruti shayx Majiddin Bog'dodiyning Xorazmshoxning onasi tomonidan qatdan o'ldirilishi bo'ldi^{1[1]}. Bu hujum shunchaki tartibsiz bosqin bo'lmay, avvaldan rejalashtirilgan vaxshiyona hujum edi. Unga Chingizxon katta ahamiyat berib puxta tayyorgarlik ko'rgan edi. Urush boshlanishida Xorazmshox qo'shinlari Mo'ng'ullardikiga nisbatan ko'p sonli edi. Ammo armiyani bir joyda to'plashdan qo'rqqan Sulton Muhammad uni tarqoq holda jangga tayyorladi, jang boshlanganda esa mudofaa taktikasini qo'llaydi. Bu Muhammadning jangdagi eng katta xatosi edi. U xatto sarkarda Shohobudin Xivakiyning «dushmani o'zini o'nglab olmasdan to'satdan zarba berish kerak» - degan fikrini ham inobatga olmadi. Oqibatda 615(1218 y) mung'ul jahongiri o'z o'g'illari Chig'atoy, O'qtoy va Jo'ji bilan birga 200 000 qo'shin bilan Xorazmshox ustiga yurish boshladi^{2[2]}. Bu yurishda unga Uyg'ur xoni Edikut va Olmaliq hukumdori Sig'noq ham xamroh bo'ldi. Ular Farg'onadan o'tib O'tror ustiga yurish boshlaydi. Shu yerda Chingizxon armiyani to'rt qismga bo'ladi: 1. Chig'atoy va O'qtoy rahbarligidagi armiya O'trojni qamal qilib turish uchun qoldiriladi. 2. Jo'ji boshchilik armiya Sirdaryo etagiga yuborilib Sig'noq, O'zgan, Jand, Yangikent shaharlarini bosib olish buyuriladi. 3. Besh ming kishilik armiyaga Oloqno'yon va Sintubuqa nomlarida sarkardalar Sirdaryoning o'ng sohili va Binkentni bosib olish uchun yuborildi. 4. Chingizxonning o'zi muntazam askarlari bilan O'rta Osiyoning markazi – Buxoroga qarshi harakat boshlaydi. O'tror chegara qal'a bo'lib, uning noibi Inalxon qo'lida 50000 otliq qo'shin bor edi. Qal'ani mudofa qilish uchun Qoracha Hojib qo'mondonligida yana 10000 kishilik qo'shin keladi. Juvoyning ma'lumotlariga qaraganda shahardagi musulmonlar Mo'ng'ullar xujumidan

^{1[1]} Mirzo Ulug'bek «To'rt ulus tarixi». T; Cho'lpon, 1994 . 128-130 b.

^{2[2]} Vamberi H. «Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi». T; 1990. 19-b.

sarosimaga tushadi. Shahar 5 oy davomida mudofaada bo'ladi. Ammo kuchlar nisbatan teng bo'lmaganligi sababli shahar taslim bo'ladi, Inalxon asir tushadi, O'qtoy uning quloqlariga kumush eritilib qo'yib Samarqanddagi Ko'ksaroy maydonida o'ldiriladi. Chingizxon o'zining asosiy kuchlarini Buxoroga tashlaydi. Ular Sirdaryoning janubida joylashgan Zarinuq va Nur qal'asini jangsiz ishg'ol qiladi. Shu sababli mo'ng'ullar bu shaharga «Qutlug' baliq» deb nom beradi. 1220 yil fevralda Chingizxon Buxoroga yetib keladi. Shaharda 20000 kishilik qo'shin bo'lib, unga Sevinchxon, Qo'shlixon va Ko'kxon boshchilik qilardi. Ikki o'rtada qonli jang bo'lib o'tdi. Buxoro ahli taslim bo'lishga majbur bo'ldi, Shahar yondirildi, 16 fevralda egallandi. Shahardan 30000 kishi mo'ng'ullar tomonidan o'ldirildi. Ilm va ma'rifat egalari, shayxlar qul qilib sotildi. Qozilar eshak va xachir boqishga majbur qilindi. Buxorodan keyin navbat Samarqandga keldi. Bu ulug' shaharni mudofaa qilish uchun 110000 qo'shin bor edi. Ularning 60000 turk va 50000 tojik edi. Ular qo'l ostida 20ta fil ham bor edi³. Bu vaqtda shahar noibi To'g'ayxon edi. Ammo jangchilar o'rtasida birdamlik yo'q edi. Samarqandni bosib olish uchun Chingizxon O'trordan olib kelingan asirlardan foydalandi. Jang 3 kun davom etdi. Natijada To'g'ayxonning barcha qo'shinlari qirib tashlandi. Mo'ng'ullar Samarqandni suv bilan ta'minlovchi «Qo'rg'oshinnova»ni buzib tashladi, shahar suvsiz qoldi. 50000 ga yaqin sog' qolgan shaharliklar tashqariga olib chiqildi. Lekin ular kun botishi bilan qatil etildi. Shaharda qolgan 5000 aholi 20000 oltin tanga to'lash sharti bilan ularni aybi kechirildi. Shunday qilib butun Movarouannaxr mo'ng'ullar tomonidan bosib olindi.

Chingizxonning yaqinlashib kelayotganligini eshitgan Sulton Muhammad Jayxun orqali Xurosonga qochadi. Keyin u Rayga so'ngra Mozondoronning o'tib bo'lmas tog'lari orqali hozirgi Astrobod shahriga keladi. Keyinchalik Kaspiy dengizining janubidagi bir orolchaga borib joylashadi va u yerda hor-zorlikda, g'ariblikda zotiljam kasali bilan o'ladi.

1220 yil aprelda Samarqand taslim bo'lgach mo'ng'ullar Sig'noq, O'zgan, Jandga qarshi hujum boshlaydi. Lekin bu shaharlar tezda taslim bo'ladi. Endi navbat Sirdaryo bo'yidagi Binokat va Xo'jand shahriga yetib keladi. 4 kunlik mudofadan so'ng Elatxu Malik rahbarligidagi Binokot shahri taslim bo'ladi. Navbat Temur Malik rahbarligidagi Xo'jandga keladi. Xo'jand mudofasida Temur Malik qahramonlik namunalarini ko'rsatadi. Ammo kuchlar nisbatining teng emasligi jang qilish befoyda ekanligini tushungan Temur Malik 12 ta qayiq yasattirib o'zining barcha oziq-ovqat va qurol yarog'larini 70 ta kemaga yuklatib Urganchga shoshiladi. Bu davrda mo'ng'ullar Nasaf va Termiz shaharlarini egallaydi. Chingizxon endi asosiy kuchlarni Xorazmning markaziga tashlaydi. Bu yerning himoyasi bilan Jaloliddin Manguberdi shug'ullanadi. Lekin Urganch mudofasida Jand noibi Qochqin Qutlug'xon xalaqit beradi. U Jaloliddinga qarshi fitna uyushtiradi. Natijada Jaloliddin Xurosonga ketishga majbur bo'ladi. Urganch mudofasi bilan shug'ullanib qolgan shaxzodalar Uzloqshox va Oq shoxlar ham Urganchni tark etib poytaxtdan qochadi. Amalparast amir Xumor Takin esa shahar

¹ Vamberi H. «Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi». T; 1990. 24-b.

darvozalarini dushmanga ochib beradi. Poytaxt ichidagi janglarda o'z zamonasining buyuk allomasi shayx Najmiddin Kubro «Yo atan, sharofatli o'lim» shiori bilan mo'nullarga qarshi kurashadi va qahramonlarcha o'ladi. Shahar bosib olinadi. U suvga bostiriladi. Mo'ng'ullarga qarshi kurash olib borgan oxirgi Xorazmshoxlar vakili Jaloliddin Manguberdi edi. U Mo'ng'ullarga qarshi 11 marta jang olib borib mag'lubiyat nimaligini bilmagan buyuk vatanparvar edi. Mo'g'ul qo'shinining eng atoqli lashkarboshilari Jaloliddinga qarshi tura olmaydilar. U Parvona dashtidagi jangda mug'ul lashkarboshisi Shiki-Xutuhu No'yon boshliq 45000 qo'shinni mag'lub etadi. Jaloliddin jangda yangi harbiy taktikani qo'llaydi ya'ni dushman suvoriylariga qarshi ot yonida turib piyoda jang qilish uslubini. Mo'ng'ullarning bu mag'lubiyati ularni esankiratib qo'yadi. Chunki ular shu vaqtgacha mag'lubiyat nimaligini bilmagan. Bu mag'lubiyatdan keyin barcha harbiy harakatlarni endi Chingizxon o'z qo'liga olishga majbur bo'ladi. Afsuski bu vatanparvarning halq oldidagi xizmati Sovet tarixshunosligida noto'g'ri talqin etilgan. Xatto M.Shayxzodaning «Jaloliddin Manguberdi» dramasidagi bosh qahramon obrazi nihoyatda ideallashtirilgan – deb ayb qo'yilib sahna yuzini ko'rmagan. O'zbekiston Mustaqilligi tufayli Jaloliddin Manguberdi siymosi qaytadan tiklanmoqda. Jaloliddin Manguberdi xotirasini abadiylashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1998 yil 24 sentyabrda 408-sonli maxsus qaror qabul qilindi. Ushbu qarorga muvofiq buyuk sarkardaning tavallud to'yi keng miqyosda nishonlanishi qayd qilib utildi. 1999 yil noyabrda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi Xorazmda keng nishonlandi. Unda ishtirok etgan yurtboshimiz Jaloliddin Manguberdi faoliyatiga yuqori baho berdi: «G'anim oldida bosh egmagan, tiz cho'kmagan, Vatan deb halok bo'lgan» milliy qaxramonimizga halqimizning ehtiromi, muhabbati, ajdodlar xotirasini muqaddas saqlashi ramzi bo'lib qoldi. Jaloliddinning Parvona dashtidagi g'alabasi unga qimmatga tushdi. G'alabadan so'ng olingan o'ljani taqsimlashda uning lashkarboshilari Sayfutdin Ug'roq, A'zam Malik va Muzaffar Maliklar o'rtasida nizo kelib chiqadi. Sulton Jaloliddinning kuchi ancha zaiflashadi. Chunki Sayfutdin Ug'roq o'zining 30000 kishilik askari bilan ketib qoladi. Fursatdan foydalangan Chingizxon G'aznaga lashkar tortadi. Jaloliddin esa urushsiz Hind daryosi sohillariga chekinadi. Daryo bo'yida 1221 yilning noyabrida qattiq jang bo'lib o'tadi. Chingizxon Hind daryosiga yaqinlashganda Jaloliddin keyingi kuni daryoni kechib o'tmoqchi ekanligini eshitib shu kechanning o'zidayoq daryoning kechuv yo'lini to'sdi. U Sulton qo'shinining orqadigi qismiga yetib olib uni tormor qildi. «Sulton Jaloliddin bin Sulton Muxammad Xorazmshox - deb yozadi Mirzo Ulug'bek, - o'zini Suv va olov o'rtasida ko'rди, chunonchi bir tarafida keskir qamchilar olov sochardi, boshqa tarafida esa qohur daryo turardi. Hyech bir tomondan chiqib ketishning iloji yo'q edi. Noiloj jangga kirishdi»^{4[4]}. Kuchlar nisbati va jang qilish befoyda ekanligini tushungan Jaloliddin, oilasini mo'ng'ullar qo'liga asr tushishini istamaganligi uchun rafiqasi, onasi va bolalarini daryoga

1. Mirzo Ulug'bek «To'rt ulus tarixi». T; Cho'lpon, 1994. 182 b.

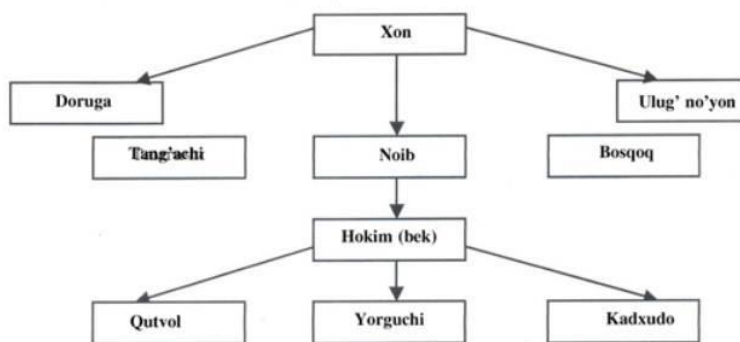
2. Vamberi H. «Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi». T; 1990. 27-b.

uloqtirib suvga g'arq qiladi, o'zi esa Hind daryosining narigi qirg'og'oga suzib o'tib ko'zdan g'oyib bo'ladi.

Uning qahramonligiga tan bergan Chingizxon Jaloliddinni taqib etishni man qiladi va o'g'illariga qarab «Ko'rdingiz! Bunday otaning o'g'li shunday bo'lishi kerak»^{5[5]} -deb ta'kidlaydi. Jaloliddin mo'ng'ullarga qarshi kurashda kavkazda kuchli davlat barpo etmoqchi bo'ladi, ammo mahalliy hokimlar o'rtasidagi nizolar uning rejasini ro'yobga chiqishga to'sqinlik qiladi. Shunday qilib eng so'nggi Xorazmshoxning hukumdorligi shu tariqa 1231 yilning kech kuzida tugaydi. 140 yil xukumronlik qilgan buyuk Xorazmshoxlar davlati va uni boshqargan xonadon barham topadi. Ma'ruzaning shu joyida ma'ruzachi mo'ng'ul istilochilarining muvaffaqiyatlarining sabablarini talabalarga tushuntirishi lozim. Unda Chingizxonning shaxsiy fazilatlarini, mo'ng'ul halqining ijtimoiy ahvoli, urush arafasida Movarounnahr millatlarining xususiyatlari, ularning ijtimoiy siyosiy ahvoli yoritilsa maqsadga muvofiq bo'lardi. Unda H. Vamberining yuqorida nomi zikr etilgan asaridan (29-30 betlar) foydalansa yaxshi bo'lardi.

3. Mo'ng'ullar istilosidan so'ng Movarounnahr va Xorazmning yashnab turgan obod dehqonchilik viloyatlari halokatga uchradi, Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv kabi shaharlar xarobazorga aylandi. Samarqand va Marv vohasining sug'orish tarmoqlari vayron etildi, Urganch suvga bostirildi, natijada o'lkaning tub aholisi boshqa joylarga ko'chib ketishga majbur bo'ldi. Sharq va G'arbni bog'lab turgan Ipak Yo'li butunlay barham topdi. Ilm, ma'rifatga ulkan ziyon

Chig'atoy davlatining boshqaruv tizimi



yetkazildi. Chingizxon biroz vaqt Movarounnahrda turgach 1224 yil o'z vataniga qaytadi va u yerda quriltoy chaqrib o'z imperiyasini o'g'illari, nabiralariga taqsimlab beradi. Xitoy va Mug'iliston O'qdoyg'a, uyg'urlardan to

Xorazmgacha bo'lgan, Movarounnahr va Turkistonning bir qismi Chig'atoyga, Xorazm va Dashti Qipchoq to'ng'ich o'g'li Jo'jiga va keyin nabirasi Botuga; Xuroson, Eron va Hindiston To'liga meros qilib berildi. Mo'ng'ullar bosib olgan viloyatlarni uluslarga taqsimlanib uzal asosida boshqariladi. 1227 yil Chingizxon 70 yoshida vafot etadi. Mo'ng'ullar hukmronligi davrida halqning ahvoli nihoyatda og'irlashadi, ular ikki tomonlama eziladi, ba'zi oqsuyaklar o'zlarining molidavlatlaridan ayrilishidan qo'rqib mo'ng'ullar xizmatiga o'tadi. Mo'ng'ullar mamlakatni boshqarishda Mahmud Yalavochga o'xshash mahalliy savdogarlardan yaxshi foydalangan. Uning qarorgohi Xo'jand shahri bo'lib, Movarounnahr noibi va soliqlarni o'z vaqtida yig'ishtirib olish bilan shug'ullangan. Mahalliy aholi mo'ng'ullarga «kalon» - yer solig'i hosilning 1/10 qismi hajmida, «qopchun» - chorva solig'i - har 100 chorvadan bar boshdan, «zakot» solig'i, «shulen» deb

ataladigan oziq-ovqat soliqlari to'langan. Bunday soliq turlarining ko'pligi mahalliy aholi boshiga ko'p kulfatlar keltirgan. Aholining bunday azoblari natijasida Buxoroda 1238 yil yirik qo'zg'olon ko'tariladi. Unga asli kasbi elakchi bo'lgan Mahmud Tarobiy boshchilik qiladi. Unga yaqindan yordam bergan kishi Shamsiddin Maxbubiy edi. Mahmud shahardagi mo'ng'ullarning tarafdorlari bo'lgan sadrlar, feodallar, badavlat kishilarni saroyga to'plab uzini hukumdor deb e'lon qiladi^[6].

Shundan keyin Mahmud Buxoro atrofida katta kuch to'plab, ularga qurol berib, mo'ng'ullarni mamlakatdan haydab yuborishga chaqiradi. Bu davr haqida o'sha davr tarixchisi Juvayniy ma'lumot bergan. Unda aytilishicha Mahmud amaldorlar va badavlat kishilarni haqoratlagan, oddiy halq va fuqorolarga iltifot ko'rsatgan. Ammo mo'ng'ullar bilan jangda Tarobiyning kuchi hali yetarli emas edi. Qo'zg'olonning aniq rejasi, taktikasi bo'lmagan. Natijada Karmana yaqinida qirg'inborot jang bo'lib o'tadi. Unda qo'zg'olon rahbarlari o'ldiriladi. Rahbarsiz qolgan olamon sarosimaga tushadi. Bir oz vaqt qo'zg'olonga rahbarlik qilgan Torobiyning ukalari Muhammad va Alida harbiy tajribaning yo'qligi, omma o'rtasida yetarli obro'ga ega emasligi natijasida halq harakati bostiriladi. Uni bostirishda Mahmud Yalavochning katta hissasi bor. Qo'zg'olon natijasida soliqlar miqdori kamaytirildi. Jon solig'idan boshqa turli xil soliqlar bekor qilindi. Bizga ma'lumki Chingizxon Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkistonni Chig'atoyga bergan edi. Bu Chig'atoy ulusi deb atalib bu davlat XIV asrning 40-yillarigacha yashardi. Unga Chig'atoy 1227-1241 yillar hukumronlik qildi. Asosiy soliq yig'ish ishlarini Mahmud Yalavoch bajargan. 1238 yil Chig'atoyning Mahmud Yalavoch bilan aloqasi yomonlashadi va u Qoraqurumga ketadi, so'ngra O'qdoyning taklifi bilan Dasin (Pekin) shahriga hukumdor qilib tayinlanadi. Uning o'rniga noib qilib o'g'li Ma'sudbek tayinlanadi. Uning davrida shaharlarning ichki ahvoli yaxshilanadi, tovar pul munosabatlarini tiklash natijasida pul islohati o'tkazdi. U o'lkaning 16 ta shahar va viloyatlarida bir xil vazn va o'lchovlarda yuqori qiymatli sof kumush tangalar zarb ettiradi. Natijada mamlakatda ichki va tashqi savdo jonlanadi, dehqonchilik vohalari iziga tusha boshlaydi. Ko'plab mo'ng'ul oq suyaklari o'zlarining oldingi ko'chmanchi hayotidan voz kechib o'troq hayotga ko'nika boshlaydi. 1251 yilda Qoraqurumda bo'lgan quriltoyda taxtga Munqa (1251-1259) o'tiradi. Uning davrida Chig'atoy ulusi mulk sifatida tugatiladi. Ulus Botu bilan Munqa o'rtasida taqsimlanadi. XIII asrning 60 yillarida Chig'atoyning nabirasi Olg'uxon Oltin O'rda ma'murlariga qarshi kurashib, Chig'atoy ulusini qaytadan tiklaydi. Munqa Chingizxon vafotidan so'ng berilgan payz^[7] va yorliqlarni bekor qiladi.

Chig'atoy ulusi hukumdorlari davrida yer egaligining 4 xil formasi mavjud bo'lgan:

1. Mulki-devon - davlat yerlari.

2. Mulki inju – xon noiblari va ularning avlodlariga qarashli yerlar.

3. Mulki vaqf – masjid, madrasa, xonaqoh yerlari.

4. Xususiy mulk yerlari.

¹ Bartold V.V. «Turkiston v epoxu Mongals'kogo nashesnviye» Tom 1, Moskva, Nauka, 1963, 546 b.

Movarounnahrda bu o'zgarishlarni XIV asrning 30-yillarida bu yerga kelgan arab sayyohi Ibn Batuta ham yozib qoldirgan. U Samarqand, Termiz, Xuroson, Balx kabi shaharlar to'g'risida ko'p ma'lumot bergan.

Chig'atoy ulusi Kebekxon (1318-1326) davrida nihoyatda rivojlangan. U Nasaf shahri yonida o'ziga bir saroy qurdirib mo'ng'ul tilida Qarshi deb atagan. U mamlakatda ijtimoiy hayotni yo'lga solish maqsadida ma'muriy va pul islohoti o'tkazgan. Unga ko'ra davlat viloyatlarga bo'linib, mo'ng'ulcha tuman deb atalgan, lekin uning bu islohoti Movarounnahrda qadimiy an'analarga barham bera olmagan, feodal davlatni mustahkamlashda ijobiy rol o'ynagan. Uning davrida ikki xil pul: dinor kumush tanga, dirham mayda kumush tanga zarb etilgan. Bu pullar Temuriylar davrida ham aholi o'rtasida muomilada bo'lgan.

XIV asrning 40-yillarida Mo'ng'ullar o'rtasida taxt talashlar, ichki nizolar, boylikka xirs qo'yish natijasida Chig'atoy ulusi 2 ga bo'linib ketadi. Uning sharqiy qismida Sharqiy Turkiston va Yettisuv mo'ng'ullarning Dug'lat amirligi, g'arbiy qismida esa Mavorounnahr amirligi tashkil topadi. «Xorazm sharqiy qismi ham g'arbiy ulusga qaragan»^[8].

1348 yilda boshlab Movarounnahr ya'ni Chig'atoy ulusi yerlariga hukmronlik qilish Mo'ng'ullardan bo'lgan Tug'lug' Temurga, 1363 yilda uning vafotidan so'ng esa o'g'li Ilyosxo'ja qo'lga o'tadi. Demak Movarounnahr mo'ng'ullarning hukmronligi bir yarim asr davom etgan. Ma'ruzaning yakunida Chingizxon boshliq mo'ng'ullarning Mavorounnahrda bosqinchilik siyosati va uning oqibatlarini gapirish bilan bir qatorda ba'zi ijobiy tomonlarni aytib o'tish ham zarur. Lekin ularni bosqinchi ekanligini esdan chiqarmaslik zarur. Keyingi Chig'atoy xonlari davrida Urganch va Buxoro shaharlari qayta tiklandi, Andijon, Qarshi, Olitin O'rdada Saroy Botu va Saroy Berke, Eronda Sulaymoniya kabi yangi shaharlar barpo etildi. Ularni qurishda mahalliy aholining hissasini yoddan chiqarmaslik zarur. Mo'ng'ul xonlari Movarounnahrda kelib fan va madaniyatdan bahramand bo'ldi. Ular xat savodni shu yerdan o'rgandi. Chunki tashkil topayotgan davlatni boshqarish uchun savodli kishilar zarur edi. Shu yerda ma'ruzachi Movarounnahrni yana bir karra madaniyat markazi ekanligini «Nur Sharqdan chiqishini» ta'kidlab o'tishi lozim bo'ladi. Bu davrda Movarounnahrda ko'plab maqbaralar, me'moriy ansambillar «ma'suriya va Xoniya» kabi madrasalar barpo etildi. bu davrda fors – tojik poeziyasining yirik namoyondalari Jaloliddin Rumiy, Sa'di-Sheroziy, Amir Xisrav Dehlaviy kabi buyuk siymolar yashab ijod etganlar. Shunday qilib XIII-XIV asrning I-yarmi vatanimiz tarixida eng og'ir davr bo'ldi. Chunki Mo'ng'ullar istilosi va zulmi o'lkamiz halqlari hayotida og'ir iz qoldirdi. Mamlakatimiz hayoti taraqqiyotini bir necha un va yuz yillab orqaga surib yubordi, ammo uni to'xtatib qololmadi. Ozodlik, xurluk va mustaqillikka tashna bo'lgan avlodlarimiz mo'ng'ullar zulmiga qarshi kurashdilar, va nihoyat mo'ng'ul bosqinchilarini mamlakatimiz tuprog'idan uloqtirib tashladilar. Bu ozodlik kurashi ulug' bobomiz Amir Temur faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», T. Sharq, 1998.
2. Karimov Sh., Shamsiddinov R. Vatan tarixi, T. 1997.
3. Abulg'oziy «Shajarai turk», T. Chulpon, 1992.
4. Vamberi X. «Buxoro yoxud Movarounnaxr tarixi», T. 1990.
5. Bayoniy M.YU. «Shajarai Xorazimshohiy», T. 1994.
6. Mug'ullar istilosi (1218-1226), Sharq yulduzi, 1990, №4.
7. Murtozayeva R.X. va b. O'zbekiston tarixi (ma'ruzalar matni), T. 2000, 221-265 betlar.
8. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. Halq so'zi, 1998, 21-oktyabr.



7-Mavzu: Amir Temur va temuriylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.

1. XIV asr o'rtalarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
2. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzishi uchun kurashi va harbiy yurishlari.
3. Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson.
4. Amir Temur va Temuriylar davrida madaniy hayot.

Kimki o'zbek nomini, o'zbek millatining kuch-qudratini, adolatparvarligini, cheksiz imkoniyatlarini, uning umumbashariyat rivojiga qo'shgan hissasini, kelajakka ishonchini anglamoqchi bo'lsa, Amir Temur siymosini eslashi kerak.

Islom Karimov

XIV asr o'rtalarida CHingizxon egallab olgan yerlar uning merosxo'rlari qo'l ostida bo'lsa ham, bu yerlar mayda bo'laklarga bo'linib ketib, ularda toju taxt, hokimiyat uchun o'zaro nizolar kuchayib ketgan edi. 1348 yilga kelib SHarqiy Turkiston yerlarida Mo'g'uliston feodal davlati tashkil topdi, uning xoni etib CHig'atoy avlodidan Tug'luq Temur ko'tarildi. Tug'luq Temur dastlabki davrlardanoq o'z yerlarini kengaytirish maqsadida Movarounnahr yerlariga bir necha harbiy harakatlar uyushtirdi. Mana shunday ichki o'zaro urushlar avj olib, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy inqiroz kuchayib borgan davrda tarix maydoniga mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashda nom chiqargan buyuk sohibqiron, mohir sarkarda Amir Temur kirib keldi. Amir Temur SHahrisabz yaqinidagi Xo'ja Ilg'or qishlog'ida Barlos beklaridan Muhammad Tarag'ay oilasida 1336 yil 8 aprelda dunyoga kelgan. Uning amakisi Hoji Barlos Kesh shahrining hokimi edi. Temur yoshligidanoq harbiy mahoratga ega shaxs bo'lib, u o'z atrofiga barlos urug'idan chiqqan yosh jangchilarni to'plagan edi. 1360-1361 yillarda Tug'luq Temur hech qanday qarshiliksiz Movarounnahr yerlariga bostirib kirganida Hoji Barlos Xurosonga qochadi. Vatanparvarlik, milliy Qurur va iftixor hissiyoti kuchli bo'lgan yosh Temur esa amakisi hokimlik qilib turgan yerlarini dushman qo'lga bermaslik uchun Tug'luq Temur xizmatiga kiradi va tez orada uning ishonchini oqlab, Kesh viloyati yerlariga hokimlik qilish uchun yorliq oladi.

Amir Temurning bu ishi Movarounnahrda siyosiy tarqoqlik, o'zaro kurashlar va boshboshdoqlik hukm surgan davrdagi birdan-bir to'g'ri yo'l edi. CHunki Movarounnahr amirlarining Tug'luq Temurga qarshi bosh ko'tarib chiqishi mo'g'ul bosqinchilarining Movarounnahr yerlarini yana bir bor vayron etishiga olib kelishi muqarrar edi. Tug'luq Temur 1361 yilda Movarounnahr yerlarini boshqarishni tajribasiz o'g'li Ilyosxo'jaga topshiradi. Lekin Temur Ilyosxo'jaga xizmat qilishdan bosh tortib, o'sha vaqtda Balx hokimi bo'lib turgan Amir Qozog'onning nabirasi Amir Husayn bilan ittifoq tuzadi. Temur o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida mo'g'ullarga qarshi kurash boshlaydi. Mahalliy hokimiyat uchun bo'lgan janglarning birida, aniqrog'i Seyistonda turkmanlarga qarshi bo'lgan janglarda o'ng qo'li va o'ng oyog'idan yaralanib bir umrga oqsoq bo'lib qoladi. 1363 yilda Tug'luq Temurning vafoti Movarounnahr uchun bo'lgan kurashlarni kuchaytirib yuboradi. Lekin mo'g'ul bosqinchilari osonlikcha Movarounnahr yerlarini bermasliklari ma'lum edi. SHu munosabat bilan Amir Temur va Tug'luq Temur vafotidan so'ng Movarounnahrda haydalgan Amir Husaynning birlashgan qo'shinlari 1365 yilda Ilyosxo'ja qo'shinlariga qarshi ittifoqlikda kurash boshlaydilar. Toshkent va CHinoz oralig'ida bo'lgan mashhur «loy jangi» ittifoqchilar o'rtasidagi kelishmovchilik tufayli mag'lubiyat bilan tugaydi. Ushbu voqealardan so'ng Amir Husayn va Amir Temur o'rtasida dastlabki

ixtilof boshlanadi. «Loy jangi»da g'alabaga erishgan Ilyosxo'ja uchun Movarounnahrda keng yo'l ochilgan edi. U katta qo'shinlar bilan Samarqandga yurish boshlaydi. Bu paytda Samarqanddagi Mavlonzoda va Abu Bakr Qalaviy boshliq sarbadorlar Ilyosxo'jaga qarshi chiqadilar. Mahalliy aholining vatanparvarlik namunalari ko'rsatib qarshilik qilganliklari tufayli Samarqandni bir oz qamal qilib turgan mo'g'ul qo'shinlari Movarounnahrni butunlay tark etishga majbur bo'ladilar. Movarounnahrda mo'g'ullar ustidan qozonilgan g'alaba haqida xabar eshitgach, Amir Temur va Amir Husayn Movarounnahrda yo'l olib Samarqand yaqinidagi Konigil degan joyda sarbadorlarning rahbarlari bilan uchrashadilar. Bu uchrashuvda o'zaro kelishmovchilik kelib chiqib, sarbadorlarning rahbarlari hiyla yo'li bilan o'ldiriladi. Movarounnahrda Samarqand taxtini Amir Husayn egallab, uning hukmronligi tiklanadi. SHu vaqtdan boshlab Amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi munosabatlar yanada keskinlashib ketadi. Bu vaqtga kelib butun Movarounnahr yerlarida o'zaro urushlardan so'ng ijtimoiy-iqtisodiy ahvol og'irlashib ketgan edi. Mana shunday bir vaqtda, mamlakatda o'zaro urushlarga barham beradigan markazlashgan davlat tizimini barpo etish nihoyatda zarur edi. Buni birinchi bo'lib anglagan Amir Temur Amir Husaynga qarshi zimdan kurash olib borib 1370 yilda Movarounnahr taxtini egallashga muvaffaq bo'ladi. Vatan haqida qayg'urish, Vatan mustaqilligini tiklash haqidagi fikrlar shu yillar yuzaga chiqib, Amir Temur Balx shahrida chaqirilgan qurultoyda Movarounnahrning amiri deb e'lon qilinadi. Temur o'z tasarrufida markazlashgan davlatni yuzaga keltirish maqsadida Kesh shahridan Samarqandga ko'chib o'tib, uni Movarounnahrning poytaxtiga aylantiradi. Sohibqiron aniq mulohazalari bilan xalqni zulmdan ozod qilish va uzoq yillik boshboshdoqlik hukmron bo'lgan yerda markazlashgan davlat tuzish mushkulligini sezganligi sababli dastlab mamlakatni tashqi xavfdan saqlash maqsadida asosini barlos urug'lari tashkil etgan yengilmas va jangovor milliy qo'shin tuzadi, ularga katta imtiyozlar beradi.

Temur davlat boshqaruvida, ichki va tashqi siyosatda asosan o'z qo'shinlariga suyanganligi sababli harbiy islohotga, ya'ni qo'shin boshliqlarini tanlash, lashkar qismlar, ularning joylashishi, askarlarning qurollanishi va harbiy intizom masalalariga keng e'tibor bergan. U qo'shinlarini o'nlik, yuzlik, minglik kabi askariy birikmalarga bo'lgan. Uning uchun har bir askar jang qilish uslublarini yaxshi bilishi farz hisoblagan. Amir Temur lashkarlarga ham katta e'tibor berib, ular nizomni qat'iy bajarishi, jangda ayovsiz va dovyurak bo'lishi, dushmanga yumshoq muomalali va adolatli bo'lishi lozim deb hisoblardi. Ibn Arabshohning yozishicha, Temur askarlari ichida taqvodor, saxovatli, xudojo'y kishilar ko'p bo'lgan. Ular bechoralarga xayru ehson ko'rsatish, boshga og'ir kunlar tushganda yordam qo'lini cho'zish, asirlarga yumshoq muomalada bo'lish va ularni ozod etishga odatlanganlar. Amir Temur doim jangda jasorat ko'rsatgan amirlar va askarlarga alohida e'tibor bilan qaradi. Natijada Sohibqiron uyushqoqlik hukm surgan yuz minglik qo'shinlari ichida intizomni mustahkamlash bilan o'z davlatining poydevori bo'lgan qo'shin tuzishga muvaffaq bo'ldi. Temur Movarounnahr taxtini egallagan vaqtdan boshlab, o'z davlati chegaralarini mumkin qadar kengaytirishga kirishadi. SHu maqsadda u Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi

yerlarni o'z tasarrufiga oladi. Xorazmga besh marotaba yurish qilib, 1388 yilda uni butunlay bo'ysundiradi, bu yerda hukmronlik qilayotgan so'fiylar sulolasini tugatadi. Temur o'zining uch yillik (1386-1388), besh yillik (1392-1398), yetti yillik (1399-1405) yurishlari davomida Ozarbayjonda jaloyirlar, Sabzavorda sarbadorlar davlatini, Hirotida kurdlar davlatini tugatib, Eron va Xurosonni o'z tasarrufiga oladi. 1394-1395 yillarda Oltin O'rda xoni To'xtamishga qarshi yurish qilib, uning ko'p sonli qo'shinini mag'lubiyatga uchratadi va Oltin O'rda hududini egallaydi. Temurning bu g'alabasi Oltin O'rdaga juda katta zarba berish bilan birga Temur qo'shinlarining Volga daryosi bo'ylarida bema'lol yurishlariga ham keng yo'l ochdi. Ta'kidlash joizki, Temurning bu g'alabalari tarix sahnasida ulkan ahamiyat kasb etdi.

Amir Temur 1398 yilda Hindistonga qilgan yurishida Dehli shahrini, 1400 yilda Suriyaga qilgan yurishida Halab va Bayrut shaharlarini, 1401 yilda Damashq shahrini egallaydi. 1402 yilda usmoniylar imperiyasining sultoni Yildirim Boyazidga qarshi yurishida uni mag'lubiyatga uchratdi. Bu g'alaba bilan Temur yevropaning usmoniylar asoratiga tushishini bir necha o'n yillar orqaga surib yubordi. Temur 1404 yilda Kichik Osiyodan Samarqandga keladi va Xitoyga yurish uchun harbiy taraddud ko'radi. Shubhasiz, Temur bu yurish uchun uzoq yillar tayyorlanib, jang uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni yillar davomida to'plagan edi. 1404 yilda Temur 200 minglik qo'shin bilan Xitoy safariga otlandi. Ammo Temurning qattiq betobligi tufayli uning qo'shinlari 1405 yilning yanvar oyida Xitoyga yaqin bo'lgan chegara shahar O'tror shahrida to'xtaydilar va shu yerda 1405 yilning 18 fevralida buyuk sohibqiron Amir Temur vafot etadi. Amir Temur davlatining ichki va tashqi siyosati: «Siyosatda maslahat, mulohazakorlik, o'ylab ish qilish qurol kuchidan o'n baravar foydaliroqdir», degan dono so'zlar Amir Temurga mansubdir. Bu so'zlar hozirgi tilda nizoli masalalarni siyosiy muloqot, ogohlantiruvchi diplomatiya yo'li bilan hal qilishni bildiradi.

Amir Temurning tarixiy xizmati yana shundan iboratki, uning harakatlari tufayli Osiyo va yevropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona – jo'g'rofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi.

Islom Karimov

Temur o'zining hayoti davomida harbiy iste'dodi, mohir sarkardaligi, diplomatiligi va yetuk davlat arbobi bo'lganligi tufayli milliy yuksalish va insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan ulkan markazlashgan davlat tuzishga muvaffaq bo'ldi. Sohibqiron turk-mo'g'ul an'alariga amal qilgan holda o'z davlati hududlarini suyurg'ol (ulus) tariqasida in'om qilish yo'li bilan boshqargan. Temur Movarounnahrda tashqaridagi yerlarini to'rt ulusga bo'lib, farzandlariga in'om etdi. Bu masalaning e'tiborli tomoni shundaki, garchi sohibqiron tomonidan bo'lib berilgan yerlar ichki mustaqillikka ega bo'lsalar-da, lekin amalda batamom markaziy hokimiyatga bo'ysundilar. Temurning o'ta darajadagi zukkoligini shundan bilsa bo'ladiki, u uluslar o'rtasida o'zaro nizolar kelib chiqmasligi uchun ularning faoliyatini doimo o'zi nazorat qilib turadi. Temur davlatining eng ko'zga ko'ringan va muammoli tomoni shundaki, sohibqiron kichik bir viloyat doirasida tarbiya topgan bo'lsa-da, davlat mafkurasining boshqaruv tayanchi kuchli hokimiyat ekanligini tushundi va davlat, saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydigan vazirlarni tanlashga harakat qildi. Amir Temur vazir to'rtta sifatga ega

bo'lishi lozim deb hisoblagan: birinchisi-asllik, toza nasllilik, ikkinchisi-aql-farosatlilik, uchinchisi-sipohu raiyat ahlidan xabardorlik, to'rtinchisi-sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik. Amir Temur hukmronlik qilgan davlarda davlatning markaziy ma'muriyati boshida devonbegi, arkbegi va to'rt vazir turgan. Vazirlar soliqlar yig'ish, meros ishlari, askarlar maoshi va ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash, saroy xarajatlari bilan bog'liq bo'lgan ishlarni bajarganlar. Bu davrlarda yerga egalikning ba'zi turlari mavjud bo'lib, ular suyurg'ol yerlar, vaqf yerlar, jamoa yerlari edi. Xususiy yer egalari tarxon unvonini olganlar, davlatga soliq to'lashda ba'zi imkoniyatlarga ega bo'lganlar, vaqf yerlar masjid va madrasalarga qarashli yerlar bo'lib, ular soliq to'lashdan ozod qilganlar. Amir Temur davrida asosiy soliq daromad solig'i-xiroj bo'lib, u olinadigan daromadning uchdan bir qismiga teng bo'lgan. Temur tuzuklarida yozilishicha, kimki biron sahroni obod qilsa, yoki yer osti suvlarini tortib oladigan inshoot qursa, yo, biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron tashlandiq yerni obod qilsa, faqat yerni o'zlashtirganining uchinchi yili (birinchi, ikkinchi yil umuman to'lamagan) qonun doirasida xiroj solig'i olingan. Undan tashqari ushr, mol, suvloq kabi soliq turlari mavjud bo'lib, ular yillar davomida amal qilingan tartib-qoidalarga binoan to'plangan. Soliq to'plovchi soliq yig'ish jarayonida soliqni yaxshi so'zlar bilan to'plashi, aholini kaltaklash hollari, zanjirband etish hollari kelib chiqmasligini nazorat qilishi shart edi.

Amir Temur davlatni mustahkamlashda qonun-qoidalarining tutgan o'rniga keng e'tibor berdi. Fransuz olimi Alfons de Lamartin Amir Temur davlati haqida shunday degan edi: «Evropa na Iskandarda, na Atillada va na Moskoviya zafarini quchgan yangi fotih Napoleonda adolatli qonunlar asosiga qurilgan bunday boshqaruvni bunyod etgan emas». «Davlat ishlarini, -deb yozgan edi Amir Temur, saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqardim. To'ra va tuzukka tayanib saltanatda o'z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim».

Sohibqiron mamlakat obodonchiligiga ham juda katta e'tibor berdi. Dastlab, Samarqandni poytaxt qilib olgach, u juda katta imtiyozlarga ega bo'lgan shaharga aylanadi. Sohibqiron harakati bilan Samarqandda dunyoning yirik shaharlaridan keltirilgan binokorlar, me'morlar tomonidan masjidlar, madrasalar, maqbaralar bino etildi. Hatto g'ariblarga oziq-ovqat beradigan g'aribxonalar, yo'lovchilar qo'nib o'tadigan maxsus joylar ham qurilgan. SHahar atrofi mustahkam devorlar bilan o'ralib, Ohanin, SHayxzoda, CHorsu, Korizgoh, So'zangaron va Feruza kabi nomlar bilan darvozalar quriladi. Temurning qarorgohi sifatida noyob ma'muriy bino Ko'ksaroy va Bo'stonsaroylar ham aynan shu yerda quriladi. Temur noyob qurilishlardan tashqari Samarqand atrofida o'zining xeshu aqrabolariga atab turli go'zal bog'lar qurdirardi. Temur ulkan sohibqiron sifatida o'zining ona yurti Keshga katta diqqat-e'tibor bilan qaradi. YOzma manbalardagi ma'lumotlariga qaraganda, Amir Temur SHahrisabzda Oqsaroy, jome' masjid, madrasalar barpo ettiradi. Sohibqironidagi ulug' sahovatning yana bir tomoni shunda ediki, u bepoyon dashtlar bilan qamrab olingan Turkiston shahrini ham obodonchiligiga keng e'tibor berdi. Jumladan, Xoja Ahmad YAssaviy maqbarasini qurish bilan bu yerda nafaqat obodonchilik, balki ko'chmanchi va o'troq aholi orasidagi munosabatni yaxshi yo'lga qo'yish, urug'lar o'rtasida tinchlik saqlash maqsadi yotgani ma'lum. Amir Temur davrida yangi shaharlar, savdo va hunarmandchilik keng rivojlanganligini

aytib o'tmoq lozim. Temurning sa'y-harakatlari bilan Buxoro, SHahrisabz, Toshkent kabi shaharlar savdo va hunarmandchilik markazlari sifatida rivojlanib bordi. Ayniqsa, bu davrlarda hunarmandchilikning keng rivojlanishi shaharlarda hunarmandchilik mahallalari, savdo rastalari soni ortib borishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Sohibqiron savdo yo'llari rivojiga, uning tinchligiga keng e'tibor berib bordi. SHaxsan o'zining nazorati ostida savdo yo'llari nazorat qilib borilishi savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minladi. Amir Temur davlatining mafkurasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotni izga solib yo'naltirishdan tashqari siyosiy hayotda ham kuch keng yo'lga qo'ydi. Sohibqiron chet davlatlar bilan aloqani keng yo'lga qo'ydi. U davr shart-sharoitlariga ko'ra tashqi siyosatda qat'iy, faol harakat qilib, o'z saltanati dovrug'ini jahon miqyosiga chiqara oldi. Sohibqironning Yildirim Boyazid ustidan bo'lgan g'alabalaridan so'ng Fransiya, Angliya, Genuya va Vizantiya erkin aloqalarni, savdogarlar va mol almashishni taklif etgan. SHunday qilib u yevropa davlatlari bilan yaqin qo'shnichilik qilish, savdo karvon yo'llarini rivojlantirish niyati borligini ko'rsatib o'z davlati shuhratini yevropaga tarqata oldi. Uning saltanatini dovrug'i bu mamlakatlarga yetib borishi bilan Fransiya, Angliya, Genuya, Vizantiya, Ispaniya kabi davlatlarning qirollari sohibqiron bilan siyosiy, iqtisodiy, savdo aloqalari o'rnatishga intilganlar. SHu bois ular sohibqiron huzuriga muntazam elchilar yuborib turganlar. Temurning chet davlatlar bilan olib borgan diplomatik aloqalarida uning o'g'li Mironshoh ko'p yordam bergan. Amir Temur davrida diniy ilmlar va dunyoviy fanlar barqaror bo'lgan. Sohibqiron o'z davrining fan va madaniyati jonkuyari sifatida shuhrat qozondi. Temur taqvodor ruhoniylarga chuqur hurmat bilan qaradi. Ularning duolarini oldi, doimo kamsitilgan mazhab tarafdorlarini o'z himoyasiga oldi. Darvesh, faqir va miskinlarni o'ziga yaqin tutib, ularni ranjitmaslik uchun barcha talablarini bajardi. O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy taraqqiyotida Temurning diniy va dunyoviy bilimlariga e'tibor berishi katta ahamiyatga ega edi. Sohibqiron doimo ilm ahli va ulamo bilan suhbatda bo'lib, qalbi toza kishilarga talpingan. Temur davridagi ilm-fan, me'morchilik, san'at sohalari o'z davriga nisbatan o'ta darajada rivojlanib, yuksak ma'naviy boylik darajasiga ko'tarildi. SHu davrning nodir qo'lyozmalari tarixning mo'jizasiga aylanib qoldi. Din jamiyatda mafkuraning ustunlaridan biri bo'lganligi sababli sohibqiron dinga keng e'tibor berdi. U nafaqat askarlarini, balki barcha fuqarolarini musulmonchilik ruhida tarbiyalashga harakat qilgan. Uning doimo amal qilib kelgan «Kuch adolatdadir» degan so'zlari uning davlatni boshqarishdagi yuksak qobiliyatidan dalolat beradi. Mashhur muarrixlardan biri Nizomiddin SHomiy o'zining «Zafarnoma» asarida shunday yozadi: «... uning adolatiyu siyosati o'rnatilgan kunlarda Movarounnahrning eng chekka joylaridagina emas, balki Xo'tan chegarasidan Dehli va Kanboyit atrofigacha, Bobil Abvobdan to Misr va Rum hududigacha bo'lgan yerlardan savdogarlar u yerda tursin, bolalaru, beva xotinlar ham ipakli matolar, oltin-kumush va eng zarur tijorat mollari keltirardilar va olib ketardilar. Hech bir kimsa ularning bir doniga ham ko'z olaytira olmaydi va bir dirhamiga ham ziyon yetkazmaydi. Bu cheksiz ne'mat va poyonsiz marhamatlar Amir sohibqironning siyosati va adolati natijasidandir». Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, Temurning hayoti katta jangnoma, u ko'plab mamlakatlarni o'z tasarrufiga oldi. Lekin bu yerdagi asosiy masala - Temur shaxsining ustunligini

va idora qilish qudratining sirlarini, mohir sarkarda va tinchlik pos-boni, fuqaro farovonligi rahnamosi sifatidagi shaxs ekanligi, uning yuksak me'moriy inshootlar qurishdagi o'rnini izohlash, uning yechimini topishdir.

«Temur tuzuklari» - adolatli hamda kuchli davlat barpo etishdagi muhim qonun-qoidalar sifatida:

Buyuk strateg, mohir siyosatchi, eskirgan ijtimoiy munosabatlarning qat'iy islohatchisi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniyatning homiysi bo'lgan Amir Temur «Qonunlar va urf-odatlariga asoslangan» davlatni barpo etdi.

Islom Karimov

Amir Temur va temuriylar davrida yozilgan tarixiy asarlar anchagina bo'lib, ular orasida «Temur tuzuklari» buyuk jahongir hayotiga va faoliyatiga bag'ishlangan asarlar ichida shubhasiz alohida ahamiyat kasb etadi. «Temur tuzuklari» jahonning mashhur kutubxonalaridan joy olgan qimmatli asardir.«Temur tuzuklari» ikki qism, 56 ta banddan iborat tarixiy va huquqiy asar bo'lib, unda sohibqironning davlat tuzilish va mamlakatlarni boshqarish xususidagi nuqtai nazari bayon qilinadi. Bu asardan ko'plab sharq hukmdorlari o'zlarining faoliyatlari davomida foydalanganlar va unga yuqori baho berganlar. Jumladan, SHoh Jahon (1628-1657), Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1821-1842), Buxoro amiri Abdullahaxon (1885-1910) «Tuzukot» dan parchalar ko'chirtirib, ulardan o'z faoliyatlarida foydalanganlar.

«Tuzuklar»ning birinchi qismida Amir Temurning yetti yoshidan to vafotiga qadar (1342-1405 yil 18 fevral) kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo'lga kiritishi, ijtimoiy tarqoqlikka barham berishi va markazlashgan davlat tuzishi, qo'shni yurt va mamlakatlarni, masalan Eron va Afg'onistonni o'z tasarrufiga kiritishi, Oltin O'rda xoni To'xtamishxon ustixon, nihoyat, buyuk jahongirning Ozarbayjon, Turkiya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.Ikkinchi qismi Sohibqironning nomidan aytilgan va uning toju taxt vorislariga atalgan o'ziga xos vasiyat va pandu nasihatlaridan iboratdir. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toju-taxt egalarining burchi va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar va boshqa mansabdorlarning toju taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va hokazolar xususida gap boradi.

Amir Temur o'z oldiga ulug' davlatning ichki siyosati va ishchan davlat tizimini qadimiy tajribalardan ijodiy foydalangan holda tuzish, harbiy siyosatni zamon talabi asosida tobora takomillashtirib, mo'g'ul istilosi asoratlarini tezroq bartaraf etib, xo'jalikni oyoqqa turg'izish, savdo-sotiq, hunarmandchilikni bir me'yorga tushirish va rivojlantirish, aholi manfaatlarini himoya qilish, islom diniga rivoj berish, ilm-fan, madaniyat, me'morchilikni tubdan rivojlantirish, obodonlashtirish ishlarini keng ko'lamda jadallashtirish kabi dolzarb vazifalarni qo'ygan edi. Uning bunday sa'y-harakatlari katta kuch-g'ayrat, mablag', bilim va oqilona tadbirlarni talab etar edi. Temur yetuk siyosatdon va mohir davlat arbobi bo'lib, u o'zidan avval o'tgan hukmdorlardan farqli ravishda, davlat va mamlakatni boshqarishda bir yoki ikki tabaqaga emas, balki aholining barcha tabaqalariga suyangan.

Amir Temur davri ma'naviyati va hozirgi zamon: Amir Temur shaxsini idrok etish – tarixni idrok etish demakdir. Amir Temurni anglash – o'zligimizni anglash demakdir.

Amir Temuni uluqlash – tarix qa'riga chuqur ildiz otgan tomirlarimizga, madaniyatimizga, qudratimizga asoslanib, buyuk kelajagimizga ishonchimizni mustahkamlash demakdir.

Islom Karimov

Ma'naviy ildizlarimizdan biri bu Temur ma'naviyatidir. Bu qudratli manba insoniyat tarixida tengi yo'q markazlashgan davlatchilikka, qonunchilikka asos solish bilan yer yuzining deyarli hamma mamlakatlarida o'rganilib, hozirgi kunda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biz faqat hozirgi kunga kelgandagina bu ma'naviyatni naqadar zarur ekanligini va buyuk kelajak sari qadam tashlayotgan xalqimiz uchun nihoyatda qadrligi ekanligini anglamoqdamiz. Amir Temur insonni qadrlay oladigan va uni farqlay oladigan ulkan arbob edi. Musulmonchilikda, «eng yaxshi kishining ikki qo'li ham to'g'ri bo'ladi, u bir qo'li bilangina emas, ikki qo'li bilan ham yaxshilik qiladi», degan hikmatli ibora bor. Amir Temur do'stiga ham, dushmaniga ham ana shunday ikki qo'li bilan yaxshilik qildi. Qolganlarni ham shunga undadi. «Tuzukot» da ham, tarixiy asarlarning mualliflari ibn Arabshoh, Nizomiddin SHomiy, SHarafuddin Ali YAZdiy, Abdurazzoq Samarkandiy, Davlatshoh Samarqandiy asalarida ham, de Klavixov kundaligida ham buni yaqqol ko'rish mumkin. Temur o'z faoliyati davomida Olloh buyurgan oliy insoniy fazilatlariga astoydil amal qildi. Temur o'z farzandlariga qilgan vasiyatda shunday deydi: «... Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir. Zaiflarni qo'ring, yo'qsillarni zanginlar (boylar) zulmiga tashlamang. Adolat va yillik (yaxshilik) qilmoq dasturingiz va rahbaringiz bo'lsin». Adolatni shunchalik qadrlagan hukmdor albatta xalq orasida katta obro'-e'tiborga ega bo'lishi tabiiy hol edi. Temurning «Kuch-adolatda» degan so'zi haqiqatda shiorga aylanib, hamma davrlar uchun jaranglab turuvchi ibora tusini olganligini shohidi bo'lishimiz mumkin. Temur xalqning shikoyatlari va arzlarini o'rganuvchi maxsus arzbegi lavozimini joriy qilgan. Arzbegi shikoyat, arzalarni ko'rib chiqar, ularda kimlar aybdorligini aniqlar va bu xususda kengashga xabar qilar edi. Aybdorlar kim bo'lishidan qat'i nazar qattiq jazolangan. Soliqlar, moliyaviy masalalarda qat'iy tartib-qoida o'rnatilgan. Rus sharqshunosi D.N. Logofet bu xususda shunday deb yozadi: «... biz hozir zo'r berib intilayotgan daromad solig'i degan narsa uning (Temurning) hokimiyatida o'shandayoq mavjud edi». Temur ma'naviyati ulkan manba va tunganmas bir buloqdir. Hozirgi mustaqillikka erishgan davrimizda, yoshlarni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda, milliy mafkura g'oyalarini fuqarolarimiz ongiga singdirishda bu manbaning ahamiyati beqiyosdir. SHuning uchun ham Prezidentimizning Amir Temur tavalludining 660 yillik tantanalari va keyingi vaqtdagi qator chiqishlarida bu manbaning ahamiyati takror va takror qayd etilmoqda. Temur ma'naviyatining bizga o'rgatuvchi, saboq bo'lguvchi joylari juda ko'pdir. Zero, bu ma'naviyat-bobokalonlarimizning bebaho ma'naviy boyligining bir bo'lagi bo'lib, yurtimiz ravnaqi va porloq kelajagi uchun hamisha xizmat qilajakdir.

Hurmatli yurtboshimiz Islom Karimov. Amir Temur davri ma'naviyati, sohibqiron shaxsiyati va u qoldirgan ulkan meros nima uchun zarurligi masalalariga to'xtalib, buni quyidagicha sharhlab berdilar: «Amir Temur avvalo qudratli davlat qurgan. Davlat qudratli bo'lmasa, betakror ma'naviy meros ham, obidalar ham, tarixiy yodgorliklar ham bo'lmasdi. O'zbekistonning bugungi ozodligini mustahkamlash davrida Amir Temur biz uchun buyuk davlat asoschisi sifatida qadrlidir. U davlat poydevorini qurgan, davlatning huquqiy asoslarini barpo etgan. Uning davlatchilik borasidagi fikrlari nafaqat o'z davri, balki kelgusi avlodlar uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Amir Temur o'z davlatini aql-zakovat va huquqiy asos bilan idora etgan. Uning «Davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim» degan so'zlari buning yorqin dalilidir».

Tayanch tushunchalar

Markazlashgan davlat, Amir Temur, «Loy jangi», Ilyosxo'ja, Sarbadorlar, Temur davlati, harbiy yurishlar, Anqara jangi, suyurqol, devonbegi, arkbegi, tarxon, «Kuch adolatdadir», «Temur tuzuklari», Temur davri ma'naviyati.

Mustaqil ish mavzulari

1. Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi va markazlashgan davlat tuzishi.
2. Amir Temurning harbiy yurishlari.
3. Amir Temurning ichki va tashqi siyosati.
4. Temur tuzuklari.
5. Amir Temurning 660 yillik yubileyi o'tkazilishi.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Amir Temur davridagi bunyodkorlik va hamkorlik ruhi bizga namuna bo'laversin. Asarlar. 4-jild. Toshkent. O'zbekiston, 1996.
2. Karimov I.A. Amir Temur haqida so'z. Toshkent. O'zbekiston, 1996.
3. Temur tuzuklari. Toshkent. G'afur G'ulom nomli nashriyot, 1991.
4. Nizomiddin SHomiy. Zafarnoma. Toshkent. O'zbekiston, 1996.
5. SHarafuddin Ali YAzdiy. Zafarnoma. Toshkent. Kamalak, 1994.
6. Ahmedov B. Amir Temur: rivoyat va haqiqat. Toshkent. Qomuslar bosh tahririyati, 1996.
7. Ahmedov B. Amir Temurni yod etib. Toshkent. O'zbekiston, 1996.
8. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. I-II j. Toshkent. Mehnat, 1992.
9. Herman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. Toshkent, 1990.
10. Ivanin M. Ikki buyuk sarkarda. CHingizxon va Amir Temur. Toshkent, 1994.
11. Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va san'at. Toshkent. G'afur G'ulom nomli nashriyot, 1996.
12. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. Toshkent. Fan, 1993.
13. O'zbekiston tarixi, 1-qism. Toshkent. Universitet, 1997, II-nashri, 1999.

8 -mavzu: O'zbekiston hududining xonliklarga bo'linib

Reja:

1. XV asr oxiri XVI asr boshlarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat. SHayboniylar va Ashtarxoniylar sulolasi.

2. Buxoro amirligi. Xiva va Qo'qon xonligining tashkil topishi. Ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

1405 yilda Amir Temur vafotidan so'ng uning yirik davlati parchalana boshladi. Temuriy shahzodalarning taxt uchun o'zaro kurashlari qudratli davlatning bo'linishiga asosiy sabablardan biri bo'ldi. Sohibqiron taxtiga valiahd qilib nabirasi Pirmuhammadni qoldirgan bo'lsada, ko'pgina amirlar va amaldorlar uning hukmronligini tan olmadilar. 1405 yil mart oyida Temurning boshqa bir nabirasi Xalil Sulton Samarqand taxtini egalladi. Undan tashqari, Xurosonda SHohrux; Balx, G'azna va Qandahorda Pirmuhammad; G'arbiy Eron va Ozarbayjonda Mirzo Umar va Abu Bakr Mirzo; Turkiston, Sabron, O'tror, Sayramda Amir Berdibek; O'ratepa va Farg'onada amir Xudoydod; Xorazmda amir Idiku o'zlarini hukmdor deb e'lon qildilar. Mamlakatdagi parokandalik va o'zaro urushlarga barham berish uchun SHohruh Mirzo ko'p sa'yi-harakatlar qildi. XV asrning 20-yillariga kelib Amir Temur mulklarining qariyb hammasi SHohruh va uning oila a'zolari qo'l ostida edi. Movarounnahr yerlarini 1409 yildan boshlab SHohruhning to'ng'ich o'g'li Mirzo Ulug'bek boshqara boshladi. Ulug'bekning hukmronlik davri (1409-1449 yy.) asosan, Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi bilan izohlanadi. Ulug'bek bobosi Amir Temur kabi harbiy iste'dodga ega emas edi. U mamlakat ichidagi va atrofidagi osoyishtalikni saqlab turish maqsadida ayrim harbiy yurishlar qilib turdi xolos. 1447 yilda SHohruh Mirzo vafotidan so'ng Temuriy shahzodalar o'rtasida kurash boshlanib ketdi. Oqil va dono hukmdor Ulug'bek bu kurashlarga barham berishga harchand harakat qilmasin buning uddasidan chiqolmadi. Aksincha, o'g'li Abdulatifning bevosita ishtiroki tufayli o'zi bu kurashlarning qurboni bo'ldi. Xullas, XV asrning o'rtalariga kelib, Mirzo Ulug'bek vafotidan keyin (1449 y.) Temuriy shahzodalar o'rtasida toj-taxt uchun kurash yana avj oldi. Abduqosim Bobur (1452-1457) va Abdusaid Mirzolarning (1458-1468) faoliyati ham o'zaro urushlarga barham bera olmadi. 1469 yilga kelganda Xurosonda Xusayn Boyqaro hokimiyatni egallab, bu hududlarda nisbatan tinchlik o'rnatdi. Uning do'sti-buyuk shoir Alisher Navoiy (1441-1501) muhrdor, vazir, Astrobod hokimi lavozimlarida ishlab, Xuroson ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol o'ynaydi. Navoiyning sa'y-harakatlari bilan Hirotda ilm-fan, madaniyat gurkirab rivojlandi. O'zaro urushlarga nisbatan barham berildi.

Movarounnahrda esa bu davrga kelib siyosiy tarqoqlik avjiga chiqdi. Har bir viloyat, har bir shaharlarda temuriy shahzodalar o'zlarining mustaqil hukmronligini o'rnatishga harakat qildilar. Ular hokimiyat uchun o'zaro kurashlarda Dashti Qipchoq qabilalari kuchlaridan foydalanishar edilar. Masalan: 1451 yilda Urusxonning nabiralari Abdusaidga hokimiyatni egallash uchun yordam bergan bo'lsa, oradan uch yil o'tgach Abulhayron Muhammad Juqiyga hokimiyatni

egallashga ko'maklashdi. Bu o'zaro kurashlar Movarounnahr ahlining ahvolini yomonlashishiga olib keldi. XY asr oxirlariga kelib, Movarounnahrda Temuriylarning bir-biridan o'zaro mustaqil bo'lgan uchta hokimiyati vujudga keldi: 1. Samarqandda Sulton Ahmad Mirzo hukmronligi (1468-1503); 2. Toshkentda Sulton Mahmud Mirzo hukmronligi (1468-1498); 3. Andijonda Umarshayx I Mirzo hukmronligi (1468-1494). Bu uchala davlatning o'zaro urushlari Movarounnahr ahlining temuriylardan noroziligini yanada avj oldirdi. Ayniqsa, yuqori tabaqa vakillari markazlashgan davlat tarafida turdilar. Bu temuriyzodalarning davlat boshqaruvida mustahkam tayanchga ega emasligidan dalolat berardi. Bu vaqtda temuriylar huzurida ta'lim olgan Abulxayrxonning nevarasi Muhammad SHohbaxt Dashti Qipchoqda dasht urug'larini birlashtirib, o'z hokimiyatini mustahkamlamoqda edi. SHayboniyxon harbiy harakatlar olib borib markazlashgan davlat tuzish maqsadida goh temuriylar, goh shimoldagi mo'g'ullar bilan ittifoq tuzdi. U 1487-88 yillarda O'tror, Sayram, YAssa (Turkiston), Sig'noq shaharlarini bosib olib, 1499 yilda Movarounnahr hududlariga jiddiy harbiy harakatlar boshladi. Mahalliy hukmdorlar o'rtasidagi o'zaro kurashlar avj olgan Samarqand shahrini SHayboniyxon 1500 yilning boshlarida jangsiz egalladi. Dasht uruq'lari bir necha oy shaharni shafqatsiz talon-taroj qildilar. Bu esa mahalliy feodallar noroziligiga sabab bo'ldi. Bundan foydalangan Temuriy shahzoda Zahiriddin Muhammad Bobur o'sha yili (1500 yil) Samarqand taxtini ikkinchi marta egalladi. Ammo mahalliy zodagonlar ko'pchiligi Boburni qo'llab-quvvatlamadilar. 1501 yilning bahorida Bobur SHayboniyxon bilan bo'lgan jangda yengiladi va Samarqandni unga topshiradi. Dashti Qipchoqliklar qisqa muddat ichida Buxoro (1500), Samarqand (1501), Toshkent (1503), Hisor (1504), Urganch (1505), Hirot (1507) kabi shahar va viloyatlarni egallab, SHarqiy Turkiston chegaralaridan Markaziy Afg'oniston hududlarigacha cho'zilgan yerlarda markazlashgan shayboniy davlatiga asos soldilar. Temuriylar davlatidagi siyosiy tarqoqlik, ayrim hukmdorlarning ajralib mustaqillikka intilishi bu davlatning yemirilishiga olib kelgan bo'lsa, SHayboniyxon bunday tarqoqlikka chek qo'yib mamlakatning birligini mustahkamlay oldi. SHayboniyxonning janubga tomon yurishlari Eron shohi Ismoil I tomonidan to'xtatildi. 1510 yil Marv atroflarida bo'lgan jangda dasht qo'shinlari tor-mor etildi va SHayboniyxon halok bo'ldi. Eroniy tomonidan qo'llab-quvvatlangan Bobur 1511 yilda Hisor, Ko'lob, Qunduz, Badaxshon va Samarqandni egalladi. Ammo 1512 yilda shayboniylardan bo'lgan Ubaydulla Sulton qo'shinlari G'ijduvon yaqinida Bobur va shoh Ismoilning birlashgan kuchlarini mag'lubiyatga uchratdi. SHundan so'ng Bobur avval Qobulda, keyin esa Hindistonda o'z hokimiyatini o'rnatdi. Dashti Qipchoq qabilalari esa Movarounnahrda o'rnashib qoldilar. XV asr oxiri-XVI asr boshlaridagi Dashti Qipchoq, Movarounnahr va Xurosondagi ijtimoiy-siyosiy voqealar to'g'risida yozilgan muallifi noma'lum «Tarixi guzidai Nusratnoma», Muhammad Solihning «SHayboniy noma», Boburning «Boburnoma» asarlari muhim manbalar hisoblanadi. Temuriyzodalar o'rtasidagi o'zaro urushlar, birodarkushliklar nafaqat quyi tabaqa ahlining, balki yirik zodagonlarning ham noroziliklariga sabab bo'ldi. Natijada Amir Temur asos solgan ulkan saltanat tanazzulga yuz tutdi va tugatildi. Temuriylardan keyin hokimiyat tepasiga kelgan shayboniylar sulolasi davrida ham markaziy hokimiyat unchalik

mustahkam emas edi (bu o'rinda Abdullaxon II hukmronligi davri (1583-1598) birmuncha diqqatga sazovordir). Bu holat o'sha davr Vatanimiz hududlarining parchalanib, alohida davlatlarga bo'linib ketishi va zaiflashuvi uchun zamin yaratdi. O'rta Osiyo hududlarining parchalanishga yuz tutishi va uning sabablari: Muhammad SHayboniyxon vafotidan so'ng Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat zaiflashib, amirlar va sultonlar markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'yidilar. Ubaydulla Sulton 1512 yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1534 yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining Oliy hukmdori etib saylandi. Ubaydullaxon mamlakat poytaxtini Samarqanddan Buxoroga ko'chirdi. XVI asrning 40-yillariga kelib, zodagonlar va mahalliy sulolalar o'rtasida shaharlar va hududlar uchun kurash avj olib ketdi. Samarqand hukmdori Abdulatifxon (1541-1552 yy.) bilan Buxoro xoni Abdulazizxon (1540-1550 yy.) o'rtasidagi kurashni Toshkent va Sirdaryo bo'yidagi shaharlarning hukmdori Baroqxon (Navro'z Ahmadxon) yanada kuchaytirdi. U hatto 1551 yilda Samarqandni bosib oldi. Karmana va Miyonqol hukmdori Abdulla Sulton Baroqxonga qarshi kurash olib bordi va 1557 yilda Buxoroni bosib oldi.

1561 yilda taxtga o'tirgan Iskandarxon ham siyosiy tarqoqlikka barham bera olmadi. Ammo uning o'g'li Abdullaxon II markazlashgan shayboniylar davlatini tiklash maqsadida amirlar va sultonlar bilan ayovsiz kurash olib bordi. Tinimsiz urushlar natijasida Farg'ona (1573), SHahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlari (1574), Samarqand (1578), Toshkent, SHohruhiya, Sayram, Ohangaron (1582), Balx (1583), Badaxshon (1584), Hirot (1588), Xorazm (1595) Abdullaxon qo'l ostiga birlashtirildi. Ammo 1598 yilda Abdullaxon II vafotidan so'ng uning o'g'li Abdulmo'min uzoq muddat taxtni boshqara olmadi. So'nggi SHayboniy hukmdori Pirmuhammad II ham bebosh amirlarni tiyib qo'ya olmadi. YUzaga kelgan vaziyatdan Eron safoviylari, Xiva inoqlari va qozoqlar unumli foydalandilar. Eroniylar Balxni, qozoq sultonlari o'z manfaatlari yo'lida Toshkentni egallagan bo'lsa, Xorazm xonlari mustaqil bo'lib oldilar. Buxoroning zodagon guruhleri astraxanlik Jonibek Sultonni taxtga taklif qildilar. Jonibek Sulton o'g'illari foydasiga taxtdan voz kechdi va shu tariqa O'rta Osiyoda ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi boshlandi. Ashtarxoniylar Balxni eroniylardan, Toshkentni qozoqlardan tortib oldilar. Ammo ko'pgina urushlarga qaramay Xorazm o'z mustaqilligini saqlab qoldi.

Ayrim ashtarxoniy hukmdorlari Imomqulixon (1611-1642 yy.), Abdulazizxon (1645-1680 yy.), Ubaydullaxon (1702-1711 yy.) hukmronliklari davrida markaziy hokimiyatni kuchaytirishga harchand harakat qilinmasin, bu harakatlar aytarli ijobiy natijalar bermadi. Mahalliy amirlar va sultonlar o'z joylashgan shahar va hududlarida hokimlik qilib, bu hududlarda yirik yer egalari bo'libgina qolmay, butunlay xo'jayin edilar. Ulardan ko'pchiligi o'z guruhleri kuchiga tayanib markaziy hokimiyatga deyarli bo'ysunmas edilar. Hukmdorlar esa amirlar va sultonlarning bir-birlari ustiga yurishlaridan ko'p foydalanardilar. Abdulfayzxon hukmronligi davrida (1711-1747 yy.) markaziy hokimiyat o'z ahamiyatini yo'qotib bordi. Hokimiyat asta-sekinlik bilan mang'it urug'lari qo'lga o'ta boshladi. Bu urug' vakili bo'lgan Muhammad Rahim 1753 yilda amir unvoni bilan Buxoro taxtiga o'tirdi.

Xorazm hududida 1512 yilda mustaqil Xiva xonligi vujudga keldi. Unga SHayboniy urug'idan bo'lgan Elbarsxon (1512-1525 yy.) asos soldi. Elbars vafotidan keyin Xiva xonlari tez-tez almashib turgan. O'zaro urushlar va hukmdorlarning tez-tez almashib turishi natijasida bu davrda Xorazm hali markazlashgan davlat darajasiga yetmagan edi.

Xon hokimiyati qabila zodagonlari bilan cheklangan bo'lib, nizolar va o'zaro urushlar deyarli tinmagan. SHu davrda Xorazm chuqur inqiroz davrini boshidan kechirdi. Savdo-sotiqning arziyas darajada ekanligi shahar hayotini sust rivojlantirdi. Bu jarayon XVII-XVIII asr boshlarida ham davom etdi. XVII asr oxiri - XVIII asr boshlariga oid Xorazm haqidagi ma'lumotlarda siyosiy va iqtisodiy tanazzul ta'kidlanadi. Xususan, Abdulg'oziyning «SHajarai turk» asarida, Ivan Fedotov ma'lumotlarida bu holat qayd etilgan. Boshqaruvda vazir qushbegi bilan birgalikda xon maslahatchilari, inoqlarning borligi ma'muriy tuzumning juda murakkabligidan darak beradi. Xo'jalik inqirozi va feodal urushlar Xorazm vohasi madaniyatiga ham putur yetkazdi. Feodal o'zaro nizolar Arab Muhammad (1602-1623 yy.) va uning o'g'ilari davrida eng yuqori nuqtaga yetdi. Asfandiyor (1623-1643 yy.), Abulg'ozixon (1643-1663 yy.), Anusha (1663-1687 yy.) lar davrida Buxoro bilan Xiva o'rtasida mamlakat ahvolini xarob qiladigan urushlar bo'lib o'tdi. Ashtarxoniylar davridagi iqtisodiy-siyosiy tushkunlik Buxoro xonligini parchalanishiga olib keldi. Bu davrda Farg'ona xonlikdan alohida o'lka sifatida ajralib chiqdi. 1710 yilda minglar sulolasidan bo'lgan SHohruhbiy Farg'onada hokimiyatni o'z qo'lga oldi. Minglar sulolasi keyinchalik Sirdaryo havzasini, yettisivning bir qismini egalladi. Bu davlatning poytaxti Qo'qon shahri bo'lib qoldi. XVIII asr boshlarida Buxorodan Balx, Xorazm, ikkinchi yarmida Toshkent mustaqil davlat sifatida ajralib chiqdilar. Ichki kelishmovchilik, nizolar va siyosiy parokandalik mamlakatdagi bo'linib ketishning asosiy sababi bo'ldi. 1722 yildagi Rajabxon qo'zg'oloni Buxoro xonligini larzaga soldi. Abulfayzxon (1710-1747) davrida Buxoro xonligi shu darajada parokandachilikni boshidan kechirdiki, Eron shohi Nodirshoh 1710 yilda Buxoroni, keyin Xorazmni bosib oldi. Buxoroliklar va xorazmliklarni eroniylar talab, xonavayron qildilar. 1747 yilda Nodirshoh vafotidan keyin Abulfayzxon ham o'ldirildi.

O'rta Osiyoning xonliklarga bo'linib ketish oqibatlari:

Uchta xonlik boshqaruv tizimida feodal munosabatlar asos qilib olingan edi. Xonliklar hududida yer egaligining uchta turi: davlat yerlari, xususiy yerlar, vaqf yerlari mavjud edi.

Xonliklar aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanar edilar. Asosiy soliq turlari xiroj, zakot bo'lib, shu bilan birga turli majburiyatlar mavjud edi. Bular Xiva xonligida begar, qazuv, mushrifona va boshqalar bo'lsa, Buxoro amirligida urush paytda olinadigan favqulodda soliq-jul, suv haqi, nimsara va boshqalar, Qo'qon xonligida esa hashar, harbiy xizmat majburiyatlari bor edi.

Xonliklar boshqaruvida islom mafkurasi asosiy o'rinni egallagan bo'lib, diniy mutaassiblik mamlakat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatar edi. Ayniqsa, xonliklar ichidagi etnik guruhbozlik fuqarolarning tinch va osoyishta hayot kechirishiga to'siq bo'lar edi. Undan tashqari turli urug' vakillari davlat boshqaruvida yuqori

mavqega ega bo'lish uchun boshqa urug' vakillariga qarshi zimdan va ochiqchasiga kurash olib borib, siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarar edilar. Buni Xiva xonligidagi XVIII asr voqealarida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bu davrda Xivada turli urug' vakillaridan xonlar ko'tarildi.

Bu xonlarning almashishi xalq uchun katta kulfatlar keltirar edi. XVII asr oxirlariga kelib, Xiva xonligida qo'ng'irotlarning mavqei osha bordi va 1804 yilda ular Xiva xonligi taxtini egallab, 1920 yilgacha bu xonlikda hukmronlik qilishdi. Qo'qon xonligida hukmronlik qilishgan minglar sulolasi o'zlarining tashqi istilochilik urushlari va o'zaro sulolaviy kurashlari bilan xonlik aholisining ijtimoiy, iqtisodiy ahvolini yanada og'irlashtirdi. Ayniqsa Xudoyorxon davrida talonchilik urushlari va solingan ko'plab soliqlar xalqning ko'plab noroziligiga sabab bo'ldi, natijada Xudoyorxon ikki marotaba taxtdan haydalib, yana taxtni egalladi. Minglar sulolasi Qo'qonda 1710 yildan 1876 yilgacha hukmronlik qilishdi. XVII-XVIII asrning birinchi yarmida bitta iqtisodiy hududdagi bir elat, bir xalqning uchta mustaqil, siyosiy xonlikka ajralib ketishi, bu hududda yashayotgan xalqlarning boshiga juda og'ir kulfatlarni keltirdi. Xonliklar ichidagi sulolaviy va o'zaro urushlari xalqning og'ir ahvolini yanada og'irlashtirdi. Xivaliklarning turkman urug'lariga qarshi uyushtiradigan mavsumiy talonchilik yurishlari, Buxoro amirligining Kitob va SHahrisabz bekliklariga qarshi olib borgan doimiy urushlari, Qo'qon xonligining Toshkent va Xo'jand uchun Buxoro amiriga qarshi kurashlari bitta xalqning parchalanishiga, o'zaro madaniy, savdo aloqalarining uzilib qolishiga sabab bo'ldi. Xonliklar hududidagi xalq norozilik harakatlari shafqatsizlik bilan bostirildi, har qanday ilg'or fikr, yangilik diniy mutaassiblarning ta'qibiga uchrar edi. Bu paytda nafaqat boshqa hududlar bilan hatto Qo'qon, Xiva, Buxorodagi madaniy markazlarning ham o'zaro aloqasi yo'q edi. Bu o'z navbatida O'rta Osiyo ilm-fanini turg'unlikka, hatto tanazzulga olib keldi. Tabiiy fanlarga e'tibor umuman yo'qoldi. O'rta Osiyo xalqlari yevropa fan texnika taraqqiyotidan bexabar bo'lib, orqada qolib ketdi. Rossiya bilan o'rnatilgan savdo aloqalari asosan bir guruh boylar qo'lida bo'lib, ular madaniy aloqalarga, fan-texnika taraqqiyotini kirib kelishiga aytarli ta'sir ko'rsatmadi va o'lkadagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy vaziyat chor Rossiyasining o'z agressiv maqsadlari uchun sharoit yaratib berdi. Natijada Rossiya O'rta Osiyoni osonlik bilan bosib oldi.

9-mavzu: CHor Rossiyasining Turkistonda yuritgan mustamlakachilik siyosati.

Milliy-ozodlik kurashi. Jadidchilik. (2 soat.)

Reja:

1. CHor Rossiyasi Turkistonni bosib olishi. Mustamlakachilarning siyosiy, iqtisodiy, madaniy siyosati.
2. Mustamlakachilarga qarshi milliy-ozodlik harakatlari.
3. Turkistonda jadidchilik harakati va milliy uyg'onish.

XIX asr ikkinchi yarmiga kelib O'rta Osiyo xonliklaridagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy ahvol tang darajada bo'lganligi bu paytda jahondagi eng agressiv davlatlar qatoriga kirgan, yevropa davlatlariga nisbatan iqtisodiy taraqqiyotdan orqada qolayotgan Rossiyaning O'rta Osiyoni o'ziga bo'sundirish niyatini ro'yobga chiqarishni tezlashtirdi. Bu niyat Rossiya imperatori Pyotr I (1672-1725) davrida tug'ilgan bo'lib, u Xiva xonligini bo'sundirish uchun hatto 1717 yilda Bekovich-CHerkasskiy boshchiligida O'rta Osiyoga harbiy ekspeditsiya uyushtirgan edi. Lekin bu harakat, undan keyingi boshqa harbiy harakatlar: jumladan, 1839-40 yillarda Perovskiy boshchiligidagi harbiy yurish ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi. XVIII-XIX asrning birinchi yarmi davomida rus hukumati Pyotr I orzularini amalga oshirish yo'lida uning vasiyatlarini bajarib, Qipchoq dashtlarini o'ziga bo'sundirdi va u yerda harbiy istehkomlar bunyod etdi. Bu davrda Rossiya uchun sanoatni rivojlantirish, uni xom-ashyo bilan ta'minlash va ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish uchun yangi bozorlar izlash kechiktirilmas vazifa bo'lib qoldi. Rossiyaning agressiv tashqi siyosati davomida uning kelajakda imperiyani kengaytirish uchun Xitoy, Hindiston, Afg'oniston, Eronga uyushtiradigan harbiy yurishida, janubdagi dengizlar, ular orqali okeanga chiqishida O'rta Osiyo platsdarm vazifasini bajarishi kerak edi. Yana shuni ko'rsatib o'tmoq joizki, chorizmning Turkistonga bo'lgan qiziqishi bu o'lkadagi katta yer osti boyliklarini o'zlashtirishga intilish bilan bog'liqdir. SHu bilan birga XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyoda Rossiya va Angliya manfaatlari to'qnashdi. Bu hol Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklarini bosib olish rejasini ishlab chiqish va harbiy yurishlarni tezlashtirishiga sabab bo'ldi. SHu sabablarga ko'ra chor Rossiyasi o'zining tish-tirnog'igacha qurollangan qo'shinlari bilan Turkiston xalqlarini bo'sundirish va jonajon Vatanimizni bosib olib, unga egalik qilish maqsadida harbiy yurishlarini boshladi. Oldindan belgilangan reja asosida rus qo'shinlarining hujumi Qo'qon xonligiga qaratildi. Zamonaviy qurollar bilan to'la ta'minlangan 2850 kishilik rus qo'shini bir yil oldin mag'lubiyatga uchragan general Perovskiy boshchiligida 1853 yil iyul oyida Oqmachit qal'asiga hujum qildi. Oddiy qurollar bilan qurollangan 400ga yaqin qal'a himoyachilari 20 kun davomida dushman hujumini qaytarib, mardlik, jasurlik, vatanparvarlik timsoli bo'lib tarixga kirdilar. 1853-1856 yillardagi Qrim urushi sababli Rossiya O'rta Osiyodagi harbiy harakatlarini to'xtatishga majbur bo'ldi. U Qo'qon xonligidagi faol harakatini 1860 yil yozidagina qayta tashkil qila oldi. Xalqimizning qahramonona qarshiligiga qaramasdan yangi harbiy texnika bilan qurollangan rus qo'shinlari 1860-1864 yillarda Pishpak, To'qmoq, Avliyo ota, Turkiston, CHimkent shaharlari va ular atrofidagi qishloqlarni bosib oldilar. Bu janglarda ko'ngilli himoyachilar, Qo'qon xonligi sarkardasi mulla Alimqul va boshqalar o'z qahramonliklari bilan vatanparvarlik namunalari ko'rsatdilar. 1864 yil oktyabrda general CHernyayev boshchiligidagi rus qo'shinlarining Toshkentga hujumi muvaffaqiyatsizlikka

uchragach, ular Niyozbek qal'asini egallab, Chirchiq daryosidagi to'g'anni buzib tashladilar va shaharga suv chiqmay qoldi. 1865 yil may oyida ruslar Toshkent shahriga yangitdan hujum boshladilar. Himoyachilarning fidokorligi, Mulla Alimqulning tadbirkorligi yangi harbiy qurollar va muntazam harbiy qo'shin oldida ojiz edi. Toshkentni ruslar 42 kun deganda bosib oldilar.

1865-1866 yillarda rus qo'shinlari Qo'qon xoni va Buxoro amiri o'rtasida hamisha qo'ldan-qo'lga o'tib turgan Xo'jand, O'ratepa, Jizzax shaharlarini qattiq janglardan keyin egalladi. Buxoro amiri Muzaffarning ko'rgan tadbirlariga, xalqning qahramonona qarshiliklariga qaramasdan 1868 yilgi Cho'ponota va Zirabuloq janglarida ruslarning qo'li baland keldi. Natijada amir Muzaffar Qo'qon xoni Xudoyorxon (1864-1879) kabi Rossiya bilan noteng sulh shartnomasini imzolashga majbur bo'ldi. Qo'qon xonligiga va Buxoro amirligiga tegishli bo'lgan yerlarning katta qismi Rossiya tasarrufiga o'tkazildi. Katta miqdorda tovon puli to'landi. Olinmas qal'a hisoblangan Xiva xonligiga ruslar qattiq tayyorgarliklardan keyin 1873 yilda hujum qildilar. Xonlikdagi qoloqlik, harbiy texnika va san'atning pastligi bu yerda ham ruslarning g'olib kelishiga asos bo'ldi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon Feruz (1864-1910) Gandimiyon shartnomasiga asosan 2200000 oltin so'm to'ladi hamda Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlaridan va mustaqil tashqi siyosat yurgizishdan mahrum bo'ldi. Ruslarning O'rta Osiyodagi harbiy harakatlari XIX asrning 80-yillari o'rtalarigacha chorvador ko'chmanchi turkmanlarni bo'ysundurgunga qadar davom etdi. Rossiya o'lkamiz xalqlarini kuch, qurol, talonchilik va vayronagarchiliklar yo'li bilan bosib oldi. 1867 yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilib, o'lka to'la ravishda harbiylar qo'lga o'tdi va o'lkani boshqarish katta vakolatlarga ega bo'lgan Turkiston general-gubernatorligiga topshirildi. Turkiston general-gubernatori lavozimiga general fon Kaufman tayinlandi. General-gubernator katta huquqlarga ega bo'lib, xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar olib borishi, soliq siyosatini belgilashi, rus fuqaroligi huquqini berishi, mahalliy aholi ustidan chiqarilgan turli hukmlarni ijro etishga ruxsat berishi mumkin edi. Bu «Vaqtli Nizom» qonuni chor ma'muriyatining mustamlakachilik siyosati manfaatlariga mos kelmasligi sezila boshlangach, Kaufman Rossiya imperatoriga 1873 yilda Turkiston o'lkasini boshqarishning yangi nizom loyihasini taqdim etdi. Nizom 1886 yilda podsho Aleksandr II tomonidan tasdiqlandi. Nizomning asosiy g'oyasiga ko'ra, o'lkada Rossiya hukmronligi yanada mustahkamlanishi, o'lka yerlari avvalgidek harbiy vazirga bo'ysundirilishi nazarda tutilgan. Markaziy o'lka boshqaruvi general-gubernator hamda uning Kengashi va mahkamasidan iborat edi. XIX asrning 90-yillariga kelib, Turkiston general-gubernatorligi beshta Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, yettisuv, Kaspiyorti viloyatlariga, viloyatlar uyezdlarga, uyezdlar volislarga, volislar uchastkalariga bo'linib boshqariladigan bo'ldi. Turkistonning barcha viloyatlarida harbiy gubernatorlik boshqarmalari ta'sis etildi. G'arbiy gubernatorlar bevosita podsho tomonidan tayinlanadigan bo'ldi. Viloyat boshliqlari esa doimo harbiy gubernatorlarning nazorati ostida bo'ldi.

O'lkada mustamlakachilik tartiblari o'rnatilishiga qadar hakamlik vazifasini bajarib kelgan qozilar mahalliy aholi o'rtasidagi huquqiy muammolarni shariat va odat normalariga tayanib hal qiluvchi organ sifatida saqlanib qolindi. Bu, albatta,

mahalliy xalq ommasining noroziligini kuchaytirmaslik maqsadida ko'rilgan tadbirlar edi. Ular general-gubernator tomonidan tasdiqlanib, uyezd boshliqlari nazorati ostida ish olib bordi. Turkiston general-gubernatorligining markazi Toshkentni boshqaruv 1870 yilgi shahar boshqaruvi qoidasiga ko'ra to'lig'i bilan podsho ma'muriyati qo'lga o'tdi. 1877 yilgacha eski shahar va yangi shahar alohida boshqarilsa-da, lekin eski shaharda hokimiyat general Geysn qo'lida edi. O'sha yili shahar Davlat dumasiga saylovlar bo'ldi. Saylangan 71 deputatning atigi 21 nafari mahalliy aholi vakillari edi. SHunday qilib, XIX asrning oxirlarida O'rta Osiyoning katta qismi Turkiston general-gubernatorligi nomi bilan Rossiya tasarrufiga o'tdi. Qo'qon xonligi tugatilib, Xiva xonligi va Buxoro amirligi Rossiya imperiyasiga qarashli kichik, yarim mustamlaka davlatga aylanib qoldilar. Xiva xonining Amudaryo bo'limi boshlig'i, Buxoro amirining «Rus siyosiy agentligi» nazorati ostida ekanligi va uchastka pristavlarigacha harbiy-lardan bo'lganligini inobatga olib, o'lkada to'la harbiy-ma'muriy boshqaruvi, harbiy politsiya rejimi o'rnatilganligini yana bir bor qayd qilamiz. Bunday boshqaruv tez vaqt ichida o'lkani ruslashtirish va iqtisodiy qaram hududga aylantirish imkonini berdi. Turkistonning xom ashyo bazasiga aylantirilishi va o'lkada chor Rossiyasi iqtisodiy hamda siyosiy manfaatlarining amalga oshirilishi:

CHor Rossiyasi Turkiston o'lkasini egallagan kunlaridan boshlab o'zining iqtisodiy mustamlakachilik niyatlarini amalga oshirishga kirishdi.

Buning uchun, birinchi navbatda, Rossiya gubernyalaridagi sanoat korxonalarini muntazam ravishda xom-ashyo bilan taa'minlab turuvchi temir yo'llar qurildi. SHu maqsadda 1881-1886 yillarda Mixaylovskiy ko'rfazidan CHorjo'yga Kaspiyorti temir yo'li qurildi, 1888 yilda bu yo'l uzaytirilib, Samarqandga yetkazildi. 1906 yilda Toshkent - Orenburg temir yo'li ishga tushirildi. 1912 yilda Farg'ona vodiysi ham Rossiya bilan temir yo'l orqali bog'landi. Mustamlaka Turkistonda temir yo'llarni qurib bitirilishi o'lkani Rossiya sanoatining g'ildiragiga yanada mahkamroq bog'ladi. O'lkaning xom-ashyo yetkazib beruvchi manba sifatidagi o'rni mustahkamlangach, bu yerga turli firma va birjalar kirib kela boshladi va ular Turkistonning iqtisodiy hayotida jadallik bilan o'z ta'sirini kuchaytirib bordi. Ular o'lkadan xom-ashyo olib ketish, Rossiyadan sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari olib kelib sotish bilan cheklanmay sug'oriladigan yerlarni sotib olib paxta ekishni kengaytirdilar. Paxtachilikning rivojlanishi bunday firma-birjalar, mahalliy sudxo'r va savdogarlar uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi. Ular asosan xom-ashyo yetishtirish yo'lga o'tib olgan dehqonlarga kelasi yil oladigan hosili hisobidan pul qarz berar edilar. Dehqonlarning moddiy ahvoli og'irlashgan sari ularning hosildan tushgan daromadi qarzini to'lashga, yerga ishlov berishga, oilasiga oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga ham yetmas, ikkinchi tomondan katta yer maydonlari mahalliy boylar va sudxo'rlar qo'lga o'tib keta boshladi. Bu holat yersiz dehqonlar, mardikorlar va arzon ishchi kuchini yanada ko'payishiga sabab bo'ldi. Rossiya sanoatida paxta tolasiga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi bu yerlarda yetishtiriladigan paxtaning sifatiga e'tiborni kuchaytirdi. SHu maqsadda o'lka yerlarida paxtaning Amerika navlarini yetishtirishni yo'lga qo'yish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib boruvchi stansiyalar tashkil etildi. Hatto bu navlarni o'rganish uchun Amerikaga maxsus mutaxassislar ham yuboriladi. Mustamlaka

yillarida bunday navlar o'lkada paxtachiligida yetti barobar ko'paydi. Rossiya uchun Turkistondan ko'proq foyda ko'rish maqsadida o'lkaning o'zida xom-ashyoga dastlabki ishlov beruvchi korxonalar tashkil etishga kirishildi. Bunday korxonalar o'lkada barpo bo'layotgan sanoatning asosiy sohasi edi. 1900 yilgacha Turkistonda 170 dan ortiq sanoat korxonalari ishga tushirildi. Bularning 80% ni paxtaga qayta ishlov beruvchi korxonalar tashkil etdi. O'lkaning o'zida ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan sanoatning rivojlanishi va Rossiyadan kirib kelayotgan tayyor sanoat mahsulotlari asrlar davomida hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelayotgan aholini xonavayron etdi.

Raqobat natijasida hunarmandchilikning ko'plab sohalari inqirozga yuz tutdi, xonavayron bo'lgan hunarmandlar ham yersiz dehqonlar singari ishsizlar safini to'ldirib bordi. O'lkaning ko'plab unumdor yerlariga paxta ekilishi boshqoqli ekinlar ekiladigan maydonlarning qisqarishiga olib keldi. Ming yillar davomida o'zini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab kelgan mahalliy aholi asta-sekin oziq-ovqat masalasida Rossiyaga qaram bo'lib qoldi. G'alla mahsulotlari o'lkaga Rossiyadan keltirilib, unga chor ma'murlarining o'zi narx-navoni belgiladi. Sanoatda band bo'lgan mahalliy ishchilarning turmush sharoiti yana ham og'ir edi. Chunki ularning ish haqi yevropalik ishchilardan 2-2,5 barobar kam bo'lsa, olinadigan soliqlar va jarimalar shuncha ko'p edi. Mustamlakachilik siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri Turkiston o'lkasini ruslashtirishdan iborat bo'ldi. Podsho hukumati ko'p minglab yersiz dehqonlarni, ishsizlarni mustamlaka Turkistonga ko'chirib keltirishi bu maqsadga erishishda katta o'rin tutadi. Chorizm Turkistonni rus inqilobchilari va sotsial-demokratlarini surgun qiladigan makonga aylantirdi. Markaziy Rossiya, Kavkazortidan kelgan Rossiya monarxiyasining minglab raqobatchilari Turkistonning yirik shaharlariga joylashib oldilar. Rossiyadan ko'chirib keltirilganlarga katta imtiyozlar berildi, ularning joylashishi, dehqonchilik qilishi uchun ko'p miqdorda mablag'lar ajratildi, o'zini o'nglab olgunga qadar oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab turildi. Yangi tashkil topgan rus qishloqlari aholisi mahalliy aholiga nisbatan ancha ko'proq ekin maydonlariga ega bo'ldi, ma'lum muddatgacha soliqdan ham ozod qilindi. Natijada, ko'chirib keltirilganlar qisqa vaqtda ishlab chiqarishning texnikaviy zaminini ham yaxshilab oldilar. Bunday imtiyozlarni chor ma'murlari, «Rossiyadan ko'chib kelayotganlar bo'sh yerlarni o'zlashtirishga, bog'lar yaratishga yordam beradi», deb ko'rsatdi. Aslini olganda qashshoqlashib ketgan yuz minglab aholining O'rta Osiyoga ko'chirib keltirilishi Rossiyada tobora chuqurlashib borayotgan ichki ziddiyatlarni hal etishning bir yo'li bo'ldi.

Mustamlaka o'lkada ko'p sonli rus aholisining mavjudligi Rossiya uchun harbiy va siyosiy tayanch bo'ldi. Ular ayni bir vaqtda mahalliy xalqlarning mustamlakachilik tuzumiga qarshi bo'lgan harakatlarini bo'g'ib turish uchun tayanch vazifani bajardilar. Chorizmnining Turkistondagi madaniy-ma'rifiy ishlari mustamlakachilik siyosatiga to'la bo'ysundirildi. Bu boradagi siyosat mahalliy aholining ma'naviy hayotiga aralashmaslik deb ko'rsatilgan bo'lsa-da, aslida aholini ruslashtirish, milliy madaniyatini cheklash, kamsitishdan iborat bo'ldi. SHu maqsadda dastlabki tadbirlar yevropa turmush tarzini ifoda etuvchi maktablarni ochishdan boshlandi.

O'lkada joriy etilgan rus-tuzem maktablari haqidagi loyihaga binoan 1884 yili Toshkentda dastlabki rus-tuzem maktabi ochildi.

Podsho ma'murlari mahalliy maktablardagi ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirishni mahalliy aholini ruslashtirish borasidagi katta to'siq deb qaradilar. SHu sababli eski maktablarda o'qish-o'qitish ishlarini yaxshilash uchun biror bir tadbir ko'rilmadi. Maktablarning ahvoli Rossiya bosqinidan avval qanday bo'lgan bo'lsa, shundayligicha qolib ketaverdi. Rossiya Turkistonni istilo qilgach, rus ma'murlari o'z mavqelarini mustahkamlash uchun mahalliy xalqning ayrim an'alaridan, urf-odatlaridan foydalanishga urindilar va shu maqsadda diniy aqidalardan, mahalliy xalq o'rtasida obro'-e'tibor qozongan shaxslardan, ruhoniylardan foydalandilar. Mahalliy xalqlarning tarixiy qadriyatlariga, diniy e'tiqodlariga ta'sir o'tkazish, ularni ma'naviy qaramlikda ushlab uchun Rossiya ma'muriyati, tajribali mustamlakachi davlatlarning o'z mustamlakalarida olib borgan missionerlik siyosatlaridan foydalandilar. Ostroumov va boshqa missionerlarning o'lkadagi faoliyati buning yorqin misolidir. Mahalliy aholining yashash tarzi, sihat-salomatligini yaxshilash borasida ham biron-bir tadbir amalga oshirilmadi. Guberniyalarda, uyezdlarda bir yoki ikki vrach bo'lib, ular ham asosan, soldatlar va rus aholisiga yordam ko'rsatish bilan band bo'lganlar. Masalan, 250 ming qoraqalpoq aholisi orasida atigi bitta shifokor bor edi. Vrachlar yetishmasligini, sog'liqni saqlash ishlarining bunday ahvolini chor ma'murlari «mahalliy aholi kuchli, sog'lom va kasal bo'lmaydi. Ular yashaydilar va vaqti kelganda o'ladilar. Tarqalgan epidemiyalarga qanchalik pul ajratilmasin, baribir yetmaydi», deb chorizmning shovinistik siyosatini yaqqol namoyish etdilar.

O'lkada mustamlakachilikni kuchaytirishga qaratilgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy jarayonlar asta-sekin mahalliy aholining moddiy va ma'naviy qashshoqlanishiga, ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarning keskinlanishiga olib kelib, chorizm mustamlakachiligiga qarshi qaratilgan milliy ozodlik harakatlarining kuchayishiga sabab bo'ldi. **Chorizm istibdodiga qarshi turkiston xalqlarining milliy-ozodlik kurashi. Jadidchilik:** O'lkada XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib chor Rossiyasining mustamlakachilik, ulug' davlatchilik, shovinistik siyosati mahalliy aholining milliy ozodlik harakatlari boshlanishiga asosiy sabab bo'ldi. Tarixiy manbalarda, arxiv hujjatlarida chor Rossiyasi qo'shinlarining O'rta Osiyo hududiga kirib kelishi bilan, unga qarshi xalq ozodlik harakatlari boshlanganligi va bu chor hukumatining aQdarilishiga, qolaversa mustaqillikka erishganimizga qadar davom etganligi haqidagi ma'lumotlar beriladi. Bu ma'lumotlar asosida O'rta Osiyo xalqlarining chorizmga qarshi olib borgan quyidagi eng yirik va ommaviy tus olgan kurashlarini qayd qilishimiz mumkin: 1837-1846 yillarda Sulton Kenesarin rahbarligidagi, keyinchalik Buxoro amirligining, SHahrisabz bekligidagi harakatlar, 1871 yilda Eshon Eshmuhammad boshchiligida Sirdaryo viloyatidagi chiqishlar; 1871 yildagi Farg'onada yetimxon qo'zg'oloni; 1872 yilda CHirchiqdagi isyonlar, 1873-76 yillar Qo'qondagi Po'latxon qo'zg'oloni; 1892 yildagi Toshkent qo'zg'oloni; 1898 yildagi Andijonda Dukchi Eshon qo'zg'oloni; 1899 yildagi Sirdaryo viloyatidagi harakatlar, 1916 yildagi Jizzax qo'zg'oloni va boshqalar. XIX asr 70-yillar boshlaridagi Farg'onadagi xalq harakatlarini alohida qayd etish lozim. 1868 yilda Kaufman bilan sulh shartnomasi tuzib, Qo'qon xonligining katta

hududlarini Rossiya ixtiyoriga bergan va Rossiya hukmronligini tan olgan Xudoyorxon siyosatidan nafaqat oddiy xalq, balki yirik yer egalari ham norozi edilar. Qo'qon xonligida elchi va josus vazifasini bajargan polkovnik SHaufus ma'lumotlariga qaraganda norozi beklar tepasida Abdurahmon oftobachi turgan. 1872 yilda xon siyosatiga qarshi xalq harakati ayniqsa kuchaydi. Bundan foydalangan Abdurahmon oftobachi o'z tanishi mulla Ishoq Hasan o'g'lini qirg'izlar orasida Po'latxon nomi bilan qo'zg'olon ko'tarishga undaydi va o'zi ham bu harakatga qo'shiladi. 1873 yilda boshlangan bu qo'zg'olonda oddiy xalq, dehqonlar, hunarmandlar faol ishtirok etdilar va bu harakat butun Farg'ona vodiysi bo'ylab yoyildi. Xudoyorxonning o'g'li Nasriddinbek boshchiligidagi xon qo'shinlari ham qo'zg'olonchilarni qo'llab-quvvatladilar. Bu voqeadan qo'rqib ketgan Xudoyorxon rus hokimiyatidan boshpana so'rab, Toshkentga qochdi. Qo'qon taxtiga uning o'g'li Nasriddinbek (1875-76) xon qilib ko'tarildi. Qo'zg'olonchilar kelishuviga binoan esa Po'latxon xon etib saylanishi kerak edi. Nasriddinbekning xonlikka ko'tarilishi va uning ham ruslar bilan kelishuv siyosatini olib borishi, qo'zqonlochilar o'rtasida norozilik keltirib chiqardi. Natijada Marg'ilon, Namangan, Andijon hududlarida Po'latxon tarafdorlari yerlarni kambag'allarga bo'lib berib, xon siyosatiga qarshi chiqdilar. Qo'qon xonligining ruslarga qarashli bo'lgan yerlarida ham norozilik chiqishlari avj ola boshladi. Bu rus hukumatini xavotirga solib qo'ydi va Kaufman Qo'qon xonligini tugatish to'g'risida podshoning roziligini so'rab, iltimosnoma jo'natdi. Qo'qon xonligi hududiga esa Skobelev boshchiligidagi harbiy jazo otryadi kiritildi. Bu vaqtda Nasriddinxon hokimiyatdan chetlashtirilib, vodiya Po'latxonning mavqei oshib ketgan edi. G'arbiy jihatdan ustun bo'lgan rus qo'shinlari qo'zg'olonchilarni tezda mag'lubiyatga uchratdi. Po'latxon qo'shinlari harakatining ikkinchi bosqichi 1875 yili Ohangaron, Telov, Pskent va Toshkentda bo'lib o'tgan harakatlarni o'z ichiga oladi. Bu harakatlarda qattiq zarbaga uchragan qo'zg'olonchilar 1876 yili Andijonda, Oloy vodiysida kurashni davom ettirdilar. Ammo harbiy jihatdan kuchlar teng emas edi. 1876 yil 1 martda Po'latxon tutib olinib Marg'ilonda osib o'ldirildi. Boshqa qo'zg'olonchilar ham qattiq jazolandi. Podshoning buyrug'i bilan Qo'qon xonligi tugatilib, Farg'ona viloyati tashkil etildi. Farg'ona vodiysida bo'lib o'tgan 70-80-yillardagi xalq harakatlarida Qurbonjon dodxoh, yetimxon, Darvishxon to'ra, YOqubbek boshchiligidagi qo'zg'olonlarni alohida qayd qilishimiz zarur. Qurbonjon dodxoh rus qo'shinlariga qarshi kurashda sharq ayollarining qahramonligini, jasoratini namoyon etdi. Manbalarning ma'lumot berishicha, general Skobelev sulh tuzish uchun mayor Ivonovni Qurbonjon dodxoh huzuriga jo'natadi. Ammo Qurbonjon dodxoh mayorni qabul qilmay faqat o'z mavqei bilan teng bo'lgan sarkarda bilangina muzokaralar olib borishi mumkinligini bildiradi. CHorasiz qolgan rus generali Skobelev u bilan sulh tuzishga va uni «Oloy malikasi», deb tan olishga majbur bo'ldi. Qurbonjon dodxohning nabiralari 1898 yilgi milliy ozodlik qo'zg'olonida ham faol qatnashganlar Rus amaldorlari doimo Oloy malikasidan hayiq'ishgan. SHuning uchun gubernatorlar uning oldiga tez-tez kelib turishgan. 1901 yilda Rossiya imperiyasi Qurbonjonga imperatritsaning sovg'asini shaxsan topshirgan. Qurbonjon dodxoh 1907 yilda O'shda 96 yoshida vafot etgan. O'rta Osiyo

xalqlarining mustamlakachilarga qarshi kurashida YOqubbek va u boshqargan yettishahar davlati (1865-1877) ham muhim o'rin egallaydi. Chunki ular Qo'qon, Buxoro, Xiva vatanparvarlarining rus bosqinchilariga qarshi kurashlarida yordam berib turishgan. Shu sababli Turkistondagi so'nggi mustaqil davlatni tugatish Rossiya uchun kechiktirilmas vazifa bo'lib qoldi. 1877 yil 22 iyunda rus qo'shinining G'uljaga bostirib kirishi shu maqsadni amalga oshirishga qaratilgan edi. Amir YOqubbekning to'satdan vafot etishi yettishahar davlati qo'shinining mag'lubiyatga uchrashiga sabab bo'ldi. Oqmachit, Chimkent, Toshkent mudofaalarini tashkil qilishda jonbozlik ko'rsatgan YOqubbek Turkiston ozodligi uchun kurash yo'lida jon baxshida etgan qahramonlarimizdan biridir. 1878 yili Mingtepada chorizmning siyosiy-iqtisodiy zulmiga qarshi yetimxon boshchiligidagi g'alayon ko'tarildi. Bunday g'alayon 1879 yilda Farg'ona viloyatida ham sodir bo'ldi. Bu qo'zg'olonlar kuch bilan bostirilsa ham aholining qahr-g'azabidan xavfsiragan Farg'ona viloyati gubernatori g'ayri-qonuniy soliq yig'uvchilarni ishdan olib tashlashga majbur bo'ldi. 1889-1890 yillarda Farg'ona vodiysi va Toshkent hududlarida ko'plab xalq harakatlari, qurolli to'qnashuvlar bo'lib o'tdi. Shulardan biri Darveshxon qo'zg'olonidir. Andijon uyezdining Qo'rg'ontepa volostida yuqori tabaqaga mansub bo'lgan vatanparvar Darveshxon qo'shin to'plashga kirishdi. U mustamlakachilik tuzumiga qarshi ochiqdan-ochiq qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rdi, ammo Farg'ona viloyati harbiy ma'murlari katta kuch yuborib Darveshxon kuchlarini tor-mor etdi, uning yordamchisi Mo'minboy ushlab olinib, dorga osildi.

1892 yilgi qo'zg'olon ko'plab tarixiy adabiyotlarda rus hukumatini o'lkaning bir qancha shaharlarida vabo kasali tarqalishining oldini olish uchun Toshkent shahrida ko'rilgan chora-tadbirlariga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon deb ta'riflangan bo'lsa-da, aslida bu qo'zg'olon chor Rossiyasining o'lkada ko'p yillar davomida olib borgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilgan edi. Rus hukumatining vaboni oldini olish uchun ko'rgan chora-tadbirlari davomida mahalliy aholining diniy e'tiqodlari, urf-odatlari hisobga olinmaganligi natijasida sabr kosasi to'lgan xalq ommasining noroziligi kuchaydi. Natijada bu qo'zg'olonda Toshkent shahri aholisining barcha qatlamlari ishtirok etdi. Mahalliy aholining milliy-madaniy an'alariga xos diniy bayram «Qurbon hayit» kuni boshlangan bu qo'zg'olon, tezda chor askarlari tomonidan bostirilib, qo'zg'olonchilardan 8 kishi dorga osib o'ldirilishga, 15 kishini 2 yil muddat bilan mahbuslar rotasiga yuborilishiga, 2 kishini olti oydan qamoq jazosini o'tashga hukm qilishdi. Lekin chor Rossiyasi dunyo matbuotchilari oldida bu jazolar shov-shuvga sabab bo'lishidan cho'chib, o'lim jazoni umrbod surgun bilan almashtirdi. Bu qo'zg'olon Toshkent shahrining o'zida yuz bergan bo'lsa-da, uning aks sadosi butun Turkiston o'lkasi bo'ylab tarqaldi. XIX asr oxirlarida Rossiyaning mustamlakachilik siyosatiga qarshi o'lka xalqlarining milliy ozodlik harakatining yana bir yorqin namunasi 1898 yil may oyida Andijonda bo'lib o'tgan Dukchi Eshon qo'zg'oloni orqali namoyon bo'ldi. Bu qo'zg'olon rahbari Muhammadali Eshon o'z davrining obro'li, diniy va dunyoviy ilmlardan boxabar, davr siyosatini to'g'ri tushungan shaxs edi. U o'z muridlari va hamfikrlari bilan bosqinchilarning xalqqa qarshi olib borayotgan zulmkor siyosatini qoralari va bunga qarshi har qanday harakatni ma'qullar

edi. Dukchi Eshon Mingtepa qishlog'idan turib Farg'ona shaharlari va qirg'iz yerlaridagi mustamlakachilardan norozi aholini birlashtirish va bu zulmni ag'darib tashlash uchun harakat boshladi. Qo'zg'olon olib borish usullaridan bexabarlik, birlikning yo'g'ligi, uyushmaganlik, qurol-aslaha va moddiy bazaning yetishmasligi qo'zg'olonning tezda mag'lubiyatga uchrashiga sabab bo'ldi, ayniqsa qo'zg'olonning kelishilgan muddatdan oldin boshlanishi, harakat mag'lubiyatining asosiy sabablaridan biri bo'ldi. Qo'zg'olon bostirilib, uning rahbarlari qattiq jazolandi. Qo'zg'olon natijasida Farg'ona viloyatida va butun Turkiston general-gubernatorligida harbiy politsiya rejimi kuchaytirildi. XX asr boshlariga kelib Rossiyadagi ijtimoiy, siyosiy vaziyat Turkistonga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. O'lka hududida demokratik-inqilobiy harakatlar avj ola boshladi. Bu harakatlarni biz nafaqat rus aholisi orasida, balki mahalliy mehnatkashlar orasida ham kuzatamiz. Turkiston o'lkasi hududida temir yo'llarning qurilishi, zavod va fabrikalarning ishga tushirilishi Rossiya markaziga ko'plab o'lka boyluklarini chiqib ketishini osonlashtirdi. Bu jarayon mahalliy aholi ahvolini yanada og'irlashuviga sabab bo'ldi. Turkiston o'lkasi hududida dehqonlar g'alayonlari, norozilik chiqishlari ortib bordi.

Rossiyaning 1914 yilda boshlagan birinchi jahon urushiga tortilishi natijasida mahalliy xalqdan olinadigan soliqlar miqdori oshib bordi. Turkiston o'lkasi hududida yersiz dehqonlarning soni ko'paydi. CHor hukumatining 1916 yil 25 iyunda «Urush borayotgan joylarda mudofaa va harbiy inshootlarni qurish, shuningdek, davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan jamiki boshqa ishlarni bajarish uchun rus bo'lmagan aholining erkak qismini jalb etish to'g'risidagi» farmoni e'lon qilindi. Ushbu farmonga muvofiq hozirgi O'zbekiston hududlaridan 19-43 yoshgacha bo'lgan 250 mingdan ziyod erkak aholi front ortidagi ishlarga (mardikorlikka) chaqiriladigan bo'ldi. Mardikorlikka ketadiganlar uch oyda qaytib kelishlari va bungacha ularning oilalari hukumat tomonidan ta'minlanishi va'da qilindi. Ro'yxatga olish davomida amaldorlar boyluk orttirish payida bo'lishib, boylarning bolalarini pul evaziga ro'yxatga kiritishmadi. Bu xalq noroziligining ortib borishiga sabab bo'ldi. 1916 yil iyul oyidan mahalliy aholining qo'zg'oloni boshlandi. 4 iyul kuni Xo'jandda, 5 iyul Samarqand viloyatida, 9 iyul kuni Qo'qon uyezdida, 10 iyul kuni Marg'ilonda, 11 iyulda Samarqand va Toshkentda mardikorlikka olishga qarshi qo'zg'olonlar boshlandi. 1916 yil 18 iyulda butun Turkiston harbiy holatda deb e'lon qilindi. 1916 yildagi harakatlarning eng kuchaygan nuqtasi 13 iyul kuni boshlangan Jizzax qo'zg'oloni bo'ldi. Jizzaxdagi qo'zg'olonga Nazirxo'ja Abdusalom o'g'li, Abdurahmon Jevachi kabi xalq yo'l boshchilari boshchilik qilib, aholini mustaqil beklik tuzishga chaqirdilar. Qo'zg'olon davomida temir yo'l bekatlari, ko'priklar vayron qilingan.

Jizzaxning yangi shahariga yetib kelgan polkovnik Afanasevning jazo otryadi qo'zg'olonchilardan yengildi. SHundan keyin Turkiston general-gubernatori yuborgan polkovnik Ivanov boshchiligidagi katta harbiy kuchlarga ega bo'lgan jazo otryadi qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostiradi. CHor qo'shinlari bilan so'nggi to'qnashuv 1916 yil 21 iyulda Qilich qishlog'ida bo'lib o'tdi. Mingga yaqin kishi hibsga olinib, jazolandi. 1916 yilgi qo'zg'olon hukmron sinflarning zulmiga qarshi qaratilgan xalq qo'zg'oloni edi. Qo'zg'olonni harakatga keltirgan

asosiy kuch dehqonlar va hunarmand kambag'allar bo'ldi. Qo'zg'olonchilarni mahalliy ziyolilar, ruhoniylarning bir qismi qo'llab-quvvatladi. Qo'zg'olon bostirilgach, uning yo'l boshchilari jazoga tortilib, o'limga mahkum etildi. Jami 51 kishi qatl etildi, 168 kishi surgun qilindi, 128 kishi qamaldi, 228 kishi turli jazo xizmatlariga safarbar etildi. 1916 yilgi qo'zg'olon butun mustamlakachilik davomida Turkistondagi eng qudratli va uyushgan qo'zg'olon bo'ldi.

Jadidchilik harakati

XIX asr oxiri- XX asrning boshlarida siyosiy, madaniy, iqtisodiy jihatdan inqiroz holatiga tushib qolgan mustamlaka tufayli rivojlanish past darajada bo'lgan o'lkada Turkiston ziyolilari chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmidan qutulish, o'z milliy davlatchiligini tuzish, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga yo'l ochish, xalqqa ziyo tarqatish choralari ko'rdi. Bu borada jadidchilik harakati katta rol o'ynadi.

Jadidchilik rus mustamlakachiligiga qarshi milliy demokratik harakat bo'lib, u o'sha davr Turkistondagi qoloq iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sharoitda yashayotgan xalqlarni ma'rifatlashtirish, jamiyat hayotida ijtimoiy va madaniy islohotlar o'tkazish, pirovardida milliy mustaqillik g'oyalarini hayotga tadbiiq etish maqsadini o'z oldiga qo'ygan edi.

Turkistonda jadidchilik g'oyalari XIX asrning 90-yillaridan yoyila boshladi. Bu harakat XX asrning 30-yillari oxirlarigacha o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynadi. Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik harakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda: 1) XIX asr oxirlaridan 1915 yilgacha-ma'rifatchilik; 2) 1915 yildan – 1918 yil fevraligacha-muxtoriyatchilik; 3) 1918 yil fevralidan - 20-yillar oxirlarigacha mustabid sovetlar davridagi faoliyati.

Jadidchilik Rossiyaga qaram bo'lgan musulmon xalqlari orasida dastlab Qrimda XIX asrning 80-yillarida paydo bo'ldi. Uning asoschisi diniy-dunyoviy ilmlarni chuqur egallagan Ismoilbek Gasprali (1851-1914) bo'ldi. Ismoilbek 1884 yilda jadid maktabi tashkil etib, 40 kunda 12 bolaning savodini chiqaradi. Uning o'qitish usuli «usuli savtiya», ya'ni «yangi usul» nomi bilan shuhrat qozondi. «Jadid» arabcha so'z bo'lib, «yangi» degan ma'noni bildiradi. Ismoilbek g'oyalarini qabul qilgan yangilik tarafdorlari «jadidlar», uning g'oyalari esa «jadidchilik» nomini oldi. Ismoilbek Gasprali darslik yaratadi, o'zining «Tarjimon» (1883-1914) gazetasini tashkil etib, jadidchilikni turkiy xalqlar orasida keng targ'ib qiladi. Bu gazeta Toshkent va boshqa shaharlarga ham tez yoyiladi.

I. Gasprali 1893 yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroda bo'ldi. Buxoroda amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi. Bu maktabga «Muzaffariya» nomi beriladi. 1898 yilda To'qmoqda (Qirg'iziston) ham shunday maktab ochildi. 1899 yilda Andijonda SHamsuddin domla, 1901 yilda Qo'qonda Salohiddin domla, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov va Samarqandda Abduqodir SHakuriylar birinchi bo'lib jadid maktablarini ochadilar. Jadidchilik harakatining yirik namoyandalari jadid maktablari uchun darsliklar ham yaratganlar. Xususan, Saidrasul Aziziyning «Ustozi avval» (1903), Munavvarqorining «Adibi avval» (1907), Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim» (1912) darsliklari alohida e'tiborga molikdir.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishdan iborat bo'lgan:

YAngi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish.

Umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish.

Turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish hamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.

SHu dasturni amalga oshirish borasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Abdulla Avloniy, Abdulhamid CHo'lpon va boshqa ziyolilar jonbozlik ko'rsatishdi. YAngicha o'qitish musulmon bolalariga qisqa vaqt ichida dunyoviy, diniy ta'lim berish dasturi asosida olib borildi. Bu dasturga ko'ra maktablarda o'qitish tizimi ikki bosqichdan iborat bo'lgan. Birinchi bosqich ibtidoiy qism deb atalib, uning tahsil muddati 4 yil bo'lgan. Birinchi bosqichni tugatgan shogird eski maktabda 10 yil o'qigandan ko'ra yaxshiroq savod chiqargan. Ikkinchi bosqichni muvaffaqiyatli tugatgan shogird arabcha, forscha, turkiy tilda bemalol so'zlashib, ruschada erkin gaplasha olar edilar. Jadidlarning xalqaro aloqalari juda keng qamrovli bo'lgan. Ular Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlardagi jadidchilik oqimlari dasturlaridan xabardor bo'lganlar, o'zaro safarlar, muloqotlar orqali tajriba almashganlar. 1905-1906 yilgi Rossiyadagi inqilobiy harakatlar Turkistonga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Faol kuchlar jipslasha boshladilar va jadidlar ma'rifatchilik faoliyatini jadallashtirdilar. Bu faqatgina maktablarda emas, balki jonli matbuotchilik faoliyati, jumladan, ro'znomalarning ko'plab vujudga kelishida ham ko'rindi. CHunonchi, 1906 yilda Ismoil Obidovning muharrirligida «Taraqqiyy», shu yili Munavvarqori muharrirligida «Xurshid», 1907-1908 yillarda Abdulla Avloniy muharrirligida «SHuhrat», Ahmadjon Bektemirov muharrirligida «Osiyo» ro'znomalari chop etildi.

Lekin tez orada chor ma'muriyati ashaddiy shovinist N.P. Ostroumov bildirishnomasiga asoslanib, bu ro'znomalarni man etdi. Ma'rifatchilikning yangi to'loqida 1913-1915 yillarda «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Buxoroi sharif», «Turon», 1917 yilda esa «El bayrog'i», «Kengash», «Hurriyat», «Ulug' Turkiston» gazetalari, «Oyina» jurnali kabi ommaviy axborot vositalari ham paydo bo'ldi.

Jadidchilik Stolipin reaksiyasidan so'ng yashirin tusga o'tdi. CHunonchi, Toshkent politsiyasi mahkamasiga yetkazishicha, maxfiy guruhlardan birini o'qituvchi Ahmadjonov boshqargan va u, asosan, milliy ziyolilar hamda o'quvchi yoshlar vakillaridan tarkib topgan. Qo'qondagi maxfiy guruh 50 kishidan iborat bo'lgan. Andijondagi jadidlarning yashirin tashkiloti «Taraqqiyparvar» deb atalib, maxfiy ishlar bo'yicha politsiya bo'limining ma'lumotlariga qaraganda, uning rahbarlaridan biri Ubaydulla Xo'jayev bo'lgan. SHuningdek, podsho ayg'oqchilari 1909-1916 yillar davomida mudarris va maktab o'qituvchilarining o'lkani boshqarishda islohotlar o'tkazish kerakligi haqida targ'ibotlar olib borayotganliklarini bir necha marotaba hukumatga yetkazganlar. Rossiya Fevral demokratik inqilobi arafasida Turkiston jadidchiligi yetuk siyosiy harakatga aylandi. Agar Birinchi Jahon urushidan keyin jadidlar parlamentar monarxiya uchun kurashgan bo'lsalar, fevral inqilobidan keyin Turkiston jadidlarning «taraqqiyparvarlar» oqimini tashkil qilgan radikal qismi ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdi. Ular qatoriga mahalliy aholi huquqlarini

kengaytirish tomon o'lkani boshqarish yuzasidan asosli islohotlar o'tkazish, o'lkaga Davlat Dumasidan aholi soniga qarab o'rin berish, asosiy demokratik erkinliklar, avvalo, milliy matbuot erkinligini ta'minlash, chorizmni konstitutsion tuzum bilan almashtirish kabilar kiradi. Rossiyadagi Fevral demokratik inqilobi Rossiyada yangi davlat tuzumi o'rnatilgandan so'ng federativ davlat shaklida muxtoriyat olishga umid bog'lagan jadidlarni ruhlantirib yubordi. Ayni paytda, milliy siyosiy partiyalar va tashkilotlar, jumladan, jadidlar tomonidan «SHo'roi Islomiya», «Ittifoqi musulimin», «Turon» kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytga kelganda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining turli qatlamlarini o'z ortlaridan ergashtira oldilar, ular ongida musulmonlar birligini mustahkamlash, jipslashtirish hissini uyg'otdilar. Ammo ular tez kunlarda tushundilarki, Rossiyadagi Muvaqqat hukumat va uning Turkiston Qo'mitasi ham o'lkada avvalgidek mustamlakachilik siyosatini davom ettirish yo'lini tutmoqda. CHunonchi, bu siyosat Ta'sis majlisini chaqirishga tayyorgarlikda yaqqol namoyon bo'ldi. SHu vaqtdan jadidlar uchun mustaqillik va muxtoriyat yo hayot, yo mamot muammosiga aylandi va jadal siyosiy janglar boshlandi. Ular hukumatning mustamlakachilik siyosatini qattiq tanqid ostiga oldilar va Turkistonning Rossiya Demokratik Federativ Respublikasi tarkibida milliy-hududiy muxtoriyat olish uchun astoydil harakat qilishga kirishdilar. Jadidlarning dasturiy hujjatlarida diqqat-e'tibor milliy-hududiy muxtoriyatning asosiy tamoyillarini amalga oshirish mexanizmlari-Turkiston Federativ Respublikasi imkoniyatlariga taalluqli bo'lgan masalalar bo'yicha, qonunlar chiqarishni amalga oshirish uchun chaqirilgan mustaqil vakolatli o'lka hokimiyatining oliy organlari, boshqaruvi va sudi mexanizmlarini ishlab chiqish, o'z davlat tuzilishini barpo etishga qaratildi. Boshqaruvning poydevori sifatida respublika shakli tanlab olindi. Demokratik huquq va erkinliklar berilgan va konstitutsion jihatdan kafolatlanishi lozim bo'lgan demokratik jamiyatni shakllantirish-ustuvor maqsad qilib belgilandi. Turkiston jadidlari davlat mustaqilligi haqidagi o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etishni mamlakatdagi turli ijtimoiy kuchlar o'rtasida tinchlik va kelishuvchilik, demokratik asosda shakllantirilgan Rossiya Ta'sis majlisini chaqirish bilan bog'langanliklari ham diqqatga sazovor. 1917 yil iyulda «SHo'roi islomiya»dan «SHo'roi Ulamo» tashkiloti ajralib chiqdi. Ammo Ta'sis majlisida o'rin olish masalasining muhimligini anglash, bu ikki oqimning keyinchalik qo'shilishiga va «Turk Adami markaziyati» nomi bilan ataluvchi yagona Turkiston Federalistlari partiyasining tashkil etilishiga olib keldi. Umuman olganda, asr boshida yuzaga kelgan jadidchilik harakati Turkiston xalqlarining milliy ozodlik, mustaqillik uchun dastlab chor Rossiyasi, so'ngra sovet mustamlakachiligiga qarshi kurashda muhim o'rin tutadi

Mustaqil ish mavzulari

1. SHayboniylar davlati, Abdullaxon II.
2. Ashtarxoniylar davrida O'rta Osiyo.
3. Qo'qon xonligi.
4. Xiva xonligi.

Buxoro amirligi. Tayanch tushunchalar

O'zaro urushlar, SHohruh, Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Navoiy, SHayboniyxon, Bobur, Safoviylar, Ubaydulla Sulton, Abdullaxon II, ashtarxoniyalar, hokimiyatni kuchaytirish uchun kurash, Xiva inoqlari va qo'ng'irotlari, Qo'qon minglari, Buxoro mang'itlari, xonliklardagi norozilik harakatlari, Rossiya bilan savdo aloqalari. Milliy ozodlik harakatlari, Po'latxon qo'zg'oloni, Dukchi Eshon, Mardikorlik, Jizzax qo'zg'oloni, Jadidchilik, Turkiston jadidlari, YOsh buxoroliklar, YOsh xivaliklar, Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalari.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent. O'zbekiston, 1994.
2. Karimov I. A. Xiva va Buxoro shaharlarining 2500 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimlardagi tabrik so'zi. «Xalq so'zi», 1997, 21 oktyabr.
3. Karimov I.A. «Turkiston» gazetasi muxbiri savollariga javobi. «Turkiston», 2 fevral 1999.
4. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent, «O'zbekiston», 1994.
5. Aliyev A. Mahmudxo'ja Behbudiy. Toshkent. «YOz», 1994.
6. Ziyoev O'. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. Toshkent. «SHarq», 1998.
7. Sodiqov M. Erksevar, hurriyatparvar el vorislarimiz. Toshkent. «Kamalak», 1992, 20-30 b.
8. Fozilbek Otabek o'g'li. Dukchi eshon fojiasi. Toshkent. «CHO'lpon», 1992.
9. Qosimov B. Ismoilbek Gasprali. Toshkent, 1992.
10. O'zbekim. «Vatan» seriyasi. Toshkent, 1992, 142-180 b.
11. Vatan tuyg'usi. Toshkent. «O'zbekiston», 1996.
12. Milliy uyg'onish. Toshkent, 1996.
13. YUnusova X. «1892 yil Toshkentdagi xalq qo'zg'oloni». Toshkent, 1998.
14. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. To'plam. Toshkent. «Universitet», 1999.
15. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob. Turkiston CHor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Toshkent. «SHarq», 2000.
16. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar. Toshkent. «Eldinur», 1998.
17. Turkiston mustaqilligi va birligi uchun kurash sahifalaridan. Toshkent. «Fan», 1996.
18. Fayzulla Xo'jayev. Buxoro inqilobi tarixiga materiallar. T.. «Fan» 1997 y.
19. Bayoniy M.YU. SHajarai Xorazmshohiy. Toshkent. G'afur G'ulom nomli nashriyot, 1994.
20. Bobobekov X.N. Qo'qon tarixi. Toshkent. Fan, 1996.
21. Ibrat I. Farg'ona tarixi. Toshkent. Kamalak, 1991.
22. Mirza Abdulazim Somiy. Mang'it hukmdorlari tarixi. M., 1962.
23. Mulla Olim Mahdumxoja. Tarixi Turkiston. Toshkent, 1995.
24. Milliy uyg'onish. Toshkent, 1997.
25. O'zbekiston tarixi. Toshkent. Universitet. 1997, ikkinchi nashr, 1999.

10 -mavzu. Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat.

Reja:

- 1. 1917 yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri. Muxtoriyatchilik harakati.**
- 2. Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning shovinistik siyosati**
- 3. Xorazm va Buxoroda demokratik harakatlarning o'sib borishi. Xiva xonligi va Buxoro amirligining emirilishi.**
- 4. Turkistonda sovet tuzumiga qarshi qurolli harakat va uning ahamiyati.**

Turkistondagi oktyabr voqealari va bolsheviklarning zo'ravonlik bilan hokimiyatni egallashi ularga o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirishlariga imkon bermadi. SHunga qaramay, ular Petrogradga tuzilgan Lenin boshchiligidagi bolsheviklar hokimiyatining «Rossiya xalqlari Deklaratsiyasi» (1917 yil 2 noyabr), «Rossiya va sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» Murojaatnoma (1917 yil 20 noyabr), hujjatlarda ko'rsatilgan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi to'g'risidagi huquqlardan foydalanib, Turkiston muxtoriyati hukumatini e'lon qildilar. Uch oygina yashagan bu muxtor respublika tugatilishi oqibatida jadidlar ta'qibga uchradilar. Munavvarqori Abdurashidxonovning guvohlik berishicha, «Ittihodi taraqqiy» (1917-1920), «Milliy ittihad» (1920-1925), «Milliy istiqlol» (1925-1929) va «Turkiston Milliy Birligi» (1921-1923) (raisi Ahmad Zakiy Validiy) maxfiy tashkilotlari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish maqsadida faoliyat yuritgan. Sovet davrida jadidlardan chiqqan milliy ziyolilar sovet organlarida faoliyat ko'rsatdilar va o'z faoliyatlari bilan xalq ta'limi san'atini rivojlantirishga ma'rifiy ishlarni taraqqiy ettirishga harakat qildilar. Jadidlarning ayrim qismi mustabid tuzumning siyosatiga ko'nikmay xorijga o'tib ketdilar, muayyan qismi esa istiqlolchilar harakatiga qo'shilib ketdilar. Istiqlolchilik harakatiga g'oyaviy rahnamolik qilish, ayniqsa, sovet organlarida ishlab, milliy mustaqillik g'oyalarini targ'ib qilishdagi sa'y-harakatlari jadidlarning sovetlar tomonidan 1929, 1937-1938 yillarda ommaviy qirg'in qilinishiga olib keldi. Buxoro amirligi va Xiva xonligida jadidchilik harakati Turkistondagi kabi XIX asr oxiri-XX asr boshlarida shakllangan bo'lsa ham bu hududlardagi tarixiy sharoit undagi jadidchilik harakatiga ham o'ziga xos xususiyatlar baxsh etdi. Buxoro va Xiva jadidlari dastlab amir va xon hukmronligini cheklash, mavjud tuzum sharoitida islohotlar o'tkazib, jamiyat taraqqiyoti va milliy mustaqillikni qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsalar, keyinchalik xon va amir yakka hukmronligi har qanday taraqqiyotga to'siq ekanligini tushunib yetdilar. Chunki 1917 yilda Xivada Asfandiyorxon ruxsati bilan tuzilgan yosh xivaliklardan iborat majlis va nozirlar kengashi, ularning taqiqlanishi va Junaidxon davridagi yosh xivaliklarning qattiq ta'qib qilinishi; Buxoro amiri Said Olimxonning o'zi qabul qilgan islohotlar o'tkazish haqidagi farmonini bekor qilishi va 1918-1920 yillarda yosh buxoroliklarning quvg'inga uchrashi shunga olib kelgan. Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarida jadidlar hukumat organlarida rahbar lavozimlarida ishlab mamlakatni taraqqiy qildirish va mustaqillikni saqlab qolishga intildilar (1920-

1924). Biroq sovet rejimi avval Buxoro va Xorazm davlatlari mavjudligiga chek quygan bo'lsa, keyinchalik barcha jadid namoyondalarini jismonan mahv qildi.

1917 yil 27 fevralda Petrogradga demokratik inqilobi g'alabasi Turkiston o'lkasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Natijada Turkistonda ham ishchi va soldat deputatlari Sovetlari va har xil toifalar vakillaridan tuzilgan ijroiya komitetlar tashkil etila boshlandi. Toshkentning hamma dahalari vakillari to'planib «SHo'roi Islomiya» tashkilotini tuzdilar.

1917 yilning mart oyida o'lka muxtoriyati masalasi Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotidagi asosiy masala bo'lib qoldi. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish g'oyasi nafaqat demokratik ziyolilar o'rtasida, hatto oddiy fuqarolar orasida ham tarqala boshladi. 31 mart kuni rus podshosining o'lkadagi tayanchi-Turkiston general-gubernatori hokimiyatni tark etdi. 1917 yil 7 aprelda Muvaqqat hukumat qarori bilan kadet N.N.SHchepkin raisligida Turkiston qo'mitasi tashkil qilindi. 9 kishidan iborat bu komitet a'zolarining to'rttasi: A. Bukeyxonov, M.Tinishboyev, S. Maqsudov va A. Davletshinlar turkiy xalqlar vakillaridan edi. Turkiston mahalliy aholisining oshib borayotgan ijtimoiy-siyosiy faolligi sharoitida Toshkentda 1917 yil 16 aprelda «SHo'roi Islomiya»ning Toshkent tashkiloti tashabbusi bilan chaqirilgan Butunturkiston musulmonlarining 1 qurultoyi ish boshladi. Qurultoyning so'nggi majlisida markaziy rahbar organ-Turkiston o'lka musulmon sho'rosi tashkil etilishi haqida qaror qabul qilindi. SHunday qilib Turkistonning birligi va yaxlitligi tomon muhim qadam qo'yildi. Afsuski, birlashish jarayonlari har doim ham bir tekis rivojlanmadi. Munavvar Qori boshchiligidagi «SHo'roi Islomiya»dan 1917 yil iyun oyida diniy ulamolardan tashkil topgan «SHo'roi Ulamo» ajralib chiqdi. «SHo'roi Ulamo» jamiyati tarafdorlari demokratik kayfiyatdagi milliy ziyolilar va musulmon ruhoniylarning jamiyatda islohotlar o'tkazish yo'lidagi har qanday urinishlariga va yevropacha madaniyatning kirib kelishiga keskin qarshi chiqishdi. Ma'rifiy, siyosiy sohadagi yangilanishlar haqidagi g'oyalarni ham rad etishdi. Toshkentdagi ishchi va soldat deputatlari Soveti musulmonlar o'rtasidagi ushbu bo'linishdan ustalik bilan foydalanishga urindi. Sentyabr voqealari natijasida Toshkent Soveti hokimiyatni qo'lga olishga harakat qildi. 1917 yil 10 sentyabrda Toshkentda Butunturkiston musulmonlarining II qurultoyi ochildi. Ushbu qurultoy hokimiyatni soldat, ishchi va dehqon deputatlari sovetlariga berishga qarshi chiqdi. Sentyabr voqealari jamiyatdagi siyosiy qarama-qarshiliklarni keskinlashtirib, o'lkadagi ishchilar harakati bilan milliy harakatning keyingi yo'llarini bir-biridan ajratib yubordi.

Toshkentda 1917 yil 17-20 sentyabrda turkistonlik va qozoq musulmonlarning qurultoyida «SHo'roi Islomiya», «SHo'roi Ulamo», «Turon» va boshqalarni birlashtirish yo'li bilan butun Turkiston va Qozog'iston uchun umumiy bo'lgan «Ittifoqi muslimin» degan siyosiy partiya tuzishga qaror qilindi. «Ulamochilar»ning ushbu qurultoyidagi asosiy masala Turkiston o'lkasining bo'lg'usi siyosiy boshqaruvi to'g'risida bo'lib, unda demokratik Rossiya tarkibida hududiy federatsiya «Turkiston federativ respublikasi» tuzilishi g'oyasi olg'a surildi. Fevral inqilobining ta'siri bilan Turkistonda kasaba uyushmalari ommaviy ravishda tashkil etildi, mahalliy xalqlar tillarida gazetalar chiqqa boshladi.

Oktyabr to'ntarishi. Turkistonda mustabid Sovet hokimiyatining o'rnatilishi, uning shovinistik siyosati:

1917 yil sentyabr oyida bolsheviklashgan Toshkent Soveti soldatlarni va asli rossiyalik ishchilarni o'z tomoniga torta olgan edi. Oktyabr oyida Rossiyada to'ntarish bo'lib o'tgandan co'ng, uning ta'siri tez orada mustamlaka o'lkaga ham yoyildi. Toshkentdagi Oktyabr to'ntarishi qatnashchilari 1 noyabrda Bosh komissar general Korovichenko va Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasini qamoqqa oldilar va shu kuni Turkistonda Sovet hokimiyatini o'rnatilganligi e'lon qilindi. Qurollangan yevropali ishchilar, asosan temiryo'lichilar, Toshkent garnizonining soldatlari davlat to'ntarishini o'tkazdilar.

Turkiston bolsheviklari o'lkadagi butun hokimiyatni o'z qo'llariga olish uchun shafqatsiz kurash olib bordilar.

1917 yil 15-22 noyabrda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan ishchi, soldat va dehqon deputatlarining III o'lka s'ezdida hokimiyat masalasi hal qilindi. Bunda 15 kishidan iborat Turkiston Xalq komissarlari soveti tuzildi (8 so'l eser va 7 bolshevik). Hukumatga mahalliy aholidan bironta ham vakil kiritilmadi. S.Lapin boshliq «ulamochi»lar, menshevik va so'l eserlarning o'lka Soveti tarkibiga musulmon vakillarini ham kiritish borasidagi takliflari inobatga olinmadi. Bu esa bolsheviklarning milliy masalada yo'l qo'ygan katta siyosiy xatosi bo'lib, bunda sovet rahbarlarining shovinistik kayfiyatlari ochiq namoyon bo'ldi. Hukumatning bunday ziddiyatli tarkibi o'lkada yevropali aholi hukmronligini mustahkamladi. Rossiya Xalq Komissarlari Soveti 2 noyabrda «Rossiya xalqlari huquqlarining deklaratsiyasi» va 20 noyabrda «Rossiya va SHarqning barcha musulmon mehnatkashlariga» murojaatnomasini e'lon qildi. Ushbu dabdabali hujjatlarda xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi rasmiy ravishda tan olindi; hattoki ajralib chiqish va mustaqil davlat tuzish huquqi; hamma va har qanday milliy, diniy imtiyozlar va cheklashlar bekor qilindi. Bu hujjatlar qanchalik balandparvoz va'dalar bermasin, amalda qurug' tashviqot bo'lib chiqdi. Ko'p o'tmay, Turkiston XKS «SHo'roi Islomiya», «SHo'roi Ulamo» tashkilotlarini tarqatib yubordi. Bu tashkilotlarning a'zolari Turkiston muxtoriyatini, keyinroq esa milliy istiqlol harakatini qo'llab quvvatladilar.

Turkiston muxtoriyatining e'lon qilinishi va bolsheviklar tomonidan tor-mor qilinishi:

1917 yil 26-28 noyabrda Qo'qon shahrida Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoyda demokratik musulmon ziyolilar talabi bilan Turkiston aholisining yevropali qismi vakillari ham teng huquqli bo'lib ishtirok etdilar. Turkistonning boshqarish tuzumi to'g'risidagi masala uch kun davom etgan qurultoyning diqqat markazida turdi. Qurultoyda o'lkaning barcha mintaqalari va ko'pgina jamoat tashkilotlaridan 200 nafardan ortiq vakillar hozir bo'ldi. Unda vakillarning siyosiy faolligi tufayli muhim masalalar yuzasidan munozaralar bo'lib o'tdi. Muxtoriyat e'lon qilish g'oyasini qo'llab-quvvatlovchilar ko'pchilikni tashkil etdi.

Qurultoyda qabul qilingan qarorda: «Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z taqdirini o'zlari

belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Rossiya tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qildi».

28 noyabrda tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi aniqlanib, Turkiston muxtoriyati deb ataladigan bo'ldi. Butunrossiya Ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat kengashi va Turkiston xalq (millat) majlisi qo'lida bo'lishi kerak edi. Turkiston Muvaqqat kengashi a'zolaridan tuzilgan Muvaqqat huqumat hay'ati tarkibiga 8 kishi saylandi, yana 4 o'rin yevropa aholi vakillariga ajratildi. Qurultoy jarayonida Turkiston Millat majlisi 54 kishidan iborat qilib saylandi, shundan 2/3 qismi, ya'ni 36 nafari mahalliy aholi vakillaridan edi. Turkiston Muxtoriyati hukumati qisqa fursat ichida xalq o'rtasida katta e'tibor qozondi. Abdurauf Fitrat muxtoriyat e'lon qilingan kunni «milliy laylatulqadrimiz» deb atadi. Turkiston muxtoriyatini barcha demokratik kuchlar qizg'in quvvatladi. Afsuski, o'lka bolsheviklari Turkiston Muxtoriyati huqumatiga katta xavf deb qaradilar. Turkiston Sovetlarining IV s'ezdi Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning a'zolarini qonundan tashqari deb hisobladi va hukumat a'zolarini qamoqqa olish haqida qaror qabul qildi. Turkiston XKS muxtoriyat hukumati tugatish uchun harbiy harakatlarni boshladi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil askarlardan tashqari armanlarning «Dashnoqutyun» partiyasi a'zolaridan keng foydalandilar. 1918 yilning 19 fevralida (eski hisob bilan 6 fevral) Qo'qon shahrida faoliyat ko'rsatayotgan Turkiston muxtoriyati hukumati bolsheviklarning qonli hujumlari natijasida ag'darib tashlandi. Hukumat ag'darilgach ham Qo'qon va uning atroflaridagi tinch aholini talash va o'ldirish battar avjiga chiqdi. Faqat Qo'qonning o'zida uch kun davomida 10000 kishi o'ldirildi.

«Ulug' Turkiston» gazetasi chuqur qayg'u bilan xabar berganidek, 20 (7) fevral Ho'qand tarixining eng dahshatli kuni bo'ldi. Eski shahardagi hamma magazinlar, savdo firmalari, banklar va ozmi-ko'pmi yaxshiroq ko'ringan xususiy xonadonlarning hammasi talangan. Gazetadagi ushbu maqola «Ho'qand hozir o'liklar shahri» deb tugaydi. Turkiston Muxtoriyatini ag'darilishi O'rta Osiyoni sovetlashtirishga keng yo'l ochib berdi.

Turkiston mintaqasidagi istiqloqlilik harakati va uning tarixiy ahamiyati:

Turkiston Muxtoriyati hukumati bolsheviklar tomonidan tor-mor qilinsa ham, u Farg'ona vodiysida istiqloqlilik harakatini tashkiliy jihatdan rasmiylashtirdi, unga milliy bo'yoq va tus berdi. Muxtoriyat hukumatining tugatilishi istiqloqlilik harakatining butun Farg'ona vodiysida ommaviy ravishda boshlanishiga bir turtki vazifasini o'tadiki, chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmi ostida ezilib kelgan Farg'onaliklar endi bolsheviklar tuzumi va sovet Rossiyasiga qarshi qurolli kurashga otlandilar. Demak, Turkistonda sovet hokimiyati va bolshevikcha tuzumga qarshi istiqloqlilik harakatining boshlanishini xronologik jihatdan 1918 yil fevral oyining so'nggi o'n kunligida deb belgilashimiz mumkin. Dastlabki istiqloqlilik guruhlarining tuzilishi Qo'qon atrofida Bachqir qishlog'idan chiqqan Kichik va Katta Ergashlarning nomlari bilan uzviy bog'liqdir. 27 fevralda bo'lgan janglarning birida Kichik Ergash shahid bo'lgach, uning o'rniga Katta Ergash qo'rboshi (uni Mulla Ergash ham deyishgan) Farg'ona vodiysida bolsheviklarning mustamlakachilik tartibiga qarshi kurash boshladi. Skobelev uyezdida esa

Marg'ilon militsiyasining sobiq boshlig'i Muhammad Aminbek Ahmadbek o'g'li – Madaminbek sovetlarga qarshi kurash e'lon qildi. «Yakkatut volosti Garbobo qishlog'idagi Madaminbek guruhining qarorgohiga ommaviy ravishda mahalliy yoshlar kelib qo'shildilar», deb yoziladi 1918 yilga oid arxiv hujjatlarining birida. 1918 yil mart oyiga kelib Farg'ona vodiysida bir-biridan mustaqil ravishda 40 dan ortiq qo'rboshi dastalari faoliyat ko'rsatardi. Madaminbek Skobelev uyezdida, aka-uka SHermuhammadbek va Nurmuhhammadbek Marg'ilon atroflarida, Omon Pahlavon, Qobul, Sotiboldi Qozi va Rahmonqul Namangan uyezdida, Parpi qo'rboshi Andijon shahri atrofida, Eshmat qo'rboshi Qo'qonning Buvayda qishlog'ida, Jonibek Qozi O'zgan tomonda, Muhiddinbek Novqatda o'z faoliyatlarini boshladilar. Istiqlolchilik harakatining harbiy birlikka aloqasi bo'lmagan qurolli bezorilik yoki bosqinchilik, yoxud «bosmachilik» harakati emasligini alohida ta'kidlab o'tish kerak. Istiqlolchilik harakatining o'ziga xos milliy yo'nalishi va Turkistonga mos xususiyatlari bo'lgan. Harakatning boshdan oxirigacha ustuvor g'oya bu butun Turkistonning milliy istiqloli edi. Sovet hokimiyati vakillarining butun Turkiston o'lkasida yuritgan shovinistik va mustamlakachilik siyosati, mahalliy aholi manfaatlarini bilan hisoblashmay ularning nafsoniyatiga tegishi istiqolchilik harakatining doimiy ravishda avj olishi hamda uning uzluksiz davom etishiga olib keldi. Turkistondagi istiqolchilik harakatining asosiy harakatlantiruvchi kuchlari dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar edi. Turkiston respublikasi rahbarlaridan birining e'tirof etishicha, istiqolchilik harakatiga «asosan dehqonlar va hunarmandlar qatnashdi». Farg'onadagi qurolli muxolifat kuch va son jihatdan tish-tirnog'igacha qurollangan sovet qo'shinlaridan ba'zan mag'lubiyatga uchrab tursa-da, e'tiqod va ozodlik uchun kurashayotgan istiqolchilar vodiydagi butun aholi orasidan doimo madad va yordam olib turardilar.

Turkistondagi istiqolchilik harakatining uyushgan bir shaklda namoyon bo'lishida qo'rboshilar ko'rsatgan g'ayrat-shijoatni alohida ta'kidlab o'tish kerak. O'z vaqtida Farg'ona vodiysida Kichik va Katta Ergashlar, Madaminbek, SHermuhammadbek, Islom Pahlavon, Buxoro Xalq Respublikasida Said Olimxon (sobiq amir), Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor, Anvar Posho, Salim Posho, Davlatmandbek, Jabborbek, Oston Qorovulbegi, O'rmon Polvon, Hayit Amin, Fuzayl Mahdum, Doniyolbek, Xorazm Xalq Respublikasida Junaidxon, G'ulomalixon, Qo'shmamedxon, Temir Alixon kabi qo'rboshilar bu harakatni yagona kuchga birlashtirish uchun rahbarlikni birin-ketin o'z qo'llariga olsalar-da, lekin Farg'ona vodiysi, Xorazm va Buxorodagi istiqolchilik harakati boshdan oxirigacha yagona markazga to'liq uyusha olmadi. Turkiston fidoyilarining ozodlik harakatini yagona markazga birlashtirish uchun izchil kurashayotgan Madaminbek bilan Anvar Poshoning taqdirlari esa fojiali tugadi.

Farg'ona vodiysidagi istiqolchilik harakati 1919 yil yozning oxiri va kuzida o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Madaminbek boshchiligidagi islom qo'shinlari safiga Jalolobodda turgan rus krestyanlar armiyasining qo'shilishi vodiya sovet hokimiyatini ag'darish uchun real kuch edi. Sentyabrning dastlabki kunlarida Madaminbek lashkarlari Jalolobod shahrini egalladi. Qurshob qasabasi yonidagi janglarda sovet armiyasi qismlari katta mag'lubiyatga uchrab, O'sh shahriga

chekindi. 8 sentyabrda bir yarim kecha-kunduzlik qonli janglardan keyin O'sh shahridagi garnizon taslim bo'ldi va qamoqxonada yotgan mahbuslar istiqlochlilar tomonidan ozod qilindi. Madaminbek qo'shinlari 13 sentyabrda Eski Marg'ilon shahrini egalladilar. SHu bilan birga vodiydagi eng yirik strategik shahar-Andijonni qamal qilishga kirishdilar. Afsuski, bir oy davomida Farg'ona vodiysini larzaga keltirgan Madaminbek boshchiligidagi musulmon qo'shinining hujumi pirovard natijada mag'lubiyat bilan tugadi. 1919 yil 22 oktyabrda Pomirning Ergashtom ovulida bo'lgan anjumanda Farg'ona muvaqqat muxtoriyat hukumati tuzildi. Hukumat tarkibiga 16 musulmon va 8 rus, hammasi bo'lib 24 kishi kiritildi. Madaminbek hukumat boshlig'i bo'lishi bilan birga Bosh qo'mondon qilib ham tayinlandi. 1919 yilning kech kuziga kelib Madaminbek qo'l ostida 30 mingga yaqin yigit qizil armiyaga qarshi istiqlol janglarini olib bordilar. Bu paytda SHermuhammadbekda 20000 yigit, Ergash qo'rboshida 8000 yigit bo'lgan. Aynan ana shu uch lashkarboshi vodiydagi jangovor harakatlarni yo'naltirib turganlar. Madaminbek siymosida sarkardalik, davlat va siyosat arbobiga xos sifatlar o'zaro uyg'unlashib ketgan edi. U Farg'ona vodiysidagi istiqlochlilarning haqiqiy ma'nodagi dohiysi, tan olingan yo'l boshchisi edi. Madaminbek vodiydagi sovet hokimiyati organlariga muqobil ravishda o'z siyosiy boshqaruv usulini joriy qildi. Bunday boshqaruv usulini yana Ergash va SHermuhammadbek qo'rboshilargina joriy etgan edilar.

Turkistondagi istiqlolchilik harakati 1920 yilning yozi va kuzida o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Kurash yana ham shafqatsiz va murosasiz tus oldi. Farg'ona vodiysi va Samarqand viloyatidagi vatanparvarlar bilan bir qatorda endilikda Xorazm va Buxorodagi fidoyilar ham bosqinchi qizil armiya jangchilariga qarshi muqaddas kurashga otlandilar. Kurash bayrog'ini vodiya Madaminbek o'rniga endi SHermuhammadbek ko'tardi. Farg'ona vodiysidagi butun qo'rboshilar va tinch aholi vakillari Oltiariq tumanida o'zlarining navbatdagi qurultoylariga to'plandilar. Qurultoy 1920 yil 3 mayda Turkiston muvaqqat hukumatini tuzdi. Ushbu qurultoyda SHermuhammadbek hukumat raisi va islom qo'shinlarining Oliy bosh qo'mondoni qilib saylandi. Bolshevik maddohlardan birining e'tiroficha, «Madaminbek qo'rboshilar o'rtasida eng kuchlisi bo'lgan bo'lsa, SHermuhammadbek shubhasiz, eng xavflisi edi».

Turkiston MIK raisi Inog'omjon Xidiraliyevning sal keyinroq yozishicha, «1920 yil sentyabrda bosmachilarning soni 70000 kishiga yetdi va kuchli vahima uyg'otdi».

Turkistondagi istiqlolchilik harakatining g'oyaviy rahnamolari ham yetarli darajada mavjud bo'lib, ular asosan jadid munavvarlari va islom ulamolari edi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, istiqlolchilik harakatiga g'oyaviy rahnamolik qilish borasida jadidlar bilan ulamolar o'rtasida o'zaro raqobat mavjud edi. Namanganlik Nosirxon To'ra Said Kamolxon To'ra o'g'li, toshkentlik muftiy Sadriddinxon Maxsum SHarifxo'ja Qozi o'g'li, Turkiston MIKning sobiq o'rinbosari To'raqul Jonuzoqov, asli boshqirdistonlik Ahmad Zakiy Validiy To'g'on va boshqalar istiqlolchilik harakatining g'oyaviy mafkurachilari edilar. Harakatga rahbarlik qilgan islom ulamolari orasida yassaviylik va naqshbandiylik tariqatlarining pirlari ko'p bo'lgan. 1920-1924 yillarda istiqlolchilik harakati

Buxoro va Xorazm respublikalarida ham avj oldi. Buxoro Xalq Respublikasidagi harakatning Turkistondagi istiqlolchilik harakatidan farq qiladigan asosiy tomoni shundan iboratki, vatanparvarlar Buxoroda ikki jabhada turib kurash olib borishlariga to'g'ri keldi. Bir tomondan, amirlik tuzumi tarafdorlari bo'lgan mujohidlar, jadidlardan iborat. Buxoro hukumatiga va shuningdek, qizil armiya qo'shinlariga qarshi kurash olib bordilar (Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor va b.). Ikkinchi tomondan, milliy istiqlol g'oyalariga sodiq bo'lgan buxorolik vatanparvarlar Fayzulla Xo'jayev boshliq Buxoro Xalq Respublikasi hukumati bilan yashirin aloqalar o'rnatib, Buxoroning muqaddas tuprog'idan qizil askarlarning olib ketilishi, Buxoro respublikasining mustaqilligi amalda qaror topishi uchun kurashdilar (Anvar Posho, Davlatmandbek, Jabborbek, Doniyolbek va b.).

Xorazm Xalq Respublikasida qizil armiyaga qarshi kurashning tepasida Junaidxon turdi. U Xorazmda siyosiy hokimiyat uchun kurash boshlab, katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Qisqa muddatda Junaidxon o'z qo'shinini 20000 kishiga yetkazdi. O'zbek hunarmandlari va dehqonlaridan tashkil topgan dastalarga Madraimboy, Sa'dulla bola, SHokir bola va boshqalar rahbarlik qilgan. Junaidxon boshchiligidagi mujohidlar hujumga o'tib, 1920 yil yozida Qo'hna Urganch, Xo'jayli, Ilonli va Taxtani qayta egallashdi, ko'plab qizil askarlarni asirga olishdi. Junaidxon sovet qo'mondonligiga maxsus maktub yuborib, agar qo'shinlar Xorazmdan olib chiqib ketilmasa, asirlarni otib tashlashini bildirdi. Biroq sovet qo'mondonligi Junaidxonning haqli talablarini rad qilgach, u bosqinchilarni otib tashlashga buyurdi.

1924 yilga kelganda istiqlolchilar iqtisodiy tanazzul va qashshoqlik, dahshatli ochlik, xalqning og'ir turmushini ko'rmasliklari mumkin emas edi. Tinimsiz davom etgan yetti yillik kurashdan Turkiston xalqlari ham, qo'rboshi va ularning yigitlari ham juda toliqqan edilar. SHuning uchun qasoskorlarning ko'pchiligi 1924 yil davomida qarshilikni to'xtatdilar. Bunga ularning rahbarlari orasida jipslik va umumiy dasturning yo'g'ligi ham sabab bo'ldi. Lekin hali oldinda kurashning to'liq o'n yili turar edi. Vatanparvarlar yana 1935 yilgacha bosqinchi qizil armiya qo'shinlariga qarshi kurashini olib bordilar.

Tayanch tushunchalar

Fevral inqilobi, SHo'roi Islom, SHo'roi Ulamo, Ittifoqi musulmin, Oktyabr to'ntarishi, Turkiston Muxtoriyati, Istiqlolchilik harakati, Farg'ona muvaqqat muxtoriyat hukumati, Farg'ona, Buxoro va Xorazm qo'rboshilari.

Mustaqil ish mavzulari

1. 1917 yil fevral va oktyabr oralig'ida Turkiston.
2. Turkistonda oktyabr voqealari: haqiqat va uydirma.
3. Turkiston Muxtoriyati.
4. Istiqlolchilik harakati umumxalq kurashi.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O'zbekiston», 1997, 328 b.

2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., «O'zbekiston», 1998, 31 b.
3. Abdullayev R.M. Natsionalniye politicheskiye organizatsii v Turkistane v 1917-1918 gg., avtoref. diss. Doktora ist.nauk. T., 1998, s.62.
4. A'zamxo'jayev S. Turkiston Muxtoriyati (Mustaqilligimiz tarixidan sahifalar). — T., «Fan», 1996, 60 b.
5. Mustafu CHO'qay o'g'li. Istiqlol jallodlari. Toshkent, 1992, 8 b.
6. Rajabova R.YO. va b. O'zbekiston tarixi (1917-1993 yy.). T., «O'qituvchi», 1994.
7. Rajabov Q. Mustaqil Turkiston uchun mujodalalar (1917-1935 y.). //Jamiyat va boshqaruv, 1998, № 1-2, 3-4.
8. Norjigitova N. «Bosmachilik harakati» va uning sovet tuzumi davridagi tarixiy adabiyotlarda yoritilishi. T., 1996.
9. Ibodinov A. Qo'rboshi Madaminbek T., «YOzuvchi», 1993 y.

11 -mavzu. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy – siyosiy ,iqtisodiy tadbirlarining mustamlakachilik mohiyati.

Reja:

1. **O'zbekistonda sovet hokimiyatining amalga oshirgan yer-suv islohoti.**
2. **XX asr 20-40 yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan ommaviy qatag'onlar.**
3. **O'rta Osiyo milliy-davlat chegaralanishining o'tkazilishi.**
4. **O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosati va amaliyoti.**
5. **O'zbekistonda “madaniy inqilob”va uning oqibqtlari.**

1918 yil aprel oyida RSFSR tarkibida Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzildi. Bolsheviklarning majburan yon berishi bilan hokimiyat organlarida mahalliy aholi vakillari ishtirok qila boshladilar. 1919 yil sentyabr oyida mahalliy aholining Sovetlarga jalb qilinishiga xalaqit beruvchi, sovet hokimiyatining o'lkadagi tayanchi faqat rus ishchilari deb hisoblaydigan, mahalliy aholiga ishonchsizlik bilan qarovchi Turkistonning bir qator rahbarlariga nisbatan choralar ko'rildi. SHu o'rinda qayd qilish lozimki, o'lkada mustamlakachilik siyosatini olib borishda Markaz tashkil qilgan Turkkommissiya va RKP (b) MK Turkbyurosi, keyinroq uning o'rniga VKP (b) MK ning O'rta Osiyo byurosi kabi tashkilotlar katta xizmat ko'rsatdilar. Turkistondagi rahbar xodimlar, xususan Turor Risqulov (Turkiston MIK raisi) boshchiligidagi milliy kommunistlar, Turkiston mustaqilligi va uning o'z taqdirini o'zi belgilashdek demokratik tamoyillar uchun kurash boshladilar. 1920 yilda TKP Musulmon byurosining III-konferensiyasi va TKP ning V-o'lka konferensiyasida T. Risqulovning turk xalqlari kommunistik partiyasi tuzish va Turkiston Respublikasini Turk respublikasi deb atash haqidagi g'oyalari ko'rib chiqildi va ma'qullandi. Biroq bu g'oyalarning asl maqsadi Turkiston mustaqilligi bo'lganligi bois, Markaz T. Risqulov va uning tarafdorlarining fikrlariga qarshi chiqdi. O'z navbatida Markazning Turkistondagi hukmronligining tayanchi Turkkommissiya bu harakatni rad etdi va millat fidoyilarini quvQinga uchratdi. T. Risqulov o'lkada ulug' davlatchilik shovinizmi, burjua millatchiligi yuzaga kelayotganligi to'g'risidagi masalalarni ko'tarib chiqdilar. F. Xo'jayev partiya ichidagi toqat qilib bo'lmas holatlarni ko'rsatib o'tdi. Ushbu

vatanparvarlarning chiqishlari, keyinchalik ularni jismoniy yo'q qilishda ayblov uchun asos bo'ldi. Turkistonning sotsial-iqtisodiy rivojlanishi borasida bildirilgan muqobil fikr mualliflari millatchilikda ayblandilar. Ayni shu damlarda O'zbekistonning ilg'or, hurfikrli farzandlari «inog'omovchilik», «18 lar guruhi», «qosimovchilik» kabi guruhbozlikda va davlatga qarshi millatchilikda aylanib qatag'on qilindilar. 20-yillarning oxiriga kelib respublikada mustabid tuzum o'zini to'liq namoyon etdi. Siyosiy qatag'onliklar avj oldi.

1929 yilda mashhur jadidchi, ma'rifatparvar Munavvarqori Abrurashidxonov boshliq «Milliy istiqlob» tashkiloti a'zolarini qamoqqa olish boshlandi. Bu tashkilotning qamoqqa olingan 85 a'zosidan 15 tasi otildi, qolganlari axloq tuzatish lagerlariga jo'natildi. «Milliy ittihad» tashkilotining a'zolari ham qatag'on qilindilar. Mashhur jamoat arboblari Mannon Abdullayev (Ramzi), Nosir Saidov, Mahmud Mirxodiyev, Xosel Vasilov, Sobir Qodirov va boshqalar o'lim jazosiga hukm qilindilar, so'ngra bu hukm uzoq muddatli qamoq jazosiga almashtirildi. 1930 yilda Davlat Banki ma'muriyatida o'tkazilgan tozalash vaqtida qator rahbar xodimlar qamoqqa olindilar. O'zbekiston SSR Sudi raisi Sa'dulla Qosimovning «qosimovchilik» deb nomlangan ishini ko'rib chiqish boshlandi. Bu jarayonlarning mohiyati ko'zga ko'ringan siyosiy arboblarni tugatishga qaratilgan edi.

30-yillarning boshi dindor va e'tiqodli kishilarga nisbatan zo'ravonlik siyosiy qatag'onlikning cho'qqisi bo'ldi. Juda katta miqdordagi islom, xristian, budda diniga taalluqli asarlar yo'q qilindi. Bu davrda O'zbekistondagi dindorlar, ulamolarning asosiy qismi qamoq lagerlariga jo'natildi. O'tmishda nafaqat diniy rusumlar ado etadigan, balki madaniyat, fan, tarbiya, san'at markazlari, xalqning ko'p asrlik merosini saqlovchisi bo'lgan machit va madrasalarning deyarli barchasi yopib qo'yildi, ayrimlari buzib tashlandi. Butun respublikaning hayoti Markazning qattiq nazorati ostiga o'tdi. Partiya direktivalaridan har qanday chekinish aksilinqilobiy, siyosiy muxolifat deb baholandi.

1937 yildan «antisovet», «xalq dushmanlari»ni qidirib topish va jazolash keng tus oldi. Xususan, siyosiy boshqaruv organlarining (OGPU) faoliyati asosan ana shunday «tamg'a» olgan shaxslarni qidirish va tekshirish bilan bog'liq bo'ldi. Masalan, F. Xo'jayev, A. Ikromov, D. Manjara, A. Karimov kabi partiya va davlat rahbarlari hibsga olindilar va otib tashlandilar. O'zbekiston Ichki Ishlar Xalq Komissarligining «uchliklari» olib borgan faoliyati oqibatida 1939-1953 yillar mobaynida 61799 kishi qamoqqa olingan, ulardan 56112 nafari turli yillarga qamoq jazosiga, qolganlari otishga hukm qilingan. Keyinroq ularning ko'pchiligi oqlandi, ming afsuslar bo'lsinki, ularning aksariyati bu adolatga o'limidan so'ng sazovor bo'ldilar. **1930-50-yillarda ziyolilarning ta'qib qilinishi:**

Milliy adabiyot va san'atning ahvoli qiyin va nomutanosib holatda edi. SHaxsga sig'inishning rutubatli iqlimiga qaramay ijodiy hayot so'nmadi, yozuvchilar va adabiyotshunoslar qatori kengaydi. 1934 yil martda Toshkentda O'zbekiston yozuvchilarining s'ezdi bo'ldi va unda Respublika YOzuvchilar uyushmasi tashkil qilindi.

O'zbek yozuvchilarining nomlari jahonga keng yoyila boshladi. G'afur G'ulom, Oybek, G'ayratiy, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Oydin Sobirova, Usmon

Nosir, Komil YAshin va boshqalarning asarlarida xalqning ijtimoiy hayoti va an'analari, mehnat qahramonlari, shijoati kabi xususiyatlar o'z badiiy ifodasini topgan. Lekin 30-yillarda kuchaygan ma'muriy buyruqbozlik tizimi va shaxsga sig'inish mafkurasi ijod ahlini, qolaversa respublikaning madaniy hayotini bo'g'a boshladi. Ijodni partiyaviylik va yagona mafkuraga bo'ysundirilishi hayotni badiiy tasvirida vulgar-sotsial ko'rinishlarga keng yo'l ochdi. Partiya tomonidan yangi hayotni kuylashga bo'lgan chaqiriq va majburiy cheklashlar ijodiy jarayonda tarixiy o'tmishni bir tomonlama tasvirlashga olib keldi. Adabiyotda borliqni, murakkab ijtimoiy muammolarni bo'yab ko'rsatish, xato va kamchiliklar haqida sukut saqlash zaruriy shart bo'lib qoldi. Milliy madaniyat 30-yillarda qattiq fojiga uchradi. Inson haq-huquqlarining poymol qilinishi kuchaydi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, SHokir Sulaymon, Ziyoy Said, Elbek, Botu, A'zam Ayub, Usmon Nosir, Qosim Sorokin kabi millatning yetuk ziyolilari qatag'on qilindi va xalqimiz ularning asarlarini o'qishdan uzoq vaqt mahrum bo'ldi. 40-yillar oxirlarida fan va madaniyat xodimlarini qatag'on qilishlar davom etdi. VKP (b) MKning 1946 yil «Zvezda» va «Leningrad» jurnallari haqidagi qarorlari qatag'onlar yangi to'lqinining g'oyaviy asosi bo'lib xizmat qildi. SHu paytdan boshlab adabiyot va san'atda ijodiy demokratik rivojlanish uzoq yillar davomida sun'iy ta'qib qilindi, joylarda hurfikrlilik siquvga olindi.

Markazning ko'rsatmalariga asoslanib, respublikaning partiya organlari ijodiy ziyolilarga qarshi kurash olib bordilar. Ularning asarlaridagi milliy g'oyalar ularni ayblash uchun foydalanildi. YOzuvchi va shoirlarning asarlarida o'rta asr va inqilobgacha bo'lgan davrdagi xalq tarixini, madaniyatini badiiy tasvirlash-o'tmishni qo'rsash, ideallashtirish deb ayblandi va ularga «millatchi» degan tamg'alar yopishtirildi. SHu qabilda Oybek, Abdulla Qahhor, Mirtemir, SHayxzoda va boshqa o'zbek yozuvchilari qoralandi.

1951 yil avgustda respublika matbuotida «qator shoir va yozuvchilarning ijodida mafkuraviy og'ishlar» mavzusida maqola chop etildi. Unda Turob To'la, Kamtar Otaboyev, Mirtemir, Sobir Abdulla, O'abibiy kabi ijodkorlar millatchilikda va panturkchilikda ayblanib, tanqid qilindilar. SHuningdek, Oybek, X. Zarifov, X. YOqubov, Said Ahmad, I. Sultonov va boshqalar «o'zbek sovet adabiyoti vazifalaridan chetda turish»da va «jiddiy g'oyaviy xatoliklar»ga yo'l qo'yganlikda ayblandilar.

1951 yilda Maqsud SHayxzoda, SHukrullo YUsupov, G'ulom Alimov va boshqa bir qator ijodkorlar «antisovet millatchilik faoliyati» da ayblanib qamoqqa olindilar va 25 yillik qamoq jazosiga hukm qilindilar. SHu yillari jamiyatshunos olimlardan bir guruhi, chunonchi, faylasuf V.Zohidov, iqtisodchi A.Aminovlar panturkizmni tashviqot qilishda va burjua-millatchilikda ayblanib, ta'qib qilindi. Qatag'on qilingan san'at, fan va madaniyat arboblari mustabid tuzum davrida haq-huquqsizlik qurboni bo'ldilar.

Adolat bir qadar qaror topib, shaxsga sig'inish va uning oqibatlarini tuzatish uchun olib borilgan kurashlardan keyin asossiz qatag'on qilingan madaniyat va fan arboblari oqlandilar.

.Sovetlar davrida O'zbekistonning iqtisodiy va ma'naviy qaramligi hamda uning oqibatlari:

20-yillarning boshlarida joriy etilgan yangi iqtisodiy siyosat O'zbekistonning ham iqtisodiyotida jonlanishga olib keldi. Lekin 20-yillarning oxirida bu siyosat o'zining mohiyatini yo'qota boshladi va 1929 yilda batamom bekor qilindi. Erkin savdo, xususiy tadbirkorlikka chek qo'yildi. Qishloq xo'jalik maxsulotlarining xarid narxi tushirilishi oziq-ovqat muammosini keltirib chiqardi, dehqonlar qashshoqlashdi. O'zbekistonda sovet hokimiyatini mustahkamlashning zaruriy sharti sifatida industriyalashtirish siyosatini amalga oshirish boshlandi. Sanoati qoloq, malakali ishchi kadrlari, mutaxassislari deyarli yo'q, og'ir sanoatni rivojlantirish tajribasi yo'q o'lkada industriyalashtirish og'ir kechdi. SHu bahona malakali ishchilar, muhandis-texnik xodimlarni Rossiyaning markaziy hududlaridan ko'chirib keltirildi. Faqat 1931 yilning o'zida ko'chirib keltirilganlar 15.000 nafarni tashkil qildi. Oqibatda 1926-1939 yillari O'zbekiston aholisi 37 foizga ko'paygan bo'lsa, yevropaliklar soni 62 foizga oshdi. Industriyalashtirishning dastlabki paytida kichik suv elektrostansiyalari hamda qishloq xo'jaligiga, paxtachilikka qaratilgan xom-ashyoni qayta ishlash korxonalari qurilib ishga tushirildi. CHirchiqdagi GESlar, Toshkent tikuvchilik, poyafzal, tamaki, Farg'ona to'qimachilik, Samarqand va Marg'ilondagi ipak fabrikalari shular jumlasidandir. 30-yillarda Toshkent to'qimachilik kombinati, qishloq xo'jalik mashinasozlik zavodi, CHirchiq ximiya kombinati va boshqa ko'plab yirik korxonalar ishga tushirildi. 30-yillar oxirida respublikada 1445 ta har xil sanoat korxonalari mavjud bo'lib, bularda 142 ming ishchi mehnat qilar edi. Sovetlarning «o'z kuchimiz bilan qisqa muddatda» deb olib borgan industriyalashtirish siyosati O'zbekiston uchun g'oyat og'ir kechdi. Markaz respublikamizning yer osti va yer usti qazilma boyliklari, xom-ashyo manbalarini talon-taroj qilib, arzon ishchi kuchidan foydalanib, o'lkadan mumkin qadar ko'proq foyda olish harakatida bo'ldi. Bu siyosat ayniqsa millionlab dehqonlar hisobidan amalga oshirildi. CHunki qishloqda zo'rlik bilan olib borilgan jamoalashtirish siyosati g'arazli maqsad uchun juda ham qo'l keldi.

1930 yilning boshlaridan yoppasiga jamoalashtirish harakati boshlanib, katta yer egalari, o'rta hol dehqonlar va kambag'allarning yerlari jamoa xo'jaliklariga birlashtirildi, ularning qo'llaridagi ot-ulov, mehnat vositalari, chorva mollari ham majburiy umumlashtirildi. Davlat, jamoa xo'jaliklari orqali rejalashtirilgan yo'l bilan mehnatkash dehqonlar oladigan hosilning deyarli barchasini yig'ib oladigan bo'ldi. Buning natijasida dehqonlar xo'jaligi xonavayron bo'ldi. 30-yillar boshlarida yuz bergan ocharchilik, uning oqibatida minglab kishilarning qirilib ketishi, aholining haligacha qishloq xo'jalik mahsulotlariga yolchimay kelishi-o'sha davr ko'r ko'rona siyosatining natijasi bo'ldi.

Ommaviy jamoalashtirishga suyanib, badavlat xo'jaliklar, ayrim o'rtahol dehqonlardan 5,5 mingdan ortig'i o'z oilasi bilan uzoq o'lkalarga surgun qilindi. Bu bilan sovet davlati qishloq aholisining bosh ko'tarishga qodir, vaziyatni tushunadigan qismini yo'q qilib, talonchilik siyosatini osonlashtirdi. O'z-o'zidan ravshanki, jamoalashtirish siyosati natijasida qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi pasayib, moddiy manfaatdorlik yo'qoldi, qishloq aholisi qashshoqlashdi, dehqonni ekspluatatsiya qilishning birdan-bir takomillashgan uslubi kashf etildi. O'atto xalqimizning qadim an'anasi hashar ham ekspluatatsiya

quroliga aylantirildi. 1939 yilda qazilgan Katta Farg'ona kanali bir tomondan, xalqimizning mehnat jasorati, ikkinchi tomondan xalqni ezishning sovetcha ko'rinishi bo'lgan desak xato qilmaymiz. O'zbekistonda paxta yakkahokimligini kuchaytirish yo'li bilan SSSR paxta mustaqilligiga erishdi.

12-Mavzu: Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi. (1939-1945y)

Reja:

- 1. Urushning boshlanishi. Umumiy harbiy safarbarlik.**
- 2. Urush yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi.**
- 3. Urush yillarida fan va madaniyat.**
- 4. O'zbekistonliklarning janggohlardagi ko'rsatgan jasorati.**

1939 yilda boshlangan ikkinchi jahon urushi sababli vujudga kelgan xalqaro vaziyatga SSSR bilan birga O'zbekiston ham tortildi. Xalqimizning botir farzandlari «kichik urushlar» deb nom olgan Xalxingol, Hasan ko'li, Finlyandiya urushlarida ishtirok etganlar.

1941 yil 22 iyun kuni gitlerchilar Germaniyasining SSSRga to'satdan qilgan hujumi o'zbek xalqining ham tinchini buzib, qalbini nafratga to'ldirdi. O'tkazilgan miting va yig'ilishlarda ariza bergan ko'ngillilar soni dastlabki oylardayoq 32 mingdan ko'proqni tashkil etdi.

Front orqasini mustahkamlash, xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga tushirish mamlakatni yagona harbiy lagerga aylantirishga doir umumiy dasturning eng muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Bu dasturni amalga oshirishda O'zbekiston qizil Armiyaning front orqasidagi mustahkam bazasiga aylandi. O'zbekiston Qarbdan keltirilgan 100tadan ortiq korxonalarni qabul qilib oldi va bu zavodlar xalqimizning fidokorona mehnati bilan qisqa vaqt ichida mahsulot bera boshladi. «Rostselmash», «Красный Аксоy», «Москва», «Под'емник» va «Elektrostanok» zavodlari shular jumlasidandir. «Tashselmash» zavodi, CHirchiq elektrokimyo zavodi va boshqa respublika sanoati korxonalari ham front ehtiyoji uchun ishlay

boshladi. O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari aholisi va moddiy resurslarini safarbar qilish va jangovar tayyor holga keltirishda O'rta Osiyo harbiy okrugi muhim rol o'ynadi. Bir yarim yil ichida bu okrug 109 qo'shilma tuzdi. O'zbekiston mehnatkashlari milliy harbiy qo'shilma tuzish tashabbusi bilan chiqdilar. 1941 yil noyabridan 1942 yil martigacha O'zbekistonda 14 ta milliy brigada, jumladan, 9 ta alohida o'qchi brigada, 5ta otliq diviziya tuzildi. Urush yillarida bir million to'rt yuz ming o'zbekistonliklar frontlarda jang qildilar. Ulardan to'rt yuz ellik ming kishi qaytib kelmagan. Urushning dastlabki kunlarida Respublika mudofaa fondiga 30 mln. so'm miqdorida pul to'plandi. Qisqa vaqt ichida O'zbekiston xalq xo'jaligi harbiy izga o'tkazildi. Butun xalq, jamiyki moddiy resurslar vatan himoyasiga sarf qilindi.

Sobir Rahimov, Mamadali Topivoldiyev, R. Abzalov, O. Rahimov, Xalloq Aminov, Qo'chqor Turdiyev, Nazar Rajabov kabi o'zbekistonliklar jangovor jasoratlari uchun Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo'lgan bo'lsalar, butun O'zbekiston ahli xalq xo'jaligi mehnat frontida yuksak jasorat namunalarini ko'rsatdilar. 280 dan ortiq o'zbekistonliklar frontdagi jasoratlari uchun Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga, minglab jangchilarimiz esa urush yillari ta'sis etilgan orden va medallarga o'z jasurliklari sababli sazovor bo'ldilar.

Mamlakatning turli rayonlaridan ko'chirib keltirilgan aholini O'zbekistonda hurmat-e'tibor va g'amxo'rlik bilan kutib olindi. Bu yerga bir millionga yaqin odam, jumladan, 200.000 bola ko'chirib keltirildi. O'zbekistonda ular boshpana va mehr topishdi. Ularga 135 ming kvadrat metrdan ko'proq turar joy berildi, ularni ishga joylashtirish yuzasidan doimiy ish olib borildi. O'zbekiston aholisi o'zining so'nggi burda nonini, kiyim-kechagini, turar joyini ko'chib kelganlar bilan birgalikda baham ko'rdi. 15 nafar yetim bolani farzandlikka olgan SHomahmudovlar oilasining nomi butun jahonga ma'lum. Bu xalqlar do'stligining buyuk namunasi bo'lib, xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirsa-da, bu yillarda milliy siyosatda kechirib bo'lmaydigan xatolarga ham yo'l qo'yildi. 1943-44 yillarda qalmiqlar, qrim tatarlar, chechenlar, ingushlar, nemislar, qorachoylar, mesxeti turklari o'zlarining tarixiy vatani va doimiy joylaridan mamlakatning sharqiy rayonlariga ko'chirib yuborildi. O'zbekistonga 15 mingdan ortiq qrim tatarlar, 175 ming chechenlar, 157 ming ingushlar va boshqa xalqlar ko'chirib keltirildi. Urush yillarida va undan keyin omon qolgan harbiy asirlarning ham ahvoli og'ir kechdi. Ma'muriy buyruqbozlik tizimining urush yillaridagi xunuk ko'rinishlaridan biri «talafotlar bilan hisoblashib o'tirmay, har qanday qilib bo'lsa ham harbiy maqsadlarga erishish zarur» degan prinsip bo'ldi. G'alaba nihoyatda qimmatga tushdi. Sovet kishilarining 27 millionga yaqin nafari urushning alangayu otashida halok bo'ldi. 18 milliondan ortiqroq jangchilar yarador bo'ldilar. Ularning ko'pchiligi mehnat qobi-liyatlarini yo'qotib, nogiron bo'lib qolishdi.

YUrtboshimiz aytib o'tganlaridek, bu urush kimlar tomonidan qanday maqsadlarda, qayerlarda bo'lib o'tganligidan qat'i nazar, unda o'zbekistonliklar qatnashib, o'z oilasi, bola-chaqasi, ota-onasi, muborak zaminni himoya qildilar. Ularning jasorati esa hech qachon unutilmaydi.

1945-80-yillar O'zbekiston iqtisodiyoti:

Ikkinchi jahon urushi yillari davrida izdan chiqqan O'zbekistonning iqtisodiyoti urushdan keyingi 1946-1950 yillari g'oyat keskinlashgan xalqaro vaziyatda qayta tiklana boshladi.

Mamlakatning ichki resurslari, tabiiy boyliklari va arzon ishchi kuchini g'oyat kuchli ekspluatatsiya qilish evaziga, xorijiy sarmoyalardan bosh tortgan holda olib borilgan iqtisodiyotni tiklash xalq boshiga og'ir kunlarni keltirdi. O'zbekiston xalq xo'jaligini tiklash ishlari sovet hukumatining zo'r berib kurollanish siyosatiga buysundirildi. Ayni bir vaqtda o'zbek xalqi urushda vayron bo'lgan o'lkalarni tiklashga ham o'z hissasini qo'shdi. Urush davrining shart-sharoitlari saqlangan holda xalqning mardona va fidokorona mehnati bilan besh yil ichida sanoat mahsulotini ishlab chiqarish urushdan avvalgi darajaga yetib, deyarli ikki marta oshib ketdi. Urushdan keyingi yillarda qishloq xo'jaligini, ayniqsa chorvachilikni tiklash ishlari ancha og'ir o'tdi. 1945 yil 15 iyuldagi Markaziy hukumatning «O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risida»gi qarori asosida paxta yakkahokimligi kuchaytirildi va O'zbekistonning markazga bog'liqligi yana ham mustahkamlandi. Ob-havoning injiqligiga, tiklash ishlarining qiyinchiliklariga qaramasdan, 1950 yilgi tayyorlangan paxta 2.200.000 tonnaga yetdi.

50-60-yillarda sanoat va qishloq xo'jaligini boshqarish tizimiga ayrim o'zgarishlar kiritildi. Jumladan, 1954-1956 yillari ittifoq miqyosidagi bir qator yirik korxonalar respublika ixtiyoriga o'tkazildi. Natijada sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning salmog'i 31 foizdan 55 foizga ko'tarildi. Xo'jalikni boshqarishda iqtisodiy omillarga suyanish, mehnat manfaatdorligini oshirish va boshqa tadbirlar o'z samarasini bermadi, chunki jamiyatda tub islohotlar o'tkazilmagan edi. Sanoat va qishloq xo'jaligi ekstensiv yo'l bilan, ya'ni tabiiy boyliklardan o'rinsiz, hisobsiz foydalanish, butun xalqning mehnatini haddan ortiq ekspluatatsiya qilish hisobiga 60-70-yillarda sanoatning yangi sohalari vujudga keldi. O'zbekistonda oltin, uran, rangli metallar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yila boshlandi. Energetika, kimyo sanoati rivojlandi. Sanoatning rivojlanishi natijasida yangi shaharlar: Navoiy, Uchquduk, Zarafshon, Zafarobod, Nurobod kabilar qad ko'tardi. Lekin mustamlaka holatidagi respublikaning rivojlanayotgan iqtisodidan boshqalar ko'proq manfaatdor edilar. So'nggi hisob-kitoblarga qaraganda bevosita Ittifoq ministrliklariga bo'ysundirilgan faqat oltin va uranning o'zidan 15 milliard amerika dollariga teng boylik Markazga olib ketilgan. O'zbekistonning aksariyat shahar, qishloqlari gazlashtirilmagan holda respublikada qazib chiqarilgan tabiiy gaz Rossiyaning sanoat markazlariga yetkazib berildi. 50-60-yillari O'zbekistonda paxta maydonini yanada kengaytirish maqsadida qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish ishlari olib borilib, 1945-1985 yillari qariyb 2.400.000 gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. Sug'orish ishlarini yaxshilash uchun sun'iy suv omborlari qurildi. Qishloq xo'jaligi uchun traktor, paxta terish mashinasi va boshqa texnika uskunalari tayyorlab berildi. Paxtachilikning moddiy texnika bazasini mustahkamlash bilan birga paxta hosildorligini oshirish uchun kimyoviy moddalardan cheksiz foydalanildi. Ko'rilgan tadbirlar natijasida 1970 yili respublikada paxta maydoni 1.700.000 gektarni tashkil qildi, yalpi hosil 4.495.000 tonnaga yetdi. Yirik sanoat korxonalarining vujudga kelishi bilan Respublikaning

Ittifoqqa bog'lanishi yana ham kuchaydi. Prezident I.A. Karimov: «... u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga - Markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan yarim mustamlaka mamlakat qatoriga aylangan edi», deydi. 1985 yilning bahorida qishloq xo'jaligini boshqaruv tizimiga o'zgartirish kiritilib, mehnatni tashkil etishning brigada yoki oila pudrati, ijara singari yangi shakllari joriy etildi. Lekin markazda ma'muriy buyruqbozlik boshqaruv tartibi saqlangan holda ko'rilgan tadbirlar, qayta qurishlar natija bermadi. Jamiyatda, xususan iqtisodiyotda inqirozli holatlar kuchaya bordi. Qayta qurish deb boshlangan qurug' kompaniya Prezident I. Karimov ta'biri bilan aytganda, «hamma yoqni buzib, baqir-chaqir, o'g'rilik, qotillikni kuchaytirdi». XII besh yillik vazifalari ilgari uch besh yilliklardagi kabi bajarilmay qoldi. O'zbekistonda milliy daromadning o'sishi 80-yillar birinchi yarmida o'rta hisobda 3,3 foizni tashkil qilgan bo'lsa, ikkinchi yarmida bu ko'rsatkich 2,2 foizni tashkil qildi. Paxta ekin maydonlarining o'rinsiz kengaytirilishi va agrotexnika qoidalarining buzilishi tufayli yerning hosildorligi pasayib ketdi. Hosildorlikni oshirish uchun ekin maydonlarida haddan tashqari ortiqcha mineral o'g'itlaridan foydalanish oqibatida bu yerlar ma'lum bir vaqtdan keyin batamom yaroqsiz holga kelib qoldi. Qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, O'rta Osiyoning yirik daryolari suvlaridan nazoratsiz foydalanish, o'lkada o'rinsiz ravishda sun'iy suv havzalarining qurilishi natijasida Orol dengizi asta-sekin quriy boshladi va XX asrning eng yirik Orol fojiasi vujudga keldi. O'zbekistonning iqtisodiy ahvolidagi noxush holatlarning ijtimoiy oqibatlari nihoyatda og'ir bo'ldi. O'lkaning o'ziga xos demografik holati hisobga olinmasdan davlat byudjetidan ijtimoiy sohaga ajratiladigan mablag' qoldiq prinsipiga asoslanib yildan-yilga qisqarib bordi. Ta'lim-tarbiya, sog'liqni saqlash, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish masalalarida miqdoriy o'sishlar ko'zga tashlanganligi bilan, aslida bular inson talabini qondirmas edi. Respublika bu sohalardagi ko'rsatkichlar bo'yicha Ittifoqdagi 15 respublika o'rtasida 13-14 o'rinlarda turdi. 80-yillarda fan, madaniyat va xalq ta'limiga ajratilgan xarajatlar davlat byudjetining atigi 2,7 foizini tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1989 yili yevropa mamlakatlarida 5,5 foizni, Afrika mamlakatlarida 5,4 foizni tashkil qilgan. Bolalar o'limi, oshqozon-ichak va yuqumli kasalliklar bo'yicha O'zbekiston SSSR da birinchilar qatorini egalladi. Aholining o'rtacha yoshi 1970 yil 72 yosh bo'lsa, 1980 yili bu ko'rsatkich 67,7 yoshni tashkil qildi. Bunga asosiy sabab ekologik vaziyatning keskinlashuvi bo'ldi. Jafokash o'zbek xalqining turmush darajasi achinarli ahvolda bo'lib, boshqa respublikalar bilan qiyoslaganda oxirgi o'rinlarda edi. Bundan boshqacha bo'lishi mumkin ham emas edi. Davlat bosh ekspluatator rolini bajargan sotsialistik tizimda mehnat ahli o'z kuchi bilan yaratgan mahsulotning atigi 25-30 foizi hajmidagina haq oldi. Sovet Ittifoqining sanoat rivojlanishiga, yadro qurollarini ishlab chiqarish, koinotni o'zlashtirishdagi yutug'lariga katta hissa qo'shgan O'zbekistonning million tonnalab paxtasi, ming tonnalab oltin, kumush, uranlari uchun Markaz u bilan nohaq, surbetlarcha, adolatsiz hisob-kitob qildi. O'sha davrning mehnat ilg'orlari sovet tizimidagi sotsial siyosatning og'ir oqibatlarini hali ham ko'rishyapti.

«SHaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat»ning oqibatlari:

Totalitar tizim jarayonida o'lkadagi madaniy-ma'rifiy ishlar e'tibordan chetda qolmadi. 20-30-yillarda savodsizlikni tugatish, ta'lim-tarbiya ishlari astoydil qo'lga olindi. 1941 yili O'zbekistonda 5.504 maktab bo'lib, ularda 42.000 o'qituvchilar dars berdi, 1 mln. 315 ming o'quvchi ta'lim oldi. Sanoat ishlab chiqarishining ishchi kadrlarga talabini qondirish uchun fabrika, zavodlar qoshida maxsus o'quv yurtlari ochildi.

O'rta Osiyoda oliy ta'limning beshigi, hozirgi O'zbekiston Milliy Universiteti bir qancha oliy o'quv yurtlariga asos bo'ldi, 1940 yili respublikada 30 ta oliy, 100 ga yaqin o'rta maxsus o'quv yurtlari ishlab turdi. 1943 yilda tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar Akademiyasi va uning ilmiy tekshirish institutlarida fanning turli sohalari: ayniqsa kimyo, fizika, elektronika, tarix, arxeologiya va boshqa fanlar rivojlandi. 20-30-yillarda adabiyot va san'at sohasida jahonga mashhur yozuvchilar va shoirlar yetishib chiqdi. Teatr va kino san'ati o'zining dastlabki qadamlarini qo'ydi. Madaniy-oqartuv muassasalarining soni ortib bordi. Achinarlisi shundaki, respublikada ta'lim-tarbiya, madaniy-ma'rifiy ishlar «SHaklan milliy, mazmunan sotsialistik» shiori ostida olib borildiki, asl maqsad «baynalmilalchilik» niqobi bilan pardalanib, o'lkaga rus madaniyatini, ularning turmush tarzini tarqatishdan iborat bo'ldi. 1938 yil 19 martda O'zbekiston rahbariyati milliy maktablarda majburan rus tilini o'qitish to'g'risida qaror qabul qildi. O'qishlar va idoralarda ish yuritishlar 1929 yildan boshlab lotin, 1940 yildan boshlab kirill alifbosida olib boriladigan bo'ldi. Bularning oqibatida ko'p asrlar davomida arab alifbosida yaratilgan tariximiz, madaniyatimizni o'rganishdan respublikaning tub aholisi mahrum bo'ldi. 1927 yili o'tkazilgan «Hujum» harakati oqibatida o'zbek xotin-qizlari jahon taraqqiyotiga tortilgan holda, ikkinchi tomondan, ular industriyalashtirish girdobiga keng jalb qilinib, o'zlarining tabiiy burchlarini bajarish hamda sharqona fazilatlaridan mahrum bo'ldilar. Madaniy-ma'rifiy muassasalar kompartiyaning g'oyalarini, sotsialistik mafkurani omma o'rtasida keng tarqatish yuzasidan faol ishlar olib bordi. Fashizmga qarshi urush yillari izdan chiqqan ta'lim-tarbiya ishlari, madaniy-oqartuv muassasalari urushdan keyingi yillarda qayta tiklandi va kengaytirildi. 1970 yili respublikada 2977 ta klub muassasalari, 5822 ta kutubxonalar, 26 ta muzey, 3988 ta kinoqurilmalar ishlab turdi. Lekin, amalda bu muassasalarning bir qismi statistik axborotlarda oshirib ko'rsatilgan, boshqa qismi har xil sabablarga ko'ra qoniqarsiz bo'lib, moliyaviy yordamga muhtoj, ayniqsa, qishloq joylarda tashlandiq ahvolda edi. Qanday bo'lmasin bu muassasalar marksizm-leninizm soxta g'oyalarini, sotsialistik qurilish amaliyotini tashviqot-targ'ibot qilishning quroli bo'lib xizmat qildi. Urushdan keyin majburiy 7 yillik, 1959 yildan 8 yillik, 1970 yildan boshlab 10 yillik ta'lim amalga oshirila boshlanadi. 1980 yillarda o'rta va oliy ta'lim tarmoqlari kengayib bordi. 1990 yil O'zbekistonda maktablar soni 9.000 ga yetdi, lekin ulardan 1.700 tasi vayrona ahvolda bo'lib, kapital ta'mirlashni talab qilar edi. 1978-79-o'quv yilida respublikada 43 ta oliy o'quv yurti bo'lib, bularning kunduzgi, sirtqi, kechki bo'limlarida 26.000 talabalar o'qidi. Respublika Fanlar Akademiyasida ilmiy-tadqiqot institutlarining qatori kengayib, ularda yirik olimlar ilmiy izlanish ishlarini olib bordilar. Talabalar, oliy ma'lumotli mutaxassislar, ilmiy xodimlarning soni jihatdan 10.000 kishiga hisoblaganda O'zbekiston ilg'or mamlakatlar qatorida tursa ham kadrlar tayyorlash

tizimida qo'pol nuqsonlar bor edi. Oliy o'quv yurtlariga viloyatlardan qat'iyana reja asosida qabul qilish: qanday o'qimasin, ularni bitirtirib chiqarish natijasida ko'pincha malakasi yetarli bo'lmagan mutaxassislariga diplom berishga to'g'ri keldi. Ta'lim-tarbiya, ilmiy-tadqiqot ishlarining miqdoriy ko'rsatkichlari qanchalik yuqori bo'lmasin, ular Markazga qaramligi sababli o'zlarining ish faoliyatida kompartiya mafkuraviy tazyiqidan chetga chiqolmadilar. O'quv dasturlari, ayniqsa ijtimoiy fanlar haddan tashqari siyosatlashtirildi. O'tmishda dunyoga mashhur bo'lgan, jahon fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan ajdodlarimiz nomi esga olinmadi, millatimizning boy tarixi va adabiyoti o'qitilmadi. Chunki, maktab, oliy ta'lim tizimining asl maqsadi O'zbekiston misolida butun jahonga sovet davlati milliy siyosatining tantanasini ko'rsatishdan boshqa hech narsa emas edi. Bu tizim respublikaning Markazga qaramligini yana ham kuchaytirdi. Markazning baynalmilalchilik siyosati aslida mamlakatda istiqomat qiluvchi 120 dan ortiq millatlar va elatlardan yagona sovet xalqini shakllantirish siyosatini ro'yobga chiqarish uchun jadal ishlarni olib bordi. SHu maqsadda rus tilini hayotga kiritish faollashdi. 1969 yildan boshlab O'zbekistonning barcha bolalar bog'chalarida rus tilini o'rgatish boshlandiki, butun harakat yagona baynalmilal til yaratishga qaratildi. Bunday siyosatning oqibatida o'zbek tilining jamiyatdagi o'rni, milliy, diniy qadriyatlari yo'qola bordi. Sovet hukumati dastlabki kunlardan boshlab dinga, diniy tashkilotlarga qarshi keng miqyosda kurash olib borib, ateistik jamiyat qurish tomon yo'l tutgan edi. Machit va madrasalarni yopib, ularning binolaridan boshqa maqsadlarda foydalanildi. Navro'z kabi umumxalq bayrami, diniy marosimlar bekor qilindi. Haj safariga boradigan musulmonlarning soni har yili butun O'zbekistonda ikki-uch kishidan oshmasdi. Ruhoniylarning ko'pchiligi har xil bahonalar bilan qamoqqa olindi, surgun qilindilar. Din va diniy tashkilotlarni ta'qib qilib, dindorlarga nisbatan ko'r ko'rona munosabat qanchalik faol olib borilmasin, ularning e'tiqodini deyarli o'zgartira olmadi. 20-30-yillar o'zbek adabiyoti va san'atida izlanishlar, uyg'onish va yo'qotish yillari bo'ldi. 20-yillarda ma'rifatchilik harakatining samarali yillari bo'lib, A. Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon, Botu, Elbek, Hamza, S. Ayniy, so'ngroq yangi yosh ijodkorlar Oybek, G'.G'ulom, H. Olimjon, A. Qahhor kabi o'zbek adabiyotining yirik namoyandalari faoliyat ko'rsatdi. 30-yillarda sahna san'atida opera va balet sohasida dastlabki yutug'larga erishildi. Kino san'ati qaror topdi. Ayni shu davrda adabiyot va san'atda sotsialistik realizm deb atalmish yo'nalish hukmron bo'la boshladi va respublikada madaniy hayot kommunistik mafkuraga bo'ysundirildi. Urushdan keyingi 50-60-yillarda respublika ijodiy ziyolilarining yangi avlodi shakllandi. SHaxsga sig'inishning fosh etilishi bilan yuzaga kelgan iliqlik shamoli bilan badiiy adabiyotda ko'pgina salmoqli asarlar yaratildi, bir qancha yangi o'zbek teatr va konsert san'atining dong'ini taratgan jamoalar tashkil etildi. Jamiyatda inqirozli holatlarni kuchayishi bilan madaniy hayotdagi ziddiyatlar ham keskinlashdi. CHirib borayotgan sotsializm g'oyalarisiz tarixiy, badiiy asarlar yorug'lik ko'rmaydigan bo'ldi. Faqat 80-yillarning ikkinchi yarmidan yangicha fikrlash davrida sotsializm g'oyalari va amaliyotining jamiyat hayotining barcha sohalaridagi mudhish oqibatlarini fosh qiladigan asarlar yaratildi. Kechayu-kunduz kishilar onggiga majburan singdirilgan kommunistik mafkura odamlarni ma'naviy qashshoqlikka olib keldi. «Ijtimoiy

tenglik» to'g'risidagi sotsializm g'oyasi kishilarni ishyoqmas, boqimanda qilgan bo'lsa «davlat mulki», «umumxalq mulki» degan aqidasi insonni mulkdorlik, egalik tuyg'ularidan begona qildi. «Davlat mulkiga» «egasiz mulk» deb qarash natijasida tashimachilik ommaviy tus oldi. O'zbek xalqi uchun eng dahshatli milliy, diniy, tarixiy qadriyatlardan judo bo'lganligida edi. «YAgona sovet xalqi», «internatsional til» to'g'risidagi uydirma nazariyalar adabiyot va san'atdagi «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» asarlarning yaratilishi xalqimizni azaliy qadriyatlaridan mahrum etdi.

Tayanch tushunchalar

Markazga qaramlik, «harbiy kommunizm», industriyalashtirish, jamoalashtirish, fashizmga qarshi urush. Sanoatning yangi sohalari, yangi yerlar o'zlashtirilishi-ekologik fojia, «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat» shiori – milliylikning poymol qilinishi, kadrlar tayyorlashdagi nuqsonlar.

Mustaqil ish mavzulari

1. Sovet davrida O'zbekistonning iqtisodiyoti va uning markazga qaramligi.
2. Sovet davrida O'zbekiston madaniyati va uning ma'naviy qashshoqligi.
3. Fashizmni tor-mor keltirishda O'zbekiston xalqlarining qo'shgan hissasi.
4. Maorif, ilm-fan va kadrlar tayyorlashdagi yutug'lar va nuqsonlar.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. Asarlar. I-jild. Toshkent. «O'zbekiston», 1996.
2. Karimov I.A. O'zbekiston-bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. Toshkent. «O'zbekiston», 1993.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent. «O'zbekiston», 1998.
4. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. «O'zbekiston», 1999.
5. O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. Toshkent. «O'zbekiston», 1997.
6. Ahmedov E., Saydaminova Z. O'zbekiston Respublikasi. Qisqacha ma'lumotnoma. Toshkent. «O'zbekiston», 1995.
7. To'xliyev N. O'zbekiston iqtisodiyoti (savollar va javoblar). Toshkent. «O'zbekiston», 1997.
8. O'zbekiston tarixi. (1917-1993). Toshkent. «O'qituvchi», 1994.

13-mavzu. Sovet davlatida ma'muriy buyruqbozlik tuzumining kuchayishi va inqirozi. O'zbekiston davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi. Demokratik, fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi.

Reja:

1. 50-80 yillarda O'zbekiston iqtisodiy-ma'naviy hayotidagi turg'unliklar. («Paxta ishi», «O'zbeklar ishi»).
2. Mustaqillikka erishish yo'lida .O'zbekiston Respublikasi Davlat ramzlari va Konstitutsiyasining qabul qilinishi.
3. O'zbekistonning o'ziga xos istiqloq va taraqqiyot yo'li. Siyosiy islohotlar .
4. Respublika demokratik fuqarolik jamiyati asoslarining yaratilishi.

Qatag'onlikning yangi to'liqlari:

80-yillarning o'rtalariga kelib qatag'onlik va qonundan chekinishlar yana bo'y ko'rsata boshladi. Galdagi qatag'onlik to'liqiga nafaqat ijod ahli, balki xo'jalik xodimlari va davlat arboblari ham tortildi. O'zbekistonning milliy ziyolilari hech qachon, hattoki mustabid tuzumning «gullab-yashnagan» davrida ham o'zbek xalqining milliy mustaqilligi g'oyalaridan voz kechmadilar. Ochiq kurash imkoni bo'lmaganda ham milliy mustaqillikni qo'lga kiritish uchun zimdan kurash olib bordilar. O'zbekistonda qonunchilik va huquqiy tartiblarni tiklash, partiya davlat organlarini kadrlar bilan mustahkamlash degan niqoblar bilan Markazdan katta vakolatga ega bo'lgan mas'ul xodimlarning «desant» guruhlari kela boshladi. Ularga partiya, sovet va sud organlaridan muhim ahamiyatga ega bo'lgan lavozimlar berildi. Uydirma, to'qib chiqarilgan «paxta ishi» va «o'zbeklar ishi» deb ishlarga siyosiy tus berildi. Oqibatda go'yoki butun O'zbekiston jinoyatchilar makoniga aylanib qolgandek tasavvur uyg'otishga harakat qilindi. Ittifoqning Gdlyan va Ivanov boshliq emissarlar guruhi respublikadagi turli sohalarda ishlayotgan bir necha minglab rahbar xodimlarni tergov jarayoniga tortdilar. Ularga poraxo'rlik, ko'zbo'yamachilik va jinoyatchilikning boshqa ko'rinishlaridagi aybnomalar qo'yildi. Mahbuslarni «o'z aybiga iqror qilish» uchun jismoniy zo'ravonliklar, ruhiy azoblar qo'llanildi. O'zbekiston Kompartiyasi MK ning sobiq birinchi kotibi SH.R. Rashidov nomiga ham nohaq tuhmatlar qilindi, o'zbek xalqining milliy g'ururi toptaldi. Bunda O'zbekiston SSRning o'sha davrdagi qo'g'irchoq rahbarlarining mash'um hissasi bo'ldi. Ommaviy qamoqqa olishlar avj oldi, qiynoqlarga ko'plab halol, sof vijdonli kishilar ham tortildi. Qo'shib yozishlar, ko'zbo'yamachilik va poraxo'rlik kabi illatlar sotsialistik jamiyatda tabiiy holat bo'lib, o'sha paytdagi barcha respublikalarda mavjud hodisa edi. O'zbekistonga nisbatan «paxta ishi» oldindan, maxsus tayyorlangan uzoqni mo'ljallab tashkil qilingan siyosiy fitnadan boshqa hech narsa emasdi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng «paxta ishi» qayta ko'rib chiqildi va minglab begunoh kishilar oqlandilar. O'z navbatida O'zbekistonning mohir, taniqli davlat va jamoat arbobi SH.R. Rashidovning pok nomi tiklandi. SHuningdek, mehnatkash o'zbek xalqining yuzi yorug' ekanligi asoslandi. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning tashabbusi bilan 2000 yil 12 mayda Toshkent shahrida YUnusobod mavzesida mustabid sovet rejimi davrida qatag'on qilingan shahidlar xotirasiga bag'ishlab o'rnatilgan yodgorlik majmuining ochilishi bugungi minnatdor avlodning ajdodlarimiz oldidagi chuqur ehtiromi ramzidir

80-yillar oxiri 90-yillar boshlarida O'zbekistonda mustaqillikka intilish harakatlari kuchaya borib, uni qo'lga kiritish shart-sharoitlari vujudga keldi.

1989 yil oktyabrda davlat tili to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi mustaqillik yo'lida muhim bosqich bo'ldi. Qonunni amalga oshirish maqsadida O'zbek tilini tekin o'qitish maxsus kurslari tashkil etildi, o'zbek tilidagi adabiyotlar, darsliklar nashr etilishiga va o'quv yurtlarida o'qitilishiga e'tibor kuchaydi. 1990 yili bahorda Markazning qattiq qarshiligiga qaramasdan Ittifoq Respublikalari orasida birinchi bo'lib O'zbekistonda Prezidentlik lavozimi ta'sis etildi. Bu o'zbek davlatchiligi va mustaqilligining prinsipial yangi bosqichi bo'ldi. O'zbekiston

rahbariyati ba'zi yuqori rahbarlik lavozimlariga tavsiya qilingan shaxslarni Moskvada suhbatdan o'tkazish amaliyotini tugatdi. I.A. Karimov 1990 yil 24 martda O'zbekiston Oliy Kengashida O'zbekistonning birinchi Prezidenti qilib saylandi. 1990 yil 20 iyunda Mustaqillik to'g'risidagi deklaratsiyaning qabul qilinishi xalqning davlat mustaqilligiga intilishini huquqiy, iqtisodiy va siyosiy mazmun bilan to'ldirdi va g'oyat katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston jamoat tashkilotlari va harakatlari orasida mustaqillik g'oyasi keng qo'llab-quvvatlandi. 1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti XII chaqiriq navbatdan tashqari VI sessiyasi davlat mustaqilligi va mustaqil suveren O'zbekiston Respublikasi davlati tashkil topganligini e'lon qildi. Unda «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida» Oliy Kengash Qarori va «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi qonun qabul qilindi hamda 1 sentyabr-Mustaqillik kuni, milliy bayram, deb belgilandi. Bu asosiy hujjatlar O'zbekiston oldida turgan maqsad va vazifalarini ko'rsatib berdi. Mustaqillikning e'lon qilinishi Respublika tarixida muhim voqea bo'lib, u nafaqat butun davlat uchun, balki O'zbekistonda yashaydigan har bir aholi uchun katta ahamiyat kasb etdi. Ko'pincha mustaqillikka qon to'kishlar yo'li bilan erishiladi. Lekin O'zbekiston bunday yo'ldan bormadi. XXI asr arafasida jahon xaritasida yana bir mustaqil, teng huquqli davlat O'zbekiston paydo bo'ldi. Jahon hamjamiyati uni tezda tan ola boshladi.

Mustaqil demokratik respublikaning tashkil topishi jahonshumul tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Xalqning asrlar davomidagi mustaqillik uchun kurashi ro'yobga chiqib, mamlakatda huquqiy, demokratik jamiyat shakllanishiga shart-sharoit yaratildi. O'zbekistonning boy imkoniyatlaridan xalq turmushini yaxshilash uchun foydalanish mumkin bo'ldi. Mustaqil O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishda har xil salbiy holatlar tug'diradigan «falaj» yo'li bilan emas, asta-sekinlik bilan o'tish yo'lini tanladi. Istiqloлга erishgan xalqimiz jahon minbarida o'z manfaatlarini haqida bor ovoz bilan gapirish, xalqaro tashkilotlar ishida faol qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldi. Eng asosiy natijalardan yana biri-xalqning tarixiy merosini o'rganish, ma'naviy qadriyatlarini tiklash imkoni tug'ildi. O'zbekistonda mustaqillik sharoitida siyosiy va iqtisodiy qayta qurishlar amalga oshirila boshlandi, birinchi navbatda mustaqil davlatning huquqiy asoslari yaratildi.

1991 yil 18 noyabrda Respublika Oliy Kengashi VIII sessiyasi 1991 yil 29 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylov va Mustaqillik g'oyasini butun xalqning muhokamasidan o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi. Saylov komissiyalari tashkil qilinib, ularga O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylovlar va referendum to'g'risidagi qonunning bajarilishini ta'minlash, O'zbekiston fuqarolariga o'z xohishlarini erkin bildirish, Prezidentlikka nomzodlar uchun teng shart-sharoitlar yaratish vazifalari yuklandi. 29 dekabr kuni muqobillik asosida o'tkazilgan saylovda Islom Abdug'aniyevich Karimov nomzodiga saylov qatnashchilarining 86 foizidan ko'prog'i o'z ovozini berdi.

Markaziy Saylov komissiyasi okrug komissiyalari bayonnomalarini ko'rib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylov haqidagi qonunning 35-moddasiga asosan I.A. Karimov birinchi O'zbekiston Prezidenti etib saylanganligi

to'g'risida qaror qabul qildi. I.A. Karimov 1991 yil 31 dekabrda o'z vazifasini bajarishga kirishdi.

Prezidentlikka saylovlar bilan bir vaqtda «O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'llab-quvvatlaysizmi?» savoli bo'yicha referendum ham o'tkazildi. Ovoz berishda ro'yxatga olinganlarning 94,1 foizi qatnashdi. Qatnashganlarning 98,2 foizi mustaqillikni qo'llab ovoz berdi. Mustaqil O'zbekiston bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurish uchun boy tabiiy resurslar va keng imkoniyatlarga egadir. O'zbekistonda foydali qazilma boyliklarning 2.700 dan ortiqroq o'rni aniqlangan. Har yili Respublika hududidan 5 mlrd. dollardan ortiqroq qimmatdagi foydali yer osti boyliklari qazib olinmoqda. Respublika oltin zahirasi bo'yicha jahonda to'rtinchi, qazib olish bo'yicha jahonda 7-8 o'rindadir. Rangli metallar, fosforitlar, tabiiy gaz, neft, ko'mir va boshqalarning zahira manbalari ham aniqlangan. O'zbekiston yeri juda ham hosildor bo'lib, bu yerda paxta, don, sabzavot va mevalardan yuqori hosil olish mumkin. Respublika energetikasi bugun 11 mln. kilovatt-quvvatdan ko'proq kuchga ega bo'lgan, 37 issiqlik va gidroelektrostansiyani o'z ichiga oladi. Transport yo'llari bo'yicha katta imkoniyatga ega. Respublikada sanoatning 100 dan ortiq sohasiga oid 2 ming atrofida zavod va fabrikalar ishlab turibdi. Mustaqil O'zbekiston moddiy boyliklar bilan birga katta ilmiy va ma'naviy imkoniyatlarga ham ega. Har bir mustaqillikka erishgan davlat o'z ramzlariga ega bo'lishi kerak. 1991 yil 18 noyabrda Respublika Oliy Kengashining VIII sessiyasida O'zbekiston davlat bayrog'i tasdiqlandi. Uning belgilari mamlakatimiz hududidagi qadimda mavjud bo'lgan yirik saltanatlarning tug'laridagi an'analarni davom ettiradi hamda xalqning milliy va madaniy o'ziga xosligini, Respublika tabiiy sharoitini aks ettiradi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992 yildagi X sessiyasida O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi to'g'risidagi qonun, 1992 yil 10 dekabrda XI sessiyasida O'zbekiston Respublikasining madhiyasi to'g'risidagi qonun qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlarining qabul qilinishi mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi:

Konstitutsiya davlatning asosiy qonuni bo'lib, buyuk kelajakning huquqiy kafolatidir. Yangi Konstitutsiyani tayyorlash g'oyasi 1990 yilning mart oyida ilgari surila boshlandi. Ko'p o'tmay, iyun oyida Oliy Kengashning ikkinchi sessiyasida I.A. Karimov boshchiligida Konstitutsiyaviy komissiya tuzildi. Komissiya mustaqillikning huquqiy asoslarini ishlab chiqish jarayonida xalqaro huquq qoidalariga, Birlashgan Millatlar Tashkiloti hujjatlariga, Butunjahon inson huquqlari Deklaratsiyasiga tayandi. SHu bilan birga boy tariximizdagi davlat boshqaruvi va adolatli qonunshunoslik an'analari ham chuqur o'rganildi. Loyihaning dastlabki nusxasi 1991 yil noyabrda tayyorlanib, har tomonlama ko'rib chiqildi va 1992 yilning sentyabrda umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilindi. Tuzatishlar va aniqlashlar loyiha 60 dan ortiq moddasiga kiritildi. 1992 yil 8 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII chaqiriq XI sessiyasida Mustaqillik Konstitutsiyasi qabul qilindi. Uning mohiyati Asosiy qoidalar bo'limida bayon etilgan. Bu qoidalar: davlat suvereniteti; xalq hokimiyati; fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya

qilish; shaxs va davlat birgaligini ta'minlash; qonuniylik; hokimiyatni ajratish; mahalliy o'z-o'zini boshqarish; sud tizimi va odil sudlovni tashkil qilish va boshqalardan iborat. Konstitutsiya preambula, 6 bo'lim, 26 bob va 128 moddadan iborat. Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi fuqarolarning inson huquqlari demokratik partiyasi bo'lib, insonparvar huquqiy davlat shakllantirishning strategik dasturidir. Uning qabul qilinishi g'oyat katta siyosiy, huquqiy va xalqaro ahamiyatga ega bo'ldi. Mustaqillik Konstitutsiyasi barcha qonunlarning va boshqa davlat va jamoat tashkilotlari huquqiy hujjatlarining asosi bo'lib xizmat qiladi.

I.A. Karimov O'zbekiston mustaqilligining asoschisi va yo'lboshchisi:

Jahon sivilizatsiyasida alohida o'rin tutadigan, ko'p asrlik boy tarixga ega O'zbekiston diyorida butun dunyoga nomi ketgan olimlar, davlat arboblari voyaga yetgan. Buyuk zotlarni buyuk xalq, buyuk el yaratadi.

Xalqimizning ko'p yillar davomida olib borgan kurashi natijasida qaror topgan mustaqil O'zbekistonda bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurish stixiyali (ko'r-ko'rona) ravishda emas, balki ilm-fan yutug'lariga, jahon taraqqiyotining, xususan, buyuk zaminimizda yaratilgan tarixiy tajribalarga asoslangan g'oyalarga amal qilib ro'yobga chiqadi. O'zbekiston mustaqillik tomon yo'l tutar ekan birinchi kunlardan boshlab, uning tepasida Islom Abdug'aniyevich Karimov turibdi. Asrlarga teng shu qisqa vaqtda erishilgan yutug'lar: mamlakatda o'rnatilgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy barqarorlik, tarixiy, diniy qadriyatlarimizning tiklanishi jamiyatda o'rnatilgan osoyishtalikni, mustaqil O'zbekiston Respublikasining xalqaro hamjamiyatda tutgan o'rnining ortib borishini butun xalqimiz, jahonning yirik davlat arboblari Islom Karimov nomi bilan bog'laydi. Dunyo mamlakatlarida yangi jamiyat qurishning «o'zbek modeli»ga (o'zbek yo'li) uning asoschisi va yo'lboshchisi I.A. Karimovning siyosiy chizmasiga qiziqish ortib bormoqda. 1996 yili Venada (Avstriya) «XX asr xalqlar dohiylari» nomida bosib chiqarilgan kitoblarning bir jildi O'zbekiston Prezidentiga bag'ishlangan. Kitob mualliflaridan biri, Garvard Universitetining professori Donald S. Karlayl «...Islom Karimov kommunizmdan keyingi O'rta Osiyo mintaqasidagi eng buyuk davlat arbobidir», deb tan beradi. SSSRda, chunonchi O'zbekistonda sotsialistik tizim, kommunistik mafkura har tomonlama inqirozga uchrab, ziddiyatlar bilan to'lib-toshib turgan bir paytda I.A. Karimovning, avvalo O'zbekiston kompartiyasi rahbarligiga (iyun, 1989 yil), keyin Prezidentlik lavozimiga (mart, 1990 y.) tayinlanishi bejiz emas edi. Vaqti, soati yetgan, lekin jon saqlash uchun o'zini har tomonga urayotgan, hech narsadan qaytmaydigan istibdod tizimidan jafokash xalqini, ezilgan el-yurtini mustaqillikka chiqarish uchun sovet tuzumining ikir-chikirigacha tushunib yetgan katta jur'at egasi, dovyurak Islom Karimovdek rahbar kerak edi. Islom Karimovning har bir asari, ma'ruza va maqolalari bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurishning nazariy asoslarini, amaliy ishlarining kundalik dasturini tashkil qiladi. G'arb va SHarqning rivojlangan mamlakatlari ko'p yillik taraqqiyot yo'llarini, o'zbek davlatchiligini ming yillar davomidagi tarixiy tajribasini o'rgangan holda yaratilgan I.A. Karimov asarlarida mustaqil O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy taraqqiyotining muhim yo'nalishlari, butun dunyoda tan olingan bozor iqtisodiyoti va demokratik jamiyat qurishning asosiy tamoyillari to'g'risidagi

ta'limot yaratildi. Istiqlolning, boshlang'ich bosqichida yorug'likka chiqqan «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li», «O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» va boshqa bir qancha asarlarida bayon etilgan O'zbekiston mustaqilligining birinchi navbatdagi kechiktirilmaz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy vazifalari keyinchalik «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida», «Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish vazifalari» va boshqa asarlarida o'z rivojini topdi.

O'zbekistonning yaqin o'tmishda va XX asrning so'nggi o'n yilida o'tgan yo'llari, XXI asrda Respublika istiqlolini mustahkamlashning strategik vazifalarining asosiy yo'nalishlarini to'plagan kitoblari xorijiy mamlakatlarda chop etilgan I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarlarida bayon etib berildi. Islom Karimov donoligining yana bir ko'rinishi bozor munosabatlariga o'tish, demokratik jamiyat qurish jarayonida ma'naviy-ma'rifiy va mafkuraviy ishlarning yuksak ahamiyatini taqqoslab ko'rsatganligidadir. Parchalangan Ittifoq o'rnida vujudga kelgan Mustaqil davlatlarning hech birida ilgari surilmagan ma'naviy-ma'rifiy ishlarning vazifalari Prezidentning «Jamiyatimiz mafkurasi, xalqni xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin», «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman» asarlarida, «Istiqlol va ma'naviyat» (hujjatlar to'plami) kitobi va boshqa ko'plab maqolalarida bayon etilgan bo'lib, bu asarlarida ma'naviyat kelajagi buyuk O'zbekistonning mustahkam poydevori, milliy mustaqillik mafkurasi, 120 dan ortiq millatlar va elatlardan tashkil topgan O'zbekiston xalqini «O'zbekiston Vatanim manim» shiori ostida yagona, buyuk maqsad uchun birlashtiradigan bayroq sifatida tutgan o'rni ko'rsatib beriladi. Ma'naviy-ma'rifiy, mafkuraviy ishlarning yangi jamiyat qurishning zaruriy sharti sifatida qo'yilishi, o'ziga xos, o'zbek modelining ustivor tamoyillaridan biridir. I.A.Karimov yangi jamiyat qurishda milliy, diniy qadriyatlarimizni tiklash ishlariga, shu maqsadda Vatanimiz tarixini xolisona, yangicha yaratishga e'tiborni kuchaytirmoqda. Prezident Istiqlolning dastlabki kunlarida (1992 yil, yanvar): «Tarixga, merosimizga bo'lgan munosabat tubdan o'zgartirilishi lozim, yangi darsliklardan tortib oddiy kitoblargacha hammasiga haqiqat yozilishi shart», deb aniq vazifa qo'ydi.

Vatan tarixini o'rganish uning yangi avlodni tarbiyalashdagi tutgan o'rni, ahamiyati masalalari I.A.Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» (1998 yil, avgust) nomli asarlarida keng bayon qilib berildi. YUrtboshimiz haqqoniy tarix millatning o'zligini anglashning zaruriy sharti, ma'naviy va mafkuraviy ishlarimizning haqiqiy manbai ekanligini qayta-qayta taqqoslab ko'rsatadi. I.A.Karimov har bir «siyosatchiman, arbobman degan odam, agar vijdoni bo'lsa, o'z xalqining tarixiy o'tmishini bilishi shart», deb vazifani keskin qo'yadi. O'tmish davrining murakkab vazifalari, qarama-qarshilik-lari davlat rahbaridan boshqaruvning har xil usullarini ishlatishini, kerak bo'lsa qattiqqo'llikni talab qiladi. Prezident I.A.Karimov shunday vaziyatda xalqqa ma'qul usullarni qo'llab ishlamoqda. 1992 yil Moskvaning «Komsomolskaya pravda» gazetasi muxbiri: «Muxoliflaringiz sizni totalitarizm da ayblab tanqid qilmoqda», desa, unga javoban I.A.Karimov: «Ha, men buni yaxshi bilaman. Muxoliflarim meni diktator qilib ko'rsatishni juda xohlaydilar. Tan olaman; ehtimol mening harakatlarimda

avtoritarizm nishonlari bordir. Ammo men buni faqat bir narsa bilan izohlayman: tarixning muayyan davrlarida, haqiqiy davlatchilik qaror topayotgan paytda, ayniqsa bir tizimdan ikkinchisiga o'tish davrida har holda kuchli hokimiyat zarur. Qon to'kilishiga va qarama-qarshilikka yo'l qo'ymaslik, mintaqada millatlararo va fuqarolarning totuvligi, tinchligi va barqarorligini saqlash uchun shunday bo'lishi zarur. Bu yo'lda men jonimni fido qilishga tayyorman», deb javob bergan edi. O'zbekiston xalqining istiqlol yillarida erishgan eng katta yutug'i-mamlakatda o'rnatilgan tinchlik, osoyishtalik, tartib-intizomdir. Respublika aholisining mutloq aksariyati (97,5 foizi) bunday sharoitga bevosita I.A.Karimovning yetakchiligida erishildi deb hisoblaydi. I.A.Karimov yangi davrning jahon miqyosidagi davlat arbobi. O'zbekiston xalqining buyuk yo'l boshchisi, mamlakatininggina emas, xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlarning bir qancha nishonlari va unvonlari bilan taqdirlangan.

O'zbekistonda huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi:

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab huquqiy davlatchilik asoslarini yaratish muhim vazifalardan biriga aylandi. Milliy davlatchilik rivojlanishining minglab yillik an'analari chorizm mustamlakasi davrida batamom inkor etilgan edi. Mustaqil O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov tarixiy an'analarga, dunyo tajribalariga, o'lkaning milliy-tarixiy rivojlanishiga hamda o'lkaning o'ziga xos tomonlariga tayangan holda jamiyatni tubdan isloh qilish yo'llarini ishlab chiqdi. Bu jarayonda ikkita vazifa:

1. Eski ma'muriy tizimni tugatish va hokimiyat boshqaruv organlarini qayta qurish;

2. Yangi davlatchilikning huquqiy-siyosiy asoslarini yaratish, davlatchilikda yangi markaziy va mahalliy boshqaruv tizimini shakllantirish masalalari hal qilindi.

O'zbekiston Respublikasida huquqiy davlat qurilishining kafolati O'zbekiston Konstitutsiyasidir. Davlat hokimiyati tashkil etishning muhim demokratik tamoyillari Konstitutsiyada qayd qilingan bo'lib, unda hokimiyat qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlaridan iborat deb ko'rsatilgan. Bu organlar faoliyati erkin, bir-biridan mustaqil bo'lib, ayni vaqtda bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

1994 yil 24 dekabrda ko'p partiyaviylik va muqobilik asosida saylangan Respublika Oliy Majlisi qonun chiqaruvchi hokimiyat vazifasini bajaradi. Oliy Majlisga saylovlar demokratik rivojlanishning yangi bosqichga o'tganligidan dalolat berdi. Oliy Majlisga 250 deputat saylanib, ularning 120 nafari viloyatlar deputatlari kengashidan saylangan bo'lib, qolganlari har xil partiyalardan vakillar edi. Davlatni boshqarishning prezidentlik shakli mamlakat boshqaruv tizimini isloh qilishning boshlanishi bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat hokimiyatining boshlig'i bo'lib, bir vaqtning o'zida Vazirlar Mahkamasining Raisi vazifasini ham bajaradi. Prezident fuqarolar erkinligi va huquqlarini himoya qilish, Konstitutsiya va O'zbekiston qonunlariga rioya qilinishini kafolatlaydi. Vazirlar Mahkamasi ijro etuvchi hokimiyat organi bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy jabhalardagi vazifalarning bajarilishini, qonunlar, Oliy Majlis qarorlari, mamlakat Prezidenti farmonlarining ijro etilishini ta'minlaydi. Ijro etuvchi hokimiyat

organlari tizimi ilgari hokimiyatdan tubdan farq qilib, bu tizim jamiyat hayotida muvofiqlashtiruvchilik vazifasini bajaradi. O'zbekiston Respublikasida avval 28 ta ittifoq va 17 ta respublika vazirliklari va komitetlari ish ko'rgan bo'lsa, endilikda ular o'rniga bozor iqtisodi tizimiga mos keladigan vazirliklar va qo'mitalar tashkil etilgan. Respublikada hokimlar boshqaruvining joriy etilishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, hokimlikka tajribali va malakali shaxslar Prezident tomonidan tayinlanadi va xalq deputatlari kengashlari tomonidan tasdiqlanadi. Xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab o'z vazifalarini hal etadi. Mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining asosini mahallalar tashkil etadi. Aholini huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy jamg'armalar tashkil etish, turli xayriya tadbirlari o'tkazishda mahallaning o'rni benihoya kattadir. Undan tashqari, mahalla yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, mehr-oqibatli qilib voyaga yekazishda katta ishlarni amalga oshirmoqda. Fuqarolar yig'ini, Oqsoqollar Kengashiga 1998 yil noyabr-dekabr oylarida o'tgan saylovlarda mahalliy organlarga ko'pchiligi oliy ma'lumotli, ko'p tajribaga ega kadrlar ishga tortildi. Bular davlat organlari vazifalarini jamoat tashkilotlariga o'tkazish jarayonining faol qatnashchiligidir. YAngi davlat apparatining shakllanishi va faoliyatini davr talabiga mos keladigan kadrlar siyosatisiz tasavvur etib bo'lmaydi. SHu nuqtai nazardan O'zbekistonda ishni yuqori darajada olib borishga qodir bo'lgan ma'naviy yetuk kadrlarni tayyorlash va tarbiyalashga qaratilgan qator chora-tadbirlar o'tkazilmoqda. Xususan, davlat va jamoat tashkilotlari, huquqiy organlar uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlab beradigan bir qancha oliy o'quv yurtlari tashkil etildi.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining shakllanishi

Fuqarolik jamiyati, bu insonning rivojlanishiga imkon yaratadigan, uning huquq va erkinliklarini to'la darajada ta'minlaydigan qonun ustuvor bo'lgan ijtimoiy jamiyatdir. Bunday jamiyat qurish davlat qonunlari va inson huquqlarini poymol etmaslikni, insondan qonunlarga qat'iy rioya qilishni talab etadi. Har bir fuqaroning davlat boshqaruviga keng jalb etilishi, inson huquqlarini himoya qilishda faol qatnashishini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratilishi zarur.

Huquqiy davlatda sud hokimiyati O'zbekiston Respublikasida odil sudlov va tarbiyalash vazifalarini bajarish bilan alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi sud hokimiyati tizimiga besh yil muddatga saylanadigan Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi, G'arbiy sudlar tizimi, Qoraqalpog'iston Respublikasi oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudi, viloyat, rayon va shahar sudlari kiradi. Sud hokimiyatining faoliyati to'g'risidagi qonun-qoidalar O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrida qabul qilingan «Sudlar to'g'risida»gi qonunda bayon etilgan. Jamiyat tizimini qayta tashkil etar ekan, respublika rahbariyati sud hokimiyati doirasida islohotlar o'tkazib, inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, ularning erkinligi va majburiyatlarini kafolatlovchi huquqiy mexanizmi shakllantirdilar. Bu jarayonda, respublikamizda demokratik jamiyat talablariga mos tushadigan saylov tizimining tashkil etilishi ham muhim ahamiyatga egadir. Bu o'zgarishlarning barchasi shaxsning davlat va jamiyat bilan munosabatlarini belgilashga qaratilgan. Davlat va shaxs o'tasidagi munosabat

fuqarolikni namoyon etadi va ularning o'zaro huquq va majburiyatlaridan kelib chiqadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1999 yil (dekabr) sessiyasi sud-huquqiy ishlaridagi islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida advokatura tizimini kuchaytirish, sudyalarning chinakam mustaqilligini ta'minlash vazifalarini qo'ydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 28 dekabrda, 1995 yil 5 maydagi Qonunlari negizida demokratik saylov tizimi asoslab berilgan. «Saylov tizimi» to'g'risidagi Qonunga asoslanib 1994 yilning 25 dekabrda vakillik organlariga birinchi marta hududiy bir mandatli saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida besh yil muddatga deputatlar saylandi. I.A.Karimov davlat va jamiyat hayotini erkinlashtirish yuzasidan muhim vazifani belgilab: «..hokimiyat vakolatlarini nodavlat va jamoat tashkilotlariga, fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkaza borish, ularning haq-huquqlari va erkinliklarini muhofaza etishni kuchaytirishdan iborat» degan g'oyani ilgari surdi. Oliy Majlisning XIV sessiyasi «kuchli davlatdan-kuchli fuqarolik jamiyat sari» degan siyosiy qurilish dasturini belgiladi.

Ko'p partiyaviylik tizimi. **Milliy siyosat Partiyalar va harakatlar demokratik jamiyat qurishning zaruriy sharti bo'lib, 80-yillarning oxirlaridan boshlab O'zbekistonda bir qator ijtimoiy harakatlar paydo bo'ldi. «Birlik» xalq harakati, «Erk» demokratik partiyasi, O'zbekiston erkin yoshlar uyushmasi kabi norasmiy tashkilotlar faoliyat ko'rsatib, jamiyatdagi muhim muammolarni ilgari sursa ham sovet rejimi ularni rasmiy tan olmadi. Faqat mustaqillik sharofati bilan 1991 noyabr oyida «Birlik» va «Erk» tashkilotlari O'zbekiston Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olindi. Biroq bu harakat rahbarlarining so'l qarashlari va boshqa sabablar oqibatida oradan ko'p o'tmay ularning faoliyati to'xtatildi.**

Mustaqillik yillari mamlakatimizda 5 ta siyosiy partiya tashkil topdi. O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi 1991 yil noyabrdan faoliyat ko'rsatib, o'z safida 420 mingdan ziyod a'zoni birlashtirgan. Oliy Majlisning 69 ta deputati uning a'zolaridir. «Vatan taraqqiyoti» partiyasi 1992 yil may oyida tuzilgan bo'lib, uning saflarida 35 mingdan ortiq a'zo bor. Uning 14 a'zosi Oliy Majlis deputati. «Adolat» sotsial-demokratik partiyasi 1995 yil fevralda tashkil topgan bo'lib, 30 mingdan ortiq a'zosi bor. Oliy Majlisda 47 deputatdan tashkil topgan o'z fraksiyasiga ega. «O'zbekiston Milliy Tiklanish demokratik partiyasi» 1995 yil iyunida tashkil topgan. Saflarida 6 mingga yaqin a'zosi bor. 1998 yil «Fidokorlar» milliy-demokratik partiyasi tashkil topdi. 2000 yilda maqsad va vazifalari mamlakatni har tomonlama rivojlantirishdan iborat bo'lgan «Vatan taraqqiyoti» va «Fidokorlar» yagona partiyasiga birlashdilar. SHuningdek, Respublikada 1995 yil iyun oyida ta'sis etilgan «Xalq birligi» harakati ham mavjud. Bu partiya va harakatlarning har biri jamiyat ma'lum qatlamlarining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy qarashlarini ifodalaydi. Ular parlament shaklidagi partiyalar bo'lib, qonun chiqaruvchi va vakillik organlari saylovlarida ishtirok etadilar va qonun doirasida faoliyat ko'rsatadilar. SHuningdek, bu partiyalar saylangan deputatlari orqali qonun chiqarish jarayonida ishtirok etadilar. Mamlakatimizda partiya va harakatlardan tashqari 200 ga yaqin kasaba, tadbirkorlar, yoshlar, faxriylar kabi ijtimoiy uyushmalar ham mavjud. Bular orasida eng ommaviysi kasaba

uyushmalari bo'lib, tarkibida 7,5 mln. a'zo bor. O'zbekiston hayotida yoshlarning o'zni beqiyosdir. 1991 yil oxirida O'zbekiston yoshlar ittifoqi tuzilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 7 yanvar farmoni bilan iqtidorli yoshlarni xorijdagi ilg'or taraqqiy etgan oliygohlarda bilim olishlarini tayyorlash, tashkil etish uchun «Umid» jamg'armasi tuzildi. Hozirgi kunda 2300 jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. Prezident I.A.Karimov, «bu tashkilotlar faqat xayriya va muruvvat muassasalariga aylanib qolmasdan, demokratik qadriyatlarni, kishilarning qonuniy haq-huquqlarini va erkinliklarini himoya qilishlari kerak», degan vazifa qo'yadi. O'zbekiston Respublikasi 120 dan ortiq millatlar va elatlarni birlashtirgan ko'pmillatli davlat. Bugungi kunda respublikada yashovchi har bir fuqaro millati, kelib chiqishi, dini va irqidan qat'iy nazar teng huquq va imkoniyatlarga ega. Aynan mana shu tamoyil milliy siyosatimizning asosini tashkil etadi. Respublikadagi barcha millatlarning rivojlanishiga katta e'tibor qaratilib, ularning tili va dinini hurmat qilish, milliy va xalq an'alarini saqlash, erkin va har tomonlama taraqqiyotini ta'minlash maqsadida 80 ta milliy madaniyat markazlari tashkil etilgan. Bularning faoliyatini 1993 yil yanvarida tashkil etilgan Respublika Baynalmilal madaniy markazi boshqarib boradi. Respublikamizda millatlararo munosabatlarda barqarorlikka erishilgan, bu O'zbekistonda demokratik jamiyat qurishning garovidir. Millat va elatlarning o'zaro hurmatda bo'lishi jamiyat ma'naviy barkamolligining belgisidir. Bu holat davlatdagi milliy barqarorlikdan tashqari, uni yanada mustahkamlanishi uchun zamin yaratadi. Hozirgi bosqichda jamiyatning demokratlashuvida «to'rtinchi hokimiyat» matbuotning ahamiyati kattadir. 1997 yil Respublikamizda 8 tilda 495 ta gazeta, 1844,2 ming nusxada, 113 ta jurnal 820 ming nusxada nashr etilgan. Ommaviy axborot vositalarini demokratiyalashtirish va qo'llab-quvvatlash maqsadida ijtimoiy-siyosiy jamg'arma tashkil etilgan. Respublikamizda jurnalist kadrlarni, ayniqsa, xalqaro jurnalistlarni tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Bu borada 1999 yil mart oyida Vazirlar Mahkamasining O'zbekistonda jurnalist kadrlarni tayyorlashni yanada takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Milliy universitetining jurnalistika fakulteti va Jahon tillar universiteti xalqaro jurnalistika fakultetlari ishlarining markazlashtirilishi katta ahamiyat kasb etadi.

Tayanch tushunchalar

Huquqiy demokratik davlat, fuqarolik jamiyati, milliy davlatchilik rivojlanishi, ko'ppartiyaviylik, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, mahalliy boshqaruv, sud hokimiyati, Milliy siyosat, «To'rtinchi hokimiyat».

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. Toshkent. «O'zbekiston», 1993.
2. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. Asarlar. 1 jild. Toshkent. «O'zbekiston», 1996.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida... Toshkent. «O'zbekiston», 1997.
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent. «O'zbekiston», 1998.
5. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. «O'zbekiston», 1999.

6. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. Toshkent. «O'zbekiston», 1999.
7. Karimov I.A. O'zbekiston demokratik islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. O'z R 1 chaqiriq Oliy Kengashining VI-sessiyasida so'zlagan ma'ruzasi. T., 1996.
8. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. «O'zbekiston», 1992.
9. N. Jo'rayev. Prezident Vatan va millat timsoli. «Muloqot», 1-son 2000 yil.
10. Vatan tuyg'usi. Toshkent. «O'zbekiston», 1996.
11. Davlat, jamiyat, oila va yoshlar tarbiyasi muammolari. Toshkent. «O'zbekiston», 1997.

14-mavzu. Mustaqillik yillarida O'zbekistonning iqtisodiy, ma'naviy va madaniy taraqqiyoti hamda jahon hamjamiyatiga integrasiyalashuvi.

Reja:

1. **O'zbekistonda bozor munosabatlarining shakllanishi.uning bosqichlari va xususiyatlari.Qishloq xo'jaligidagi islohotlar.**
2. **O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning qabul qilinishi.**
3. **Mustaqillik yillarida ma'naviy va ma'rifiy hayot.**
4. **O'zbekistonning tinchliksevar mustaqil tashqi siyosati. Respublikamizning xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan aloqalari .**
5. **O'zbekistonning MDH va Markaziy Osiyo davlatlari bilan o'zaro hamkorligi.**

Davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish uchun qulay sharoit va keng imkoniyatlar yaratdi. Bizning diyorimizda bozor munosabatlari yangilik emas. Ming yillar davomida ajdodlarimiz hunarmandlar ishlab chiqargan ajoyib mahsulotlarini, tabiiy boyliklarini dunyoning to'rt tomoniga chiqarib savdogarlik qilgan, mol almashgan.

O'zbekistonning boy imkoniyatlari, geopolitik sharoitidan foydalanib, o'zimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'limizni belgilash dastlabki kunlarning eng muhim vazifasi bo'lib qoldi. O'zbekiston tanlagan islohot yo'li ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodini shakllantirishga qaratildi.Bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurishning asosiy yo'nalishlari Prezident I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilib, dunyodagi rivojlangan mamlakatlarning yirik mutaxassislari, davlat arboblari tomonidan tan olindi va o'zining hayotiyiligini namoyish etmoqda. Bu tamoyillarning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

- iqtisod siyosatdan ustun turib mafkuraviy tazyiqlarsiz, o'ziga xos ichki qonunlarga muvofiq rivojlanmog'i kerak;
- davlat bosh islohotchi o'rnida bo'lib, u islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi va ularni izchillik bilan amalga oshirishi lozim;
- bozor munosabatlariga o'tish qonun ustuvorligini talab qiladi. Butun xalq tomonidan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarga amal qilinishi shart;

- bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda aholini himoya qilishning kuchli ijtimoiy siyosatini o'tkazish;

- ijtimoiy islohotlarning rivojlanib borishi va yo'nalishini belgilab beruvchi tamoyillardan biri bozor iqtisodiyotiga o'tish evolyutsion yo'l bilan, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zarur.

YAngi iqtisodiy munosabatlarga o'tish tamoyillari asosida g'oyat mas'uliyatli va murakkab vazifa-iqtisodiy islohotlar strategiyasi ishlab chiqildi. Iqtisodiy strategiyaning boshlang'ich nuqtasi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning pirovard maqsadini belgilab olishdan iboratdir. Bu vazifa markazlashtirilgan, ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga, bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tishdan iboratdir. Bozor munosabati bu jihatdan klassik kapitalistik va sotsialistik iqtisodiy tizimdan farq qiladi.

Bozor islohotlarini amalga oshirish dasturiga ko'ra ustuvor vazifalar bosqichma-bosqich hal qilinadi. Birinchi bosqichda totalitar tizimdan hozirgi zamon bozor munosabatlariga o'tish davridagi bir-biriga bog'liq ikki vazifani bir vaqtda hal qilishga to'g'ri keldi: ma'muriy buyruqbozlik tizimning og'ir oqibatlarini tugatib, iqtisodni barqarorlashtirish va bozor munosabatlarining negizini shakllantirish. Bu bosqich jarayonida iqtisodiy islohotning g'oyat muhim yo'nalishlari O'zbekiston Prezidenti tomonidan belgilab berildi:

- o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy bazasini mustahkamlash va rivojlantirish;

- qishloq xo'jaligida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish;

- ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish.

Iqtisodiy islohotlarni huquqiy asoslovchi qonun-qoidalar yuridik tashkilotlar va yetuk olimlar tomonidan tayyorlandi va jahonning yirik mutaxassislari tomonidan quvvatlanib, tan olindi.

Dastlabki vaqtning o'zida iqtisodiy munosabatlarning huquqiy negizini barpo etadigan 100 ga yaqin asosiy qonun hujjatlari qabul qilingan. Iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va chet el investitsiyalari bo'yicha Prezident huzurida maxsus Idoralararo kengash tuzildi.

Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy shartlaridan biri mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish amalga oshirildi. Bu bilan davlat monopoliyasi tugatilib, ma'muriy buyruqbozlik tizimi buzildi va bozor iqtisodiyotiga asos solindi, xususiylashtirishning keng qatlami shakllantirildi va xorijiy sarmoyadan foydalanib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish orqali aholining turmush darajasi yaxshilana boshladi.

Mulkni xususiylashtirish va ko'p ukladli iqtisodni shakllantirish O'zbekistonda o'ziga xos yo'l bilan birinchi bosqichda 1992-1993 yillari amalga oshirildi. Bu davrda asosan maishiy xizmat va savdo korxonalari, transport va qurilishning kichik korxonalari, davlat sanoat va mahsulot qayta ishlash korxonalari mulk shaklini o'zgartirdi. Bular mulkning ijara, jamoa va aksiyadorlik shakliga aylantirildi. Uy-joylar keng miqyosda xususiylashtirilib, aholining ayrim qismiga tekin, boshqa qismiga esa arzon narxda xususiylashtirish berildi. Dastlabki davrning o'zida qishloq xo'jaligida 770 kolxoz va davlat xo'jaliklari xususiylashtirildi, jamoa va ijara xo'jaliklariga aylantirildi. Lekin qishloqda bu

jarayon sekin va qiyinchiliklar bilan amalga oshirildi. Agrar sohadagi byurokratik boshqaruv tizimining har xil to'siqlari qishloqda islohotlarning borishiga xalaqit berardi. Mulkning davlat tasarrufidan chiqarish jarayonining birinchi bosqichidagi eng muhim xulosa mulkdorlar sinfining shakllana boshlagani bo'ldi. Davlat mulkini xususiylashtirishning ikkinchi bosqichi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 1994 yil 21 yanvardagi «iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirishning chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori asosida olib borildi. Bu davrda ochiq shakldagi aksiyadorlik jamiyat qurish, korxonalar aksiyasini chiqarish, auksion (kim oshdi) savdosi orqali davlat mulkini shaxslarga sotish, qim-matbaho qog'ozlarni chiqarish va xususiylashtirishni yoppasiga olib borish uchun sharoit yaratish ishlari amalga oshirildi. Aloqa, transport, geologiya-qidiruv, yoqilqi-energentika komplekslari xususiylashtirilmadi. Ayrim sohalarda kimyo, oltin qazish, paxta tozalash, tog'-kon sanoatida-51% aksiya davlat ixtiyorida qoladigan bo'ldi.

1994 yil oxirigacha 54.000 korxonalar mulk shaklini o'zgartirdi. Xususan, 34% xususiy, 48% aksiyadorlik, 16%-jamoalar, 1% ijara xo'jaligiga aylandi. Natijada Respublikada nodavlat sektorning iqtisodiyotdagi ulushi ortib bordi. Mazkur sektor 1995 yili sanoat mahsulotini 44 foizi, qishloq xo'jaligi mahsulotining 97 foizini ishlab chiqardi. Barcha kapital mablag'ning 44 foizi ana shu nodavlat sektoriga to'g'ri keldi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab, mamlakatda kichik biznesni rivojlantirish davlat sektorining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib qo'yilgan. O'tgan yillar davomida shu sohaga tegishli huquqiy asos yaratildi, zarur me'yoriy hujjatlar qabul qilindi, bozor infratuzilmasi tashkilotlari faoliyati yo'lga qo'yildi. Natijada 1999 yil boshida mamlakatda qariyb 190 000 ta kichik va xususiy korxonalar faoliyat yuritmoqda. Uning salkam 15.000 tasi 1998 yili ishga tushgan bo'lsa, 1999 yili ularning soni 16.579 taga ko'paydi. Mamlakatda ikki yo'l bilan mulkdorlar sinfi shakllana boshladi. Birinchidan, kichik korxonalar va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish yo'li bilan, ikkinchidan, pul mablag'larini omonat kassalari yoki banklarga qo'yish, qimmatbaho qog'ozlarga aylantirish yo'li bilan.

Iqtisodiyotda yuz bergan tarkibiy o'zgarishlar, bozor infratuzilmasining shakllanishi

Sobiq SSSRning tarqatib yuborilishi bilan respublikalar va shaharlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar uzildi, oqibatda O'zbekistonning bir qancha sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish kamaydi, iqtisodning ko'pgina muhim sohalarini qayta qurish yoki yangidan qurish kerak bo'ldi. Jahon bozorida raqobatga bardosh bera oladigan va aholining iste'mol talablarini qondiradigan mahsulot ishlab chiqarishni tashkil qilish zarur edi. «Barqarorlashtirish siyosati, deydi. Prezident I.A. Karimov, eng avvalo, bu makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslikdir». Bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodning ustuvor, katta istiqbolga ega bo'lgan tarmoqlarini har tomonlama rag'batlantirib, shu orqali butun iqtisodiyot tarkiban qayta tashkil qilindi. Iqtisodiy o'sish iqtisodiyotning barcha sohalarida ishlab chiqarish hajmi oshgani bilan ifodalandi. Bu ko'rsatkich 1990 yil bilan

qiyoslaganda sanoatda 106,5, qishloq xo'jaligida 105,8, qurilishda 102,6, savdoda 112,7, aholiga pullik xizmat ko'rsatish sohasi 121,3 foizini tashkil etdi. Xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarish bir yilda 112 foizga ko'paydi. Bunday o'sishga, eng avvalo, iqtisodiyotda o'zlashtirilgan kapital mablag' hajmining oshgani (17 foiz), zamonaviy texnologiya bilan jihozlangan yangi sanoat ob'ektlari qurilishi va ishga tushirilgani tufayli erishildi. Mustaqillik davridagi O'zbekistonning iqtisodiy o'sishini Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari iqtisodiy ahvoli bilan taqqoslansa, faqat O'zbekistondagina 90-yillar boshidagi darajadan oshib, bir tekis rivojlanmoqda. Bu holatni jahonning ko'p yirik rivojlangan mamlakatlarining davlat rahbarlari, taniqli mutaxassisleri tan olmoqda. 1998 y. ayrim rivojlangan mamlakatlardagi moliyaviy krizis, jahon bozorida O'zbekistonning muhim eksport mahsulotlari-paxta tolasi, rangli metallarning narxini tushib ketishi mamlakatimizning iqtisodiy va moliyaviy ahvoriga ta'sir qilmay qolmadi. SHunga qaramasdan, O'zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlik davom etdi. Xususan, 1998 yili ichki yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi 4,4 foiz, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishi 5,8 foizga ortdi. Iste'mol mollarini ishlab chiqarish 7,2 foiz ko'paydi. Avvalgi yillardagi kabi qat'iy moliya-kredit siyosati amalga oshirildi. Natijada inflyatsiya darajasining pasayishiga olib keldi. Endilikda mamlakatimizning yoqilqi mustaqilligiga erishish siyosati izchillik bilan amalga oshirildi. Istiqbolga erishgan O'zbekiston tarixda ilk bor 1995 yilda neft mustaqilligiga erishdi. Mamlakat endilikda neft mahsulotlariga bo'lgan o'z ichki ehtiyojlarini to'la qondiribgina qolmay, katta salohiyatga ega bo'lgan istiqbolli va ishonchli eksportyor sifatida jahon bozoriga yo'l oldi. O'zbekistonda neft va gaz kondensatini ishlab chiqarish 1990 yili 2,8 mln. tonnani tashkil qilgan bo'lsa, 1997 yili bu ko'rsatgich 7,9 mln. tonnaga yetdi va chetga neft mahsulotlarini sotish qobiliyatiga ega bo'ldi. Jumladan, 1997 yili 250 ming tonna benzin, 600 ming tonna dizel yoqilg'isi, 450 ming tonna mazut, 100 ming tonna aviatsiya kerosini eksport qilindi. Tabiiy gaz ishlab chiqarish 1990 yilgi 40,8 mlrd. kubometrda 1998 yil salkam 54 mlrd. kubometrga ko'paydi. Aholini tabiiy gaz bilan ta'minlash yuzasidan katta yutug'larga erishildi. Xususan, mustaqillik arafasida shahar aholisining 43 foizi, qishloqlarda esa 17 foiz aholi tabiiy gaz bilan ta'minlangan bo'lsa, bu ko'rsatgich 1997 yili 64 va 48 foizini tashkil qildi. O'zbekistonning jahondagi ko'plab mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy aloqalari kengayib mustahkamlanib bormoqda. Endilikda jahonning 35 mamlakati bilan savdo-iqtisodiy hamkorlik to'g'risida bitim tuzilganligi va bir qancha jahon banklari bilan shartnomaning imzolanishi O'zbekistonning xalqaro savdosi va xorijiy investitsiyalardan unumli foydalanish uchun shart-sharoitlarni yaxshiladi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi tarix shuni ko'rsatadiki, hozirgi kunda rivojlangan davlatlarning hech qaysisi xorij mamlakatlarining sarmoyasiz, investitsiyasiz taraqqiy etmagan. O'zbekiston ham o'zining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy barqarorligi bilan chet davlatlarning investitsiyasini o'ziga tortmoqda. 1999 yil 1 yanvar holatiga ko'ra O'zbekistonda 3.592 qo'shma korxonalar ro'yxatga olingan. SHundan 1917 tasi faoliyat ko'rsatmoqda. Ishlab turgan qo'shma korxonalarining asosiy qismi-1400 tasi Toshkent shahrida, 107-Toshkent, 85-Samarqand, 51-Andijon, 49-Farg'ona va Namangan viloyatlarida joylashgan. SHulardan biri

O'zbekiston Germaniya «Kaolin» qo'shma korxonasi 17 aprel 1999 yil ishga tushirildi. CHet el sarmoyalari, ayniqsa neft va tabiiy gaz tarmoqlarida katta o'rin tutadi. Bu sohalarga 1994 y. atigi 10 mln. dollar xorijiy sarmoya jalb qilingan bo'lsa, bu ko'rsatgich 1995 y. 395, 1996 y. 546, 1997 y. 845, 1998 yili deyarli, 1.145 mln. dollardan oshdi. 1998 yilgi jahon iqtisodiy krizisi sharoitida Respublika Rahbari qayd etganidek, muhim strategik vazifani hal qilishga muvaffaq bo'lindi. Jahon bozorida oltin, paxta, mis narxining tushib ketishiga qaramasdan mamlakatimizning oltin valyutasi zahirasi o'tgan yilgi darajasida saqlanib qoldi. Bu borada Navoiy, Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatlari, «Zarafshon-Nyumont» qo'shma korxonasining hal qiluvchi rolini ko'rsatish o'rinlidir. Endilikda jahondagi eng yirik konlardan hisoblangan Qizilqumning oltin va uran boyliklari mamlakatimiz taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Sobiq SSSRning parchalanib ketishi oqibatida Rossiya korxonalarini hamda O'zbekiston uran va oltin qazib olish sanoati o'rtasidagi kooperativ aloqalarning uzilishi natijasida harbiy sanoat kompleksining Navoiy viloyatidagi 50 ming nafar injener va malakali ishchilari qiyin ahvolda qoldilar. O'zbekiston Prezidenti, yirik iqtisodchi mutaxassis I.A. Karimov vaziyatni har tomonlama o'ylagan holda Navoiy tog'-metallurgiya kombinatini tiklash va rivojlantirish ishlarini davlat zimmasiga o'tkazdi. Kombinatni qayta qurish maqsadida xorijdan olingan qarzdin tushgan foydalarni besh yil davomida korxonada ixtiyorida qoldirildi. Xorijiy davlatlar korxonalarini bilan bitim tuzish, qarz olish, investitsiyalardan foydalanishda kombinatga to'la mustaqillik berildi. Hisob-kitoblar, katta jamoaning mehnati o'z natijalarini berdi. Besh yildan keyin Muruntovdan tonnalab olingan oltinlar davlatni valyuta zahirasini to'ldirdi. Arzon va sifatli uran olish ham yo'lga qo'yildi. Amerikaning Kolorado shtatidagi «Nyumont» firmasi bilan Muruntovda qo'shma korxonada qurilishi bilan ishlar yana qizib ketdi. «Zarafshon-Nyumont» qo'shma korxonasi firma tomonidan ajratilgan 200 mln. dollar investitsiya yordamida oddiy sharoitdagi yarim asrlik ishlar ikki yilda o'z natijalarini berdi. Navoiy to'g'-metallurgiya kombinati oltin rudasini qazib olishdan to'zargarlik bezaklarini tayyorlaydigan jahonda to'la siklda ishlaydigan yagona korxonaga aylandi. O'zbekistonning istiqloli mashinasozlik sanoatini, ayniqsa uning muhim tarmog'i-avtomobilsozlikning rivojlanishiga bog'liq. 1992 yilning avgust oyida Janubiy Koreya Respublikasi bilan O'zbekiston o'rtasida tuzilgan bitim asosida «O'zDEU avto» qo'shma korxonasi tashkil etildi va Asaka shahrida yengil avtomashinalar ishlab chiqarishga kirishildi. 1996 yilning mart-iyul oylarida «O'zDEU» avtokorxonasi «TIKO», «NEKSIYA», «DAMAS» yengil avtomashinalarini chiqara boshladi. 1999 yilni 1 iyuniga qadar, uch yil davomida 87 mingdan ko'proq «NEKSIYA», 51 mingdan ko'proq «TIKO», 40 mingdan ko'proq «DAMAS» avtomashinalari ishlab chiqarildi. SHu jumladan, 20 mingdan ortiq avtomobil eksportga jo'natildi. Korxonada 2004 yili to'la quvvatni o'zlashtirib, har yili turli rusumdagi 200 ming avtomobilni ishlab chiqaradigan bo'ladi. Endilikda «DEU» korxonasi bilan shartnomaga ko'ra bu mashinalarning yangi modellarini ishlab chiqarish rejalashtirildi. 1993 yilda GFRdagi «Mercedes Bens AG» korporatsiyasi bilan Xorazmda yuk avtomashinasini chiqarish uchun shartnoma tuzildi. 1994 yili «Do'stlik» avtomobil zavodida dastlabki 350 «Mercedes Bens» yuk avtomobili ishlab chiqildi. 1995 yili «O'zavtosanoat»

uyushmasi bilan Turkiyaning mashhur «Kochxolding» kompaniyasi o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida Samarqandning So'g'diyona mavzesida qad ko'targan avtobus zavodi 1999 yil mart oyida o'zining mahsulotini bera boshladi.

Prezidentning 1992 yil 28 yanvar farmoniga muvofiq «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi tuzildi. 1993 yildan boshlab, aviakompaniya zamonaviy A-310, BOING -767, BOING-757, RL-85 samolyotlariga ega bo'ldi. 1991 yili Xalqaro avia yo'li Dehli va Karachigacha uchgan bo'lsa, endilikda MDO' va AQSH marshrutlari yo'nalishida O'zbekiston samolyotlari uchmoqda. Iqtisodiyotdagi barqarorlik O'zbekistonning tashqi savdo aloqalarida, eksport va import tuzilmasida katta sifat o'zgarishiga olib keldi: agar 1991 yilda eksport tarkibiga paxta tolasining ulushi 77,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1998 yilda uning ulushi 38,6 foizga tushdi, 2000 yilda bu ko'rsatgich 28 foizga tushishi kutilmoqda. Eksportda yoqilg'i va sanoat mahsulotlarining ulushi ortib bormoqda. 1991 yilda xorijga sotilgan tovarlarda mashina va jihozlarning ulushi 1 foizga ham yetmagan bo'lsa, 2000 yili bunday mahsulotlar 23 foizni tashkil qilishi mo'ljallanmoqda. Qishloq xo'jaligida islohotlar, uning vazifalari va yo'nalishlari. Moliya-bank tizimi Iqtisodiy islohotlarning hal qiluvchi bo'qini sifatida qishloq xo'jaligida tub islohot o'tkazish, uni jadal rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. Qishloq xo'jaligida islohotlarni amalga oshirishda eng ustuvor masala sifatida yerga mulkchilik masalasi hal qilindi. O'zbekiston Respublikasida sug'oriladigan yerlarning kamligini hisobga olib, yer xususiy mulk qilib sotilishi mumkin emasligi, balki uni uzoq muddatli ijara shartlari bilan topshirish mumkinligini huquqiy hujjatlarda qayd etildi. «Er to'g'risida»gi Qonun qishloq xo'jaligida iqtisodiy munosabatlarni qanday tashkil etish shartlari ko'rsatilib berildi. Qishloq xo'jaligida ko'p ukladli iqtisod vujudga keldi. 1997 yili shaxsiy tomorqa xo'jaligi 3 mln. gektarni tashkil qildi. Tomorqa xo'jaligining ekin maydoni 1989 yili 257 ming gektar bo'lsa, 1997 yil 599,7 ming gektarga ko'paydi. 1996 yili shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda 640 ming t. go'sht, 2,968 ming t sut, 1,711 ming t. sabzavot, 321 ming t. meva, 307, 8 ming t. poliz, 338,1 ming t. kartoshka, 729 mln. dona tuxum yetishtirildi. G'allakorlar O'zbekistonning g'alla mustaqilligiga katta hissa qo'shmoqda. Ular 1996 yili davlatga 2 mln. 100 ming tonna g'alla topshirgan bo'lsalar, 1998 yili 4,6 mln. tonna g'alla hosili yetishtirdilar. Bundan 3,5 mln. tonnasi bug'doy edi. G'allakorlarning yutug'lari o'z-o'zidan bo'lgani yo'q. Paxta maydonlarini qisqartirish evaziga don ekinlarining maydoni kengaytirilib, 1,5 mln. gektarga yetkazilib, paxta maydonlari bilan tenglashtirildi. G'allachilikning texnika bazasi mustahkamlandi. 8159 ta «Niva», «Don», «Sibiryak» kombaynlari bilan bir qatorda Amerikaning «Keys» firmasidan keltirilgan 637 kombayn g'alla o'rim-yig'imida qatnashdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining I-chaqiriq X sessiyasi (dekabr, 1997 yil) agrar va iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish yuzasidan qator qonunlar qabul qildi. «Er kodeksi», «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida», «Dehqon xo'jaligi to'g'risida», «Er kadastri to'g'risida»gi qonunlar qishloq xo'jaligining huquqiy asoslarini mustahkamladi. O'zbekiston taraqqiyotidagi o'ziga xos yo'lining asosiy tamoyillaridan biri kafolatlangan ijtimoiy siyosatni amalga oshirishdan iboratdir. Uning mohiyati jamiyatda kam ta'minlangan, boquvchisi

yo'q, ko'p bolali oilalarni, nogironlar va qariyalarni ijtimoiy himoya qilish, jamiyat a'zolarining o'ta boylar va kambag'allarga tabaqalanib ketishining oldini olishga qaratilgan. SHu maqsadda mustaqillikning dastlabki yillarida aholi turmush darajasini barqarorlashtirishga qaratilgan zaruriy chora-tadbirlarning dasturi ishlab chiqildi va hayotga tadbiq etilmoqda. Bu tadbirlarni amalga oshirish uchun davlat byudjetidan ajratilgan mablag'lar hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Xususan 1999 yil davlat byudjetini shakllantirishda ob'ektiv sabablarga ko'ra yuz bergan ayrim qiyinchiliklarga qaramasdan, ma'muriy va boshqaruv organlari tizimida o'tkaziladigan qisqartirishlar hisobiga ijtimoiy sohalarga ajratiladigan mablag'larning kamayishiga yo'l qo'yilmadi. 1998 yil oxiridagi hisobga ko'ra mamlakatda 3 mln. 252 mingdan ortiq kishi pensiya va nafaqalar oldi va bu maqsad uchun 75 mlrd. 541 mln. so'm miqdorida mablag' ajratildi. SHundan faqat ikki yoshgacha bolasi bor onalarga 10 mlrd. 448 mln. so'm nafaqa berildi. Kam ta'minlangan aholi qatlamlari nafaqa va moddiy yordamdan tashqari turli xil imtiyozlardan keng foydalanadi. Jumladan, jamoat transportida tekin yoki arzon haq to'lab yurish, turar joy va kommunal xizmatlari uchun haq to'lashda, dori-darmonlar va eng zarur oziq-ovqat mahsulotlarini belgilangan me'yorda bepul yoki arzon narxda olish va boshqa bir qancha yengilliklar berilgan. Bulardan tashqari mustaqillik yillarida xalq ta'limi, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilariga, tibbiy xodimlarga elektr energiya, gaz va kommunal xizmatlaridan foydalanishda qator imtiyozlar berildi. Bozor munosabatlariga o'tish munosabati bilan aholi daromadining mohiyati yangilanmoqda. Ularning manbalari o'zgarmoqda. Maosh bilan o'lchangan ish haqidan tashqari tadbirkorlik daromadi, aksiyadorlik dividendi, mulkdan kelgan daromad, tomorqa mahsulotlarini sotishdan olinadigan tushum shakllarida bozor daromadlari paydo bo'ldi. Aholi daromadlarini bozorga bog'liq manbalarining yildan-yilga o'sib borishi munosabati bilan ish haqining salmog'i pasayib bormoqda. Masalan, 1992 yili ish haqi aholi daromadining 57% ni tashkil qilsa, 1995 yilda esa 44,2% ni tashkil qildi. 1997 yili aholi barcha daromadlarining qariyb chorak qismi tadbirkorlik faoliyatidan tushdi. Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab bozor munosabatlariga mos pul-kredit tizimi shakllantirildi. 1991-1996 yillar davomida O'zbekiston Respublikasi hukumati Milliy bank va Moliya tizimi yuzasidan bir qancha qarorlar qabul qildi. 1995 yil dekabrda Oliy Majlisning navbatdagi sessiyasining Markaziy bank va banklar to'g'risida Qonunlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Markaziy bankdan tashqari Toshkent shahri va viloyatlarda 30 ta aksiyador-tijorat, shirkat va xususiy banklar faoliyat ko'rsatmoqda (1995). Ularning har qaysisida filiallar mavjud. Masalan, «Paxta bank»da 184, «O'ztadbirkor» bankda 254 va h. filiallar xizmat qilmoqda. 1994 yilning 1 iyuldan boshlab iqtisodiy mustaqillikning zaruriy sharti tariqasida O'zbekiston Respublikasining pul birligi-so'm muomalaga kiritildi. Milliy valyutaning muomalaga kiritilishi iqtisodiyotni barqarorlashtirish, korxonalar va tarmoqlar moliyaviy ahvolini mustahkamlash, aholi va mamlakat iste'mol bozorini muhofaza qilishda katta o'rin tutdi. Mustaqil O'zbekiston xazinasini to'ldiruvchi, iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli o'tkazishning asosiy manbai soliqdir. SHuning uchun soliq tizimini takomillashtirishga dastlabki kunlardan boshlab katta e'tibor berildi. Vazirlar mahkamasining 1991 yil 12

avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida Davlat Soliq organlari haqida»gi Qarori asosida davlat soliq tizimi shakllana boshladi. Soliq to'lovchilar soni yildan-yilga ko'payib bormoqda. Agar 1994 yilda 91 mingdan ortiq soliq to'lovchi yuridik shaxs ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, 1997 yili ularning soni 148 mingtaga yetdi.

Xulosa, iqtisodiy islohotlarning yutug'lari mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlamoqda.

O'zbekistonning ma'naviy, madaniy taraqqiyoti:

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bilan bir vaqtda ma'naviy merosimizni, madaniy qadriyatlarimizni tiklash va ularni xalqimizga yetkazish borasida keng ko'lamda faoliyat olib borilmoqda.

Respublika Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab o'tganidek, ma'naviyatning mohiyati shunchalik kengki, uni o'lchab ham, poyoniga yetkazib ham bo'lmaydi. U inson uchun butun bir olamdir. Jamiyatimiz hayotida ma'naviy kamolotni tezlashtirish, milliy istiqlol mafkurasini shakllantirish, milliy qadriyatlarni o'rganish mustaqillikni mustahkamlashning asosiy vazifalaridan biridir. Hayotimizda ma'naviy kamolotni rivojlantirish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda-ajdodlarimizning bizgacha yetib kelgan boy madaniy meroslarini o'rganish ham katta o'rin egallaydi. SHu sababli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qadriyatlar, urf-odatlar, buyuk ota-bobolarimizning bizga qoldirgan meroslarini o'rganish va targ'ib etish uchun keng yo'llar ochildi. Bu boradagi tadbirlar mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq amalga oshirila boshladi. Madaniy-ma'rifiy ishlarning rivojlanishi uchun davlat tomonidan katta mablag'lar ajratildi. O'zbekistondagi barcha davlat teatrlari, madaniyat uylari, san'at oliy o'quv yurtlari, folklor-etnografik guruhlar madaniyat o'choqlariga aylanib qoldi. Teatr sahnalarida yangi zamonaviy spektakllar qo'yila boshlandi. MDH dagi davlatlar bilan ijodiy hamkorlik yo'lga qo'yildi, turli xalqaro anjumanlar o'tkazildi. Badiiy adabiyotda partiyaviylik, sinfiylik nuqtai nazaridan yondoshishga chek qo'yildi. Bahovuddin Naqshband, Feruz, Xo'ja Ahror, Cho'lpon, Fitrat kabi allomalarning nomlari tiklanib, asarlari chop etildi. 1991 yili buyuk alloma, g'azal mulkining sultoni Alisher Navoiy yubileyini o'tkazish katta voqea bo'ldi. Bu tantanaga bag'ishlanib Respublikamizda shoirning asarlari nashrdan chiqarildi. 1994 yil Mirzo Ulug'bek tavallud topgan kunining 600 yilligi keng ko'lamda, jahon miqyosida nishonlandi. YUNESKO ning Parijdagi qarorgohida yubileyga bag'ishlangan haftalik va unga ko'rgazma ochildi. Mustaqillik yillarida buyuk sohibqiron Amir Temurning 660 yilligi bo'lib o'tdi. YUNESKO tomonidan 1996 yil «Amir Temur yili» deb e'lon qilindi. SHu yili YUNESKO ning Parijdagi qarorgohida «Temuriylar davri, fan, madaniyat va maorifning gullab yashnashi» mavzuida anjuman va unga bag'ishlangan ko'rgazma ochildi. Mamlakatimizda «Temuriylar tarixi davlat» muzeyi, Amir Temur nomi berilgan bog'lar, ko'chalar barpo etildi. Respublikamizda bizgacha yetib kelgan boy meroslarni o'rganish, milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda va ularga nisbatan xalqimizning chuqur hurmat va ehtiromi ko'rsatilmoqda. So'nggi yillarda tashkil etilgan «Oltin meros» jamg'armasi, Abdulla Qodiriy nomidagi «Meros» nashriyotlari keng miqyosda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni olib bormoqda. Islom olamining allomalari Iso at-Termiziyning

1200 yilligi, Mahmud az Zamahshariyning 920 yilligi, Najmiddin Kubroning 850 yilligi, Bohovuddin Naqshbandiyning 675 yilligi keng ko'lamda nishonlandi. Ularning boy asarlari nashrdan chiqarildi. Barcha viloyatlar va shaharlarda har yili Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiyarga bag'ishlanib kechalar o'tkazildi, Jaloliddin Manguberding 800 yillik tavalludiga, «Alpomish» dostonini yaratilishining 1000 yilligiga bag'ishlangan turli kechalar, bahslar tashkil etildi. Ma'naviy hayotni takomillashtirish borasida 1994 yil O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ma'naviy qadriyatlarni o'rganish va uni takomillashtirish borasida «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazini tuzish haqida farmon e'lon qilindi. Markaz tomonidan Imom al Buxoriyning yubileyiga bag'ishlab, Qur'oni karimdan keyin ikkinchi o'rinda turadigan «Al-Jome', as-Sahiyh» (Ishonarli to'plam), «Al-adab, as-mufrad» (Adab durdonalari) o'zbek tiliga tarjima qilinib, nashrdan chiqarildi. 1998 yili Imom al Buxoriy tavalludining 1225 yilligi, Ahmad al Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi jahon miqyosida keng nishonlandi. YUbikeylar munosabati bilan allomalar hayotiga bag'ishlangan ilmiy anjumanlar va badiiy ko'rgazmalar ochildi. Bularning barchasi O'zbekistonda chinakam milliy qadriyatlarni tiklash uchun yuritilayotgan katta ishlardan dalolat beradi. Ayniqsa, al Buxoriy xalqaro jamg'armasining ochilishi katta voqea bo'ldi. Respublikamiz Prezidenti Imom al Buxoriyning, Ahmad al Farg'oniyning mo'tabar nomlarini tiklash, xalqimiz, qolaversa, butun dunyo musulmonlariga qaratilgan shaxsiy tashabbusi bilan ul-zoti shariflar sha'niga ulug'vor yodgorliklar va jamg'armalar tuzishga imkon yaratildi. Jamg'armaning maqsadi Imom al Buxoriyning hayoti, ilmiy merosi, u yashagan davr fani va madaniyatiga oid bo'lgan tarixiy manbalarni o'rganishdan iboratdir. Islom olami buyuk namoyondalarining to'y-tantalari nishonlanishi butun dunyo xalqlarining diqqat-e'tiborida bo'ldi. Ma'naviy merosning tiklanishi uning bir bo'lagi bo'lgan diniy qadriyatlarga ham e'tiborni kuchaytirdi. 1992 yil Prezident farmoni bilan Ramazon va Qurbon hayit kunlari umumxalq bayrami deb e'lon qilindi. «Movarounnahr» diniy boshqarmasining ham faoliyati Respublikamiz hayotida o'z o'rnini egalladi. Xalqimizning asrlar davomida nishonlanib kelingan bayramlaridan «Navro'z» umumxalq bayrami sifatida qayta tiklandi. Jamiyat taraqqiyotida ro'y berayotgan o'zgarishlarni tushunish, hurfikrlikka intilish uchun kishilarni yangi yo'ldan olib boruvchi g'oyaviy qarashlar ham hozirgi kunning asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. **Mustaqillik yillarida fan va madaniyatning rivojlanishi:** O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida qadimdan boshlab ayniqsa astronomiya, matematika, tibbiyot, kimyo, me'morchilik, ma'dansunoslik, falsafa, musiqa, tilshunoslik, adabiyotshunoslik rivojlangan. Hozirgi kunda O'zbekiston olimlari ota-bobolari yaratib ketgan ilmiy merosni chuqurroq o'rganib yanada boyitdilar. O'zbekiston olimlari o'z ilmiy asarlari va kashfiyotlari bilan jahon ilm-fani va madaniyatiga munosib hissa qo'shdilar. Respublikamizda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Qishloq xo'jalik fanlari akademiyasi, Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, Bank-moliya akademiyasi, Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro instituti, Islom tadqiqotlari markazi va boshqalar faoliyat ko'rsatmoqda. Nukus va Samarqandda O'zbekiston Respublikasi FANing bo'limlari ochilgan. Ilmiy tadqiqot ishlari xalq xo'jaligining

turli tarmoqlarida faoliyat ko'rsatadigan ilmiy tadqiqot institutlari, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari, ilmiy markazlari, shuningdek, universitetlar va boshqa oliy o'quv yurtlarida ham olib boriladi. Ilmiy kadrlar Fanlar akademiyalari tizimida ham, oliy o'quv yurtlari, xalq ta'limi tizimida ham tayyorlanadi. Faqat Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimidagi o'quv yurtlarida 600 dan ziyod fan doktorlari va deyarli 6 mingga yaqin fan nomzodlari o'qituvchilik va ilmiy faoliyat bilan shug'ullanadilar. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakatda ilm-fanga alohida e'tibor berildi. Xalq xo'jaligi va madaniy hayotning tobora ortib borayotgan talablaridan orqada qolayotgan ilmiy tadqiqot institutlari tugatildi. Turmush taqozo etgan yangi institutlar ochildi. Respublikamiz Vazirlar Mahkamasining 1995 y. 3 aprelidagi qarori bilan O'zbekiston Respublikasi FAning yangi Nizomi tasdiqlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 y. 8 iyuldagi farmoni hamda uni amalga oshirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining «Fanlar rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tadbirlari va innovatsiya faoliyati haqida»gi qarori mamlakatda fanni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Respublika olimlarini xorijiy mamlakatlarga tajriba oshirishga yuborishga alohida e'tibor berildi. Ilmiy yechimlarni ichki va tashqi bozorda targ'ib etish va tarqatish, maqsadida FA negizida «O'zFANT» Respublika ilmiy ishlanmalari innovatsiya tijorat markazi tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan Respublika Vazirlar Mahkamasi huzurida Oliy attestatsiya komissiyasi tashkil etilishi munosabati bilan FAning mavqei ortdi. O'zbek olimlarining fan-texnika sohasidagi yutug'lari nafaqat O'zbekiston balki jahon hamjamiyatida ham tan olinib boshlandi va ko'pchilik olimlarimiz davlatimiz mukofotlariga sazovor bo'ldilar va xorijiy davlatlar akademiyalariga haqiqiy ham faxriy a'zolikka saylandilar. O'zbekiston Respublikasining Fanlar Akademiyasi al-Xorazmiy nomidagi, Zahiriddin Muhammad Bobir nomidagi oltin medallarni ta'sis etdi. 1993 yilda O'zbekiston Respublikasi FAning akademigi H.F.Fozilov tabiiy va texnikaviy fanlar sohasida katta yutug'larga erishgani uchun al-Xorazmiy nomidagi Oltin medalning birinchi sohibi bo'ldi. Zahiriddin Muhammad Bobir nomidagi Oltin medal birinchi bo'lib shu yili ijtimoiy va gumanitar fanlar sohasida katta yutug'larga erishgani uchun filologiya fanlari doktori O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining muxbir a'zosi U.I.Karimovga nasib etdi. 1992 yil oktyabr oyida esa geologiya mineralogiya fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi FAning akademigi I.H.Hamraboyev geologiya va geofizika sohasida erishgan muvaffaqiyatlari uchun Habib Abdullayev nomidagi Oltin medalning birinchi sohibi bo'ldi. «Fan va texnikada kim haqiqatan kim?» deb nomlangan jahon fan va texnikasining rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan eng buyuk olimlarning hayoti va ilmiy faoliyati to'g'risidagi asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan qomusga O'zbekiston Respublikasi FAning akademigi P.Q.Habibullayev kiritilgan. O'zbek olimi bu sharafiga o'zining qattiq va yumshoq jismlar issiqlik fizikasining katta muammolarini, energetikaning fizikaviy-texnikaviy muammolarini ishlab chiqqani uchun muyassar bo'lgan. Mustaqillik yillarida (1996) FAning 40 ga yaqin ilmiy markazi va tadqiqot laboratoriyalarida 48 akademik 96 muxbir a'zo faol mehnat qilmoqdalar. O'zbekiston Respublikasi FA institutlari olimlari muassasalari

olimlari bilan hamkorlikda ilmiy aloqalarni kengaytirib bormoqdalar. Natijada, 1992 yil dekabr oyida texnika fanlari doktori G'.G'.Umarov, K.E. siolkovskiy nomidagi Kosmonavtika Xalqaro Akademiyasining a'zosi bo'ldi. U mazkur Xalqaro Akademiyaning a'zosi bo'lgan birinchi o'zbek olimidir. SHuningdek xalqaro arxitektura akademiyasining Moskva bo'limiga O'zbekistonlik M.S.Bulatov, S.M.Sutyagin, I.I.Notkinlar, 1993 yilda Iordaniya Islom Fanlar Akademiyasi a'ziligiga M.S.Salohiddinov, YUNESKO Informatsiya Xalqaro akademiyasining haqiqiy a'ziligiga 1994 yil oktyabr oyida Xudoyor Olloyorov, 1995 yil fevral oyida Azamat SHamsiyev Nyu-York FANing faxriy a'ziligiga, ekologiya va hayot faoliyati xavfsizligi xalqaro akademiyasining haqiqiy a'ziligiga Z.S.Salimov, A.A.Azamxo'jayev, 1997 yil oktyabrda U.Tojixonov va Z.Zaripovlar tabiat va jamiyat fanlari Xalqaro akademiyasining haqiqiy a'ziligiga, akademik E.YUsupov esa Turkiya fanlar akademiyasi haqiqiy a'ziligiga saylandilar. Bular O'zbekiston fanining xalqaro miqyosda tan olinishining yaqqol misolidir. YUrtboshimiz I.A.Karimov aytganlaridek, XXI asrda quroli, qo'shini kuchli bo'lgan davlatgina emas balki turli sohalar bo'yicha kuchli mutaxassislari bo'lgan davlatgina qudratli davlat hisoblanadi. Zeroki, har bir xalq fan sohasida katta yutug'larni qo'lga kiritgan mashhur farzandlari bilan ham buyukdir.

Mustaqillik yillarida madaniyat sohasida ham tubdan o'zgarishlar ro'y berdi. Bu avvalo teatr san'ati, milliy musiqa, me'morchilik, adabiyot sohalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. 1991 yilda Farg'onada, 1993 y Xivada Davlat Qo'g'irchoq teatrlari ish boshladi. 1994 yilda Qashqadaryo va Namangan viloyati teatrlari qoshida qo'qirchoq guruhlari ochildi. 1993 yil avgust oyida Toshkent shahrida ish boshlagan «Turkiston» saroyi nafaqat me'morchilikning yorqin namunasi, balki sahna guruhlari va atoqli artistlarning chiqishlari bo'ladigan dargohga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov «Turkiston» saroyi ochilishi marosimida nutq so'zlab, «Ushbu saroyda xalqimizning, shuningdek, jahon xalqlarining, Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy anjumanlarini, san'at bayramlarini o'tkazishni niyat qilganmiz. Bu koshona, inshoollo, millatlar, el-elatlarning do'stlik birodalik, qal'asiga aylandi», – degan edi. Respublikada 36 ta teatr faoliyat ko'rsatmoqda. 1998 y 26 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi Farmoni e'lon qilindi. Bu farmonga muvofiq O'zbekiston tomosha san'atining ko'p asrlik an'alarini o'rganish, boyitish va targ'ib qilish, teatr san'atini har tomonlama rivojlantirish, uning moddiy-texnika bazasini yanada mustahkamlash, mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni amalga oshirishda teatr arboblarning faol qatnashishini ta'minlash maqsadida «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. O'zbekistonda musiqa va raqs san'atini rivojlantirish maqsadida «O'zbeknavo» gastrol-konsert birlashmasi tashkil etildi. Unda musiqa-raqs san'atini rivojlantirishni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash masalalari ko'zda tutildi.

Mustaqillik o'zbek badiiy adabiyoti rivojida, adabiyotshunoslik fani taraqqiyotida ham yangi bosqichni boshlab berdi. Asarlari zararli, o'zlari millatchi deb nohaq baholangan CHo'lpon, Otajon Hoshim, Vadud Mahmud, Munavvarqori singari millatparvar yozuvchi, ma'rifatparvarlar ijodi xolisona o'rganila boshlandi.

Ularning asarlari chop etildi, sahna yuzini ko'rdi. Jadidchilik harakatining asl mohiyatini, adabiy, madaniy, siyosiy hayotdagi o'rnini ro'yi-rost ko'rsatish boshlandi. Bir vaqtlar diniy va saroy adabiyoti vakili deb nohaq qoralangan Ahmad YAssaviy, Bog'irqoniy, G'azzoliy, Hoja Ahror, Bahouddin Naqshband, Husayn Boyqaro, Feruz singari buyuk shoir va mutafakkirlar hayoti va ijodi o'rganilib, asarlari xalqqa qaytarildi. A. Navoiyning yuksak insoniy g'oyalarni diniy manbalar asosida yorituvchi «Munojot» «Arba'in» «Tarixi anbiyo va hukamo» («Payqambarlar va hokimlar haqida») kabi asarlari nashrdan chiqdi. Mustaqillik sharofati bois mo''tabar Qur'on va hadislar chop etildi. Iste'dodli olim Hamidulla Karamatovning «Qur'on va o'zbek adabiyoti» nomli kitobi nashr etildi. Aytish mumkinki, bunday asarlarning xalqimiz qo'liga yetib borishi butunlay yangi, soqlom, sof milliy g'oyalarimizning, maqsad va intilishlarimizning sifat darajasini belgilaydi. Mazkur tadqiqot va unga o'xshagan boshqa asarlar milliy istiqloq mafkurasining tantanasini ko'rsatadi. Atoqli olim B.B.Ahmedovning «Amir Temur», T.Malikning «SHaytanat» romanlari, E.Vohidov, O.Matjon, O.Hojiyeva, X.Sultonov, A.Suyun, Y.Eshbek, H.Do'stmuhammad, SH.Salimova singari shoir va adiblarning badiiy barkamol, g'oyaviy yetuk asarlari tufayli o'zbek milliy istiqloq adabiyoti shakllandi. SHarq va G'arb me'morchiligi uyqunlashgan binolar yurtimiz poytaxti va viloyat markazlarida qad ko'tarib shaharlarimiz husniga husn qo'shmoqda Milliy bank, mehmonxona binolari, bozorlar qurilishi, ko'priklar va yo'llar, sport saroylari hamda madaniyat va istirohat boqlarining bunyod etilishi buning yorqin misolidir. Haykaltaroshlik, amaliy bezak san'ati, tasviriy san'at, raqs, kino san'atlarida ham an'anaviy va zamonaviy usullar uyqunlashib yetuk asarlar yaratildi va yaratilmoqda. Xullas, Mustaqillik yillarida fan va madaniyat sohasida hukumatimiz rahbarligida va homiyligida qisqa 9 yil mobaynida ulkan yutug'lar qo'lga kiritildi. **Milliy istiqloq mafkurasining shakllanishi**

Sotsialistik tizimning halok bo'lishi, sobiq ittifoqning parchalanib ketishi, avvalambor, o'sha tuzumning nazariy, g'oyaviy asoslarining tanglikka uchraganining oqibati bo'ldi. Sotsialistik, kommunistik mafkura ko'p yillar davomida kishilarimiz ongini chalg'itib keldi-yu, oxir-oqibatida uning inson manfaatiga batamom zid ekanligi oshkora bo'ldi va hayot uni inkor etdi. Prezident yosh avlodni tarbiyalash, maktab, ta'lim-tarbiya, sog'liqni saqlash masalalariga keng to'xtadi. Bu masalalar I.A.Karimovning asarlarida chuqur yoritilgan: YUksak malakali pedagoglar tayyorlash zarur. «Har birimiz o'qituvchilik kasbini, pedagogning og'ir mehnatini o'ta muhim va olijanob ish sifatida qadrlashimiz zarur», deydi I.A.Karimov. Ayniqsa qishloq o'qituvchilari yordamga muhtoj. YAngi dasturlar, o'quv qo'llanmalari va darsliklar tayyorlash to'g'risida... Maktablarning moddiy texnika bazasini mustahkamlash vazifalari. Har bir mahalla, ayrim ishbiarmonlar tashabbus bilan maktab binolarini quryapti, buni butun respublikaga tarqatish kerak. Jamiyatimizda siyosiy, mustaqillikka erishib iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy ishlar amalga oshirilayotgan bir vaqtda kishilar ongida mustaqillik g'oyasi, milliy istiqloq mafkurasini mustahkam o'rin olishi zarur. Busiz, ya'ni fikrlash, e'tiqod o'zgarmasdan bozor munosabatlariga o'tish davrida siyosiy-iqtisodiy barqarorlik mustahkam bo'lishi qiyin vazifa. I.A.Karimov milliy mustaqillik mafkurasiga ta'rif berib, milliy mustaqillik mafkurasining «... asl

ma'nosi eskicha aqidalardan xoli bo'lgan, mustaqil va yangicha fikrlovchi kishilarni tarbiyalashdan iborat», deydi. Mustaqillik g'oyasi, mafkurasining xalqimizga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi, uni birlashtiruvchi, buyuk maqsadlar uchun butun kuchlarimizni uyg'unlashtiruvchi ahamiyatini nazarda tutib, Prezident I.A.Karimov mustaqillikning dastlabki davrida, 1993 yil 6 may O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining II chaqiriq, XII sessiyasida «Oldimizda turgan eng muhim masala, bu-milliy istiqlol mafkurasini yaratish va hayotimizga tadbiq etishdir», degan edi. Kishilarimizni qaysi toifa va guruhdan bo'lishidan qat'iy nazar ma'naviy inqirozdan chiqaradigan yagona milliy g'oya atrofida birlashtiradigan birdan-bir qudratli kuch ana shu milliy mustaqillik mafkurasidir. Yagona maqsad, yagona g'oya bo'lmasa jamiyat inqirozga uchraydi, halok bo'ladi. Buni biz yaqin va olis o'tmishdagi tariximizdan bilamiz. Milliy mafkura kelajak maqsadni ifodalaydigan, xalqimizning ming yillik tarixini buyuk kelajak bilan bog'laydigan, ana shu yuksak maqsad yo'lida yuzdan ortiq millatlar va elatlarni, barcha kishilarimizni birlashtiruvchi bayroq vazifasini bajaradi. O'zbekistonning bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurish yo'lidagi iqtisodiy, ijtimoiy siyosiy, madaniy-ma'rifiy ishlarimizdagi barqarorlik mafkuraviy tahdidlarning oldini olishni muhim vazifa qilib qo'yadi. Milliy istiqlol mafkurasini ahamiyatini ko'rsatib, yurt-boshimiz I.A.Karimov: «... xalqimizning an'alariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini ongimizga singdirish lozim», degan edi. Milliy mustaqillik mafkurasining eng muhim vazifalaridan biri mustaqilligimizning tayanchi va kelajagi yosh avlodni insoniy, milliy g'urur, Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashdan iborat. Mustaqillik g'oyalari mafkurasiga e'tiborsizlik og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin.

1999 yil 16 fevral «qonli seshanba» kungi voqealar milliy mustaqillik g'oyasini, mafkurasini yoshlarimiz diliga yetkazish zarurligini, buning uchun g'oyaviy, mafkuraviy ishlarimizni kuchaytirish lozimligini ko'rsatdi. Bu borada Yurtboshimiz I.A.Karimovning shu yili Oqsaroy qarorgohida ziyolilar bilan o'tkazgan muloqotida, «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblaridagi milliy istiqlol mafkurasining mohiyati, zarurati, ahamiyati, uning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy asoslari to'g'risidagi ta'limoti istiqlolimizning buyuk g'oyalari kishilarimiz tafakkuriga singdirish borasidagi ishlarimizning dasturidir. Bu dastur qanchalik muvaffaqiyatli amalga oshirilsa, Prezidentimiz ta'kidlaganidek, jamiyatimizga «... o'z muddaolariga erishish uchun ma'naviy-ruhiy kuch-quvvat beradigan poydevor bo'lib» xizmat qiladi.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi: Istiqlol yo'lida qadam tashlab borayotgan Vatanimizdagi mavjud ma'naviy, madaniy omillarga e'tibor berish bilan birga fan, maorif, ta'lim-tarbiya ishlariga ham e'tibor kuchaytirildi.

«Ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib, ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa, biz ko'zlagan oliy maqsad-ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi», deydi I.A.Karimov. Respublikamizda ta'limning yangi tizimini amalga oshirishda, O'zbekiston hukumati tariximizdagi ta'lim

jarayonlarini o'rganib chiqib, ta'limni isloh qilish dasturini tayyorladi. Barcha e'tibor ta'lim tizimlarini demokratik va insonparvarlik tamoyillari asosida takomillashtirib, uning moddiy texnika bazasini, zamon va davr talablari darajasiga ko'tarish va O'zbekistonning ma'rifiy salohiyatini kuchaytirishga qaratildi. SHu maqsadda 1997 yil 2 avgustda Respublikamizda «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Ta'limni isloh qilish quyidagi tamoyillar asosida olib boriladi:

- ta'lim tarbiyaning insonparvarligi va demokratiyaviyligi;
- ta'lim tizimining uzluksizligi, izchilligi, ilmiyligi va dunyoviyligi;
- ta'limda umuminsoniy va milliy-madaniy, ma'naviy qadriyatlarning ustuvorligi;
- e'tiqodi, dinidan qat'iy nazar barcha fuqarolar uchun ta'lim olish imkoniyatlari yaratilganligi;
- ta'lim muassasalarining siyosiy partiyalar va harakatlar ta'siridan xoliligi.

1993 yil Respublikamiz Prezidenti tomonidan «O'zbekistonda o'quvchi yoshlarni rag'batlantirish choralari to'g'risi»dagi farmoniga binoan talaba va aspirantlar uchun maxsus stipendiyalar belgilandi. Ular uchun hatto rivojlangan davlatlardagi universitetlarda ta'lim olish, ulardagi ilmiy markazlarda ishlash, malakalarini oshirish uchun sharoitlar yaratib berildi. O'zbekiston mustaqilligiga erishgan dastlabki kunlardan boshlab eng muhim masalalardan biri eski tafakkur, e'tiqodidan qutulgan istiqloq uchun, o'z ona yurti uchun xizmat qiladigan kadrlar tayyorlash masalasi turdi. Eski tuzumni asta-sekin tag-tomiri bilan tugatib, batamom yangi, jahonning ilg'or taraqqiy etgan mamlakatlari yo'lidan boradigan haqiqiy demokratik jamiyat qurish endilikda yangicha fikrlaydigan quyidan tortib yuqori toifadagi kadrlarga bog'liq bo'lib qoldi. Sobiq Ittifoqda katta-kichik rahbar xodimlar har xil darajadagi partiya va komsomol maktablarida, kommunistik mafkura targ'ibotchisi va tashviqotchilarini tayyorlaydigan Universitet va akademiyalarda tayyorlangan bo'lsa, endilikda bu o'quv yurtlari, tabiiyki, tarix sahnasidan tushib qoldi. Bozor munosabatlariga asoslangan yangi jamiyatda rahbar kadrlarni tayyorlash maqsadida Prezident qoshida «Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi», «Jahon iqtisodiyoti diplomatiyasi universiteti», ayrim vazirliklar qoshida akademiyalarni tashkil etilishi katta ahamiyat kasb etadi.

Prezidentimiz Respublika va viloyatlarning rahbar xodimlari bilan uchrashuvlarida hokimiyatlar, huquq organlarining ayrim xodimlari tomonidan tartib-intizomning, qonunchilikning buzilayotgani to'g'risida har gal kuyib-pishib gapiradi va urug'-aymoqchilik, mahalliychilik, nopoklik kabi o'tmish qoldiqlaridan toza el-yurti va xalqiga halol xizmat qiladigan yosh kadrlarni tayyorlash, ularga yo'l ochib berish zarurligini qayta-qayta takrorlab ko'rsatadi. O'zbekiston mustaqilligining kelajagi yuqori malakali, ma'rifatli, el-yurtiga sadoqatli mutaxassislarni tayyorlashga bevosita bog'liq. I.A. Karimov muxbirlarning: «Sizning siyosatingizda ta'lim-tarbiya masalasiga katta e'tibor berilishining sabablari nimada?» deb so'rgan savoliga ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib yangi jamiyat qurib bo'lmaydi, ong, g'oya, tafakkur ta'lim-tarbiya bilan uzviy bog'liq, bir-birini to'ldiradi deb javob beradi. Ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarni amalga oshirish bir qancha muhim natijalarga olib keladi:

- jamiyat qiyofasini o'zgartirib, yangi muhitni vujudga keltiradi;
- yosh yigit-qizlarimiz jamiyatda o'z o'rnini topadi;

- mustaqil fikrlovchi, erkin shaxsning shakllanishiga sharoit yaratiladi;
- jamiyat yuqori darajadagi taraqqiyotga erishib o'tish davriga xos bo'lgan kuchli davlat funksiyalarini kuchli fuqarolar jamiyati zimmasiga o'tkazish uchun ijtimoiy-siyosiy vaziyatni vujudga keltiradi.

1997 yil 29 avgustda Respublika oliy Majlisining IX sessiyasida I.A.Karimovning «Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» ma'ruzasi asosida «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi.

Istiqlol yillarida maktabgacha tarbiya muassasalarida, boshlang'ich sinflarda o'quv-tarbiya ishlariga e'tibor kuchaytirilib, o'rta-maxsus va oliy o'quv yurtlari tizimida litseylar, kollejlari, biznes maktablari ochildi, 8 ta institutlar asosida universitetlar tashkil qilindi. 2000 yil boshlariga kelib, mamlakatimizda 59 ta oliy, 258 ta o'rta-maxsus o'quv yurtlari, shu jumladan 75 ta kollejlarda 360 mingdan ortiq talabalar bilim olmoqda. Iqtidorli yoshlarga e'tibor kuchayib, ularning xorijiy mamlakatlardagi yetakchi o'quv yurtlarida ilm-fan cho'qqilarini egallashini tashkil qilish uchun «Ulug'bek» (1993 y.), «Kamolot» (1996 y.), «Umid» (1997 y.) jamg'armalari tashkil etildi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy tamoyillari aniq belgilab ko'rsatildi:

- uzluksizlik: ta'lim-fan-ishlab chiqarish;
- mutaxassislariga talab istiqbolini o'rganish;
- o'qituvchi va murabbiylarni qayta tayyorlash;
- o'quvchi yoshlarni Vatanga sadoqat, yuksak axloqli, ma'naviyatli va vijdonli etib tarbiyalash;
- korxonalarda maktab-institutlar bazasini mustahkamlashdan foydalanish;
- chet el sarmoyalaridan foydalanish.

Ta'lim to'g'risidagi yangi qonunga ko'ra, uzluksiz ta'lim bir necha bosqichlarda amalga oshirilishi zarur:

1. Maktabgacha oila va bog'cha tarbiyasi.
2. Boshlang'ich ta'lim 1-4 sinflar.
3. Umumiy ta'lim majburiy bo'lib, 5-9 sinflarda umumiy bilim asoslari, dunyoqarash shakllanadi.
4. Majburiy-ixtiyoriy tusdagi o'rta-maxsus bilim va kasb-hunar o'quv yurtlari: 3 yilga mo'ljallangan akademik litseylar, maxsus kasb-hunar kollejlari.
5. Oliy ta'lim: bakalavr-4 yil, magistratura-2 yil o'qish muddati, keyinchalik ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish uchun aspirantura 3 yil, doktorantura - 2 yil muddatga belgilangan.

Ta'lim-tarbiya, ilm-fan sohasidagi islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zarur.

- I. 1997-2001 yy. O'tish davri.
- II. 2000-2005 yy. Islohotni keng miqyosda amalga oshirish davri.
- III. 2005 yildan keyin kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish davri.

O'tgan qisqa 3 yillik davr ichida «Kadrlar tayyorlashning milliy dasturini» amalga oshirishdagi natijalar ko'zga ko'rinarli darajadadir.

Davlatimizdagi ustuvor vazifa aholi sog'liqini saqlash borasidagi tadbirlardir. SHu maqsad uchun 1999-2000 yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi ishlab chiqildi. Sog'lom avlod masalasi asosiy maqsadga aylandi. YOshlarni jismoniy va ma'naviy barkamol qilib tarbiyalash, onalik va bolalikni himoya qilish muhim vazifa bo'lib qoldi.

Mamlakatda «sog'lom avlod» dasturi ishlab chiqildi. Jismoniy sog'lomlik, barkamol insonni tarbiyalash odob-axloq masalalari bilan bog'lab olib boriladi. Respublikamizdan chiqqan ko'plab sportchilarimiz Osiyo va jahon chempionatlarida ishtirok etib kelmoqdalar va g'oliblikni qo'lga kiritmoqdalar. Ular uchun bir qancha stadionlar, sport maydonlari, futbol, voleybol, basketbol maydonchalari, sport komplekslari qurilib, qayta ta'mirlanib, foydalanish uchun topshirildi. Respublikada birinchi bo'lib «Sog'lom avlod uchun» ordeni ta'sis etildi. 1998 yil «Oila yili», 1999 yil «Ayollar yili», 2000 yili «Sog'lom avlod uchun» yili deb e'lon qilindi. SHu maqsadda onalik va bolalikni himoya qilish borasida bir qancha tadbirlar o'tkazildi. YAngi imkoniyatlarga ega bo'lgan shifoxonalar qurilib, zamonaviy texnologiya bilan ta'minlandi. Bepul davolash yo'lga qo'yilib, respublika viloyatlarida dam olish va sog'lomlashtirish maskanlari bunyod etildi.

Umuman, O'zbekiston o'zining qisqa vaqtdagi mustaqillik yillari davomida iqtisodiy-ijtimoiy boradagi yutug'lari bilan bir qatorda, ma'naviy, madaniy ishlarga ham e'tiborni kuchaytirib, jahonning rivojlangan davlatlari orasida o'z nufuzi va obro'sini yuqori ko'tarmoqda. XX asrning oxirgi o'n yilligi insoniyat tarixiga buyuk o'zgarishlar davri bo'lib kiradi, chunki yer yuzida vaziyat, kuchlar nisbati keskin o'zgarib, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan SSSR va AQSH yetakchilik qilgan ikki ijtimoiy-siyosiy tuzum, ikki harbiy-siyosiy blok barham topdi. Lekin endilikda sovuq urushlar munosabatlarini tug'diradigan kuchlarning yangi o'choqlari vujudga kelmoqda. SSSRning parchalanishi va sotsialistik sistema halokati natijasida dunyoda yangi mustaqil davlatlar vujudga keldi. Mustaqil O'zbekiston xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yishi va o'z taraqqiyot istiqbollari uchun qulay geografik-strategik imkoniyatlarga ega. O'rta Osiyoda geografik-siyosiy jihatdan markaziy o'rin tutgan O'zbekistonning ushbu mintaqada kuchlar nisbati va muvozanatini saqlash, barqarorlikni ta'minlash, hamkorlikni mustahkamlash imkoniyatlari bor. Mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan puxta tashqi siyosiy yo'lni belgilash; jahon hamjamiyatiga qo'shilish, xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar o'rnatish masalalari dolzarb vazifalar deb belgilandi. CHunki ittifoq davrida O'zbekiston to'g'ridan-to'g'ri aloqa qila olmaydigan mamlakat bo'lib, tashqi siyosat yuritish tajribasiga hamda bu sohadagi kadrlarga ega emas edi. Prezident I. Karimov o'zining «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» kitobida mustaqil tashqi siyosatini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berdi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasida mamlakatimiz tashqi siyosatining qoidalari qonunlashtirildi. Bu qoidalar «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy tamoyillari to'g'risida»gi, «CHet el investitsiyalari to'g'risida»gi, «Xorijiy investorlar va investitsiyalarga kafolat berish to'g'risida»gi, «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi hujjatlarda o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasini 48 (1993) va 50-yubiley (1995) sessiyalaridagi nutqlarida mustaqil O'zbekiston tashqi siyosatining bosh yo'nalishlari belgilab berildi. O'zbekiston hukumati respublika tashqi siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
 - davlatlarning suveren tengligi va chegaralar daxlsizligini hurmat qilish;
 - boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
 - nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish;
 - kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;
 - ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari va normalarining ustuvorligi;
 - davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzish, hamdo'stliklarga kirish va ulardan ajralib chiqish;
 - tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik;
 - davlatlararo aloqalarda teng huquqlik va o'zaro manfaatdorlik, davlat milliy manfaatlarining ustunligi;
 - tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish, bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslik.
- Tashqi siyosatdagi ochiq-oydinlik, teng huquqlik, demokratik prinsiplariga sodiqlik, umuminsoniy qadriyatlarini uluqlash, respublika ijtimoiy hayotidagi demokratik jarayonga ta'sir qilish bilan birga O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatida mavqeini ham oshirib bormoqda.

O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan hamkorligi:

Mamlakatimizning jahon xalqlari tinchligi va xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan tinchliksevar tashqi siyosati uning jahon miqyosida mustaqil davlat sifatida tezda tan olinishini ta'minladi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini dunyodagi 165 davlat tan oldi, ularning 120 tasi bilan diplomatik, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Toshkentda 35 mamlakatning elchixonasi ochildi. Bular AQSH, Turkiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Xitoy, Hindiston, Pokiston va boshqa rivojlangan mamlakatlardir. SHuningdek O'zbekistonda 88 ta xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning, 24 ta hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlarning vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Dunyodagi 20 dan ortiq yirik davlatlarda O'zbekistonning elchixonalari ishlab turibdi. O'zbekiston jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish yo'lidan borib Jahon banki, Xalqaro Valyuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot va boshqa moliyaviy iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi va ular bilan hamkorlik qilmoqda. SHu bilan birga O'zbekiston BMT doirasidagi ixtisoslashgan muassasalar-Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro Mehnat tashkiloti, Jahon intellektual mulk tashkiloti, BMT ning bolalar fondi, Xalqaro pochta ittifoqi, Elektr aloqasi bo'yicha xalqaro ittifoq, Jahon meteorologiya tashkiloti, Xalqaro olimpiada qo'mitasi, Xalqaro avtomobilchilar ittifoqi va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Ularning vakolatxonalari respublikamizda ochildi va faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston ko'pgina

mintaqaviy tashkilotlar, chunonchi, yevropa Ittifoqi, NATO, EKO, Islom konferensiyasi, qo'shilmaslik harakati va boshqalar bilan ham samarali hamkorlik qilmoqda. I.A.Karimov 1999 yili aprelda SHimoliy Atlantika Ittifoqi qoshidagi «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturining a'zosi sifatida NATO ning 50 yillik yubiley tantanalarida qatnashdi. O'zbekiston O'rta Osiyo davlatlari bilan Turkiya, Pokiston, Eron tomonidan tuzilgan iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lib kirdi va Trans Osiyo temir yo'lini qurilishida faol ishtirok etmoqda. Bu O'zbekiston uchun dengiz yo'llariga, xalqaro transport tarmog'iga, tovar va kapital xalqaro bozoriga chiqish imkoniyatini berdi. Tashqi iqtisodiy aloqalarda respublikamiz iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etishga katta ahamiyat berilmoqda. Iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etishda O'zbekiston quyidagi tamoyillarga amal qiladi.

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish;
2. O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyadorlarni keng jalb qilishni ta'minlaydigan huquqiy ijtimoiy, iqtisodiy shart-sharoitlar yaratish, tashkilotlar va muassasalar tuzish;
3. Ilg'or texnologiyaning kirib kelishiga, xo'jalik tarkibini zamonaviylashiga ko'maklashadigan xorijiy sarmoyalarga nisbatan «ochiq eshiklar» siyosatini o'tkazish;
4. Respublika mustaqilligini ta'minlaydigan o'ta muhim sohalarni ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga qaratish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirishni huquqiy jihatdan ta'minlovchi qonunlar qabul qilindi. «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida», «CHet el investitsiyalari to'g'risida»gi va «Xorijiy investorlar va investitsiyalarga kafolat berish to'g'risida»gi, «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar shular jumlasiga kiradi. Bu huquqiy hujjatlar tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish, xalqaro shartnomalar tuzish va ularni bajarishi uchun shart-sharoitlar yaratdi. Tashqi savdo uchun imtiyozlar berildi. Tovarlarni import va eksport qilish uchun bojxona to'lovlari ancha kamaytirildi. O'zaro sarmoyalarni himoya qilish maqsadida jahonning ko'pgina mamlakatlari, jumladan, Germaniya, Turkiya, AQSH, Fransiya va boshqa mamlakatlar bilan shartnomalar imzolandi. Institutsional o'zgarishlar sohasida siyosiy va moliyaviy xatarni himoya qiluvchi «O'zbekinvest», Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki «ALC, inc» Amerika moliyaviy guruhi bilan birgalikda Londonda Siyosiy xatarning shtab kvartirasi va Toshkentda moliyaviy xatarning oldini olish shtab kvartirasi bilan o'zaro suqurta kompaniyasi tuzildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida investitsiyalarga ko'maklashish muassasalari chet el investitsiyalari bo'yicha agentlik, tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirlar palatasi, Lizing kompaniyasi tashkil etildi.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan siyosati respublikaga xorijiy sarmoyalarning to'xtovsiz kirib kelishini ta'minlamoqda. O'zbekiston hukumati Kanada, XXR, Turkiya, Gollandiya, Germaniya, SHveysariya banklari va firmalari bilan 1,5 milliard AQSH dollari hajmida 32 ta yirik kredit bitimi tuzdi va ular amalga oshmoqda. Faqat 1994 yilda respublikaga 640 million

AQSH dollar miqdorida investitsiya kreditlari berish to'g'risida xalqaro moliya muassasalari va xorijiy sarmoyadorlar bilan tuzilgan bitimlar asosida Amerikaning «Nyumont-Mayning» kompaniyasi bilan hamkorlikda oltin qazib oladigan «Zarafshon-Nyumont» qo'shma korxonasi qurilib ishga tushirildi. Toshkentda xalqaro savdo-ko'rgazma kompleksi, Xorazmda qand-shakar zavodi qurildi. Janubiy Koreya sarmoyadorlari bilan «O'zDEU avto», «O'zDEU elektroniks» hissadorlik birlashmalari keng faoliyat ko'rsatmoqda. Germaniya va Janubiy Koreya bilan hamkorlikda telefon tarmoqlari yangilanmoqda.

1997 yil oxirlarida O'zbekistonga kiritilgan investitsiyalarning umumiy hajmi 8 milliard AQSH dollarini tashkil etdi. Hozirgi kunda xorijiy mamlakatlar sarmoyadorlari ishtirokida 3200 dan ortiq qo'shma korxonalar qurilmoqda, bir qismi faoliyat ko'rsatdi. O'zbekistonning barcha rivoj topgan xorijiy mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalari kengayib bormoqda.

O'zbekiston va Mustaqil davlatlar Hamdo'stligi:

O'zbekiston hamdo'stlik g'oyasini qo'llab, uning ta'sis etuvchilaridan biri bo'lib, ular bilan iqtisodiy integratsiya hamda savdo aloqalarini mustahkamlash borasida faol ish olib bormoqda. O'zbekiston davlatlararo bank va boshqa hamdo'stlik iqtisodiy tuzilmalarining shakllanishida faol ishtirok qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida Hamdo'stlik mamlakatlari bilan ikki tomonlama hamkorlikni yo'lga qo'yish va rivojlantirishga alohida ahamiyat bermoqda. O'zbekiston Respublikasi hamdo'stlik doirasida ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo, iqtisodiy va boshqa shartnoma hamda kelishuvlarni Rossiya, Ukraina, Belarus, Moldova, MDH ning boshqa mamlakatlari bilan shartnoma imzolab o'zaro manfaatli hamdo'stlik aloqalari uchun mustahkam asos yaratdi.

Rossiya Federatsiyasi Prezidenti V.V.Putinning 1999 yil dekabr va 2000 yil may oyidagi O'zbekistonga qilgan tashriflari Rossiya va O'zbekistonning o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalarini mustahkamlashda ikki davlatning diniy ekstremizm va xalqaro terrorizmga qarshi kurashida alohida o'rin tutadi. 1992 yil mayda MDH davlat rahbarlarining Toshkent uchrashuvida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov tashabbusi bilan kollektiv xavfsizlik to'g'risida shartnoma imzolandi. Hamdo'stlikka a'zo bo'lgan davlatlarga milliy mudofaani kafolatlashga, ilmiy texnika taraqqiyoti yutug'lari va aloqa vositalari, yangi texnologiyaga erishish, xorijiy davlatlardan mahsulot tashish, zarur xom-ashyo va tayyor mahsulotlarni keltirish hamda o'z mahsulotini jahon bozoriga olib chiqish, ekologiya sohasida tadbirlarni birgalikda o'tkazish, tabiiy ofatlar oqibatini tugatish uchun imkoniyatlar yaratildi. MDH davlatlari orasidagi munosabatlar tizimi va yo'nali-shining tubdan o'zgarishida bu davlatlarning ko'pchiligida savdo to'lov sohasida manfaatdorlikka ega. SHu bilan birga shuni alohida ta'kidlab aytish zarurki, sobiq Ittifoqni qayta qurishga urinish, ma'muriy buyruqbozlik boshqaruv tuzumiga qaytish O'zbekiston uchun umuman to'g'ri kelmaydigan harakatdir. O'rta Osiyo Respublikalari rahbarlari A.Akayev, N.Nazarboyev, I.Rahmonov 2000 yil 20-21 aprel kunlari Toshkentdagi Prezidentning Do'rmon qarorgohida bo'lib o'tgan uchrashuvda I.A.Karimovning xalqaro terrorizmga qarshi kurash Xalqaro

markazi tuzish haqidagi tashabbusini qo'llab-quvvatladilar. To'rt davlat rahbarlari mintaqada xalqaro terrorizm, siyosiy va diniy ekstremizm va boshqa tahdidlarga qarshi birgalikda harakat olib borish haqidagi hujjatni imzoladilar. Uchrashuvda Qozog'iston va O'zbekiston prezidentlari chegaralar masalasida ikkala davlat orasida erkin harakatlanish to'g'risida, yo'lovchi va yuk tashish transportlarni kengaytirish to'g'risida kelishib olishdi.

O'zbekiston tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar-Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston bilan hamkorlik, qardoshlarcha do'stlik aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan. Qardosh xalqlarning tarixi, madaniyati, urf-odatlarini, an'analari, turmush tarzi va boshqa ko'pgina tomonlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Bugungi kunda ham bu davlatlarning siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalari, ekologik muammolari o'zaro aloqalarni kuchaytirishni talab qiladi. SHularni hisobga olib 1994 yil 10 yanvarda O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida tovarlar, xizmatlar, sarmoyalar va ishchi kuchlarining erkin o'tib turishini nazarda tutuvchi hamda o'zaro kelishilgan kredit, hisob-kitob, byudjet, soliq, narx, boj va valyuta siyosatini ta'minlovchi yagona iqtisodiy makonni tashkil etish to'g'risida shartnoma imzolandi. Bu shartnomaga Qirg'iziston, keyinchalik Tojikistonning ham kirishi O'rta Osiyo mintaqasida iqtisodiy integratsiya jarayonining chuqurlashuviga katta imkoniyat yaratdi. Kelishuvda qatnashgan mamlakatlar vakillarining davlatlararo ijroiya qo'mitasi Almati shahrida joylashgan bo'lib, Toshkent shahrida hududiy Markaziy bank faoliyat ko'rsatmoqda. 1995 yil 15 dekabrda Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston Respublikalari davlatlararo Kengashining navbatdagi majlisi bo'ldi. Prezidentlar 2000 yilgacha bo'lgan iqtisodiy integratsiya va birinchi navbatda sarmoya sarflanishi lozim bo'lgan loyihalar dasturlarini hayotga joriy etish, kommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish masalalarini muhokama etdilar. Integratsiya dasturi yuzasidan 53 ta loyiha ishlab chiqildi. O'rta Osiyo davlatlari rahbarlarining Qizil O'rda (1993), Nukus (1994), Toshhovuz (1995) shaharlarida bo'lib o'tgan uchrashuvlarida Orol dengizi muammosiga bag'ishlangan chora-tadbirlar ko'rildi. 2000 yilning 14-15 iyun kunlari Prezident I.A.Karimov Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyatining davlatlararo kengashida (1999 yil 30 aprelda Qirg'izistonning CHo'lpon-Ota shahrida tuzilgan) qatnashish uchun Dushanbe shahrida bo'ldi. Yig'ilishda so'zga chiqqan I.A.Karimov hududdagi respublikalar iqtisodiyotining sezilarli darajada o'sganini ko'rsatdi: O'zbekistonda bu o'sish 4,4 foizni, Qozog'istonda 1,7 foizni, Qirg'izistonda 3,6 foizni, Tojikistonda 3,7 foizni tashkil etadi. O'zbekiston Prezidenti bozor iqtisodiyotini shakllantirish bo'yicha strategik markaz tashkil qilishni taklif etdi. Markaz iqtisodiy modullarni solishtirish, vujudga kelgan muammolarni hal qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqish bilan shug'ullanishi zarur. Kengashda mintaqaning suv resurslaridan samarali foydalanishi, Sarez ko'lining toshish xavfini oldini olishda Tojikistonga yordam berishga e'tibor qaratildi. Uchrashuvda I.A.Karimov o'chog'i Afg'oniston hisoblanmish xalqaro terrorizm xavfi masalasining keskinligini qayd etdi. O'zbekiston prezidenti yig'ilish qatnashchilari hamda BMT qiyofasidagi butun xalqaro hamjamiyatini tahdid solayotgan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashni kuchaytirishga chaqirdi. Uchrashuvda

Tojikiston respublikasi rahbariyati va jamoatchiligi I.A.Karimovni tojik xalqining og'ir kunlarda yordam beruvchi va qo'llab-quvvatlovchi haqiqiy birodari va do'sti sifatida qabul qildi. Prezident I.Rahmonov I.A.Karimovni tojik xalqining «boshidagi toji, ko'zidagi nuri», dedi.Markaziy Osiyo davlatlari hamdo'stligining tuzilishi ularning boshqa davlatlardan uzoqlashishini ko'rsatmaydi, balki murakkab o'tish davrida mintaqa mamlakatlarining o'zaro yordam va hamkorligini chuqurlashtirishga qaratilgandir.Xulosa. O'zbekistonda tarixiy jihatdan qisqa bir davrda xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'yish va rivojlantirish borasida bir necha o'n yillarga arziydigan ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston o'zining tinchliksevar, yaxshi qo'shnichilik, o'zaro foydali, hamkorlikka qaratilgan siyosati va faoliyati bilan butun dunyoga tanildi, jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rnini egalladi, uning mavqei yildan-yilga mustahkamlanib bormoqda.

Tayanch tushunchalar

Ma'naviy meros, madaniy taraqqiyot, «Oltin meros» jamg'armasi, «Ma'naviyat va ma'rifat» markazi, Milliy qadriyatlarning tiklanishi, Milliy istiqlol mafkurasi, milliy g'oya, ta'lim-tarbiya tizimi.Tinchliksevar tashqi siyosat, geografik-strategik imkoniyat, xorijiy investorlar, tashqi siyosatning asosiy tamoyillari, «ochiq eshiklar» siyosati, bankrotlik, jahon hamjamiyati, tadbirlar palatasi, Lizing kompaniyasi, hamdo'stlik mamlakatlari, Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati.

Mustaqil ish mavzulari

1. Istiqlol yillarida milliy diniy qadriyatlarning tiklanishi.
2. Milliy mustaqillik mafkurasining shakllanishi.
3. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, uning amalga oshirilishi.
- 3.O'zbekiston Respublikasining tinchliksevar tashqi siyosati.
- 4.Mustaqil O'zbekistonning taraqqiy etgan davlatlar bilan hamkorligi.
- 5.O'zbekiston Respublikasining MDH davlatlari bilan ko'p tomonlama va ikki tomonlama aloqalari.
- 6.Turkiston umumiy uyimiz.
- 7.Diniy ekstremizm va xalqaro terrorizmga qarshi kurash.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T., 1992.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., 1995.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida... T., 1998.
4. Karimov I.A. O'tmishsiz kelajak, hamkorliksiz taraqqiyot bo'lmaydi. YUNESKO ijroiya kengashida so'zlagan nutqi. «Xalq so'zi» gazetasi, 1996 y. 25 aprel.
5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O'zbekiston», 1999.
6. Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T. «O'zbekiston», 1997.

7. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. T. «O'zbekiston», 1998.
8. Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. «Turkiston» gazetasi muxbiri savollariga javoblari. «Turkiston», 22 yanvar, 1999.
9. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi muxbiri savolariga javoblari. «Fidokor», 8 iyun, 2000.
10. Karimov I.A. Oliy Majlis II-chaqiriq 1-sessiyasi 2-yig'ilishida so'zlagan nutqi. «O'zbekiston ovozi», 12 fevral, 2000.
11. Karimov I.A. Sog'lom avlod tarbiyasi-barchamizning muqaddas insoniy burchimiz. «Tafakkur», 2-son, 2000.
12. O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. T. «O'zbekiston». 1997.